

УКРАЇНСЬКА МІФОЛОГІЯ

БОЖЕСТВА І ДУХИ

Олексій КОНОНЕНКО

УКРАЇНСЬКА МІФОЛОГІЯ

БОЖЕСТВА І ДУХИ

Харків
«ФОЛІО»
2017

УДК 398.4(477)
ББК 82.3(4Укр)
К65

Графіка і малюнки
В. А. Кононенко

Художник-оформлювач
О. А. Гугалова

Кононенко О. А.

К65 Українська міфологія. Божества і духи / Олексій Кононенко; худож.-оформлювач О. А. Гугалова. — Харків: Фоліо, 2017. — 191 с.: іл.

ISBN 978-966-03-7906-0.

Міфи, легенди, вірування, замовляння, заклинання... Вони переходять із століття в століття, від покоління до покоління. Ці нетлінні духовні скарби далеких пращурів з їхньою чарівною образністю і символікою, не звичними для нас божествами, духами та персонажами, яким притаманна надлюдська магічна енергія і здатність перевтілюватися, виповідають нам, може, навіть більшою мірою, ніж науково-документальні праці, глибинні процеси духовного життя прадавніх людей, їх світогляд, засвідчують еволюцію їх моралі, психології. Не пізнати їх — просто обікрати себе.

На основі досліджень, етнографічних праць, спостережень і розвідок у нашому виданні дбайливо зібрано і систематизовано великий матеріал — з маленьких осколків знань і відомостей, що дійшли до нас з глибини століть, складається велична картина світобачення далекого слов'янського предка.

УДК 398.4(477)
ББК 82.3(4Укр)

ISBN 978-966-03-7906-0

© О. А. Кононенко, 2011
© О. А. Гугалова, художнє оформлення,
2017

Усесвіт – не спить. Він ворушиться,
вовтузиться, тузаний хвацько під боки
мороками спогадів. Луняться кроки,
це, Господи, сяєво. Це – торжество:
надій, проминань, і наближень,
і на вертань у своє, у забуте й дочасне.

Василь Стус

ПОЧАТОК

МІФОПОСТИЧНИЙ СВІТ: ВІД ПРАДІДА ДО ПРАВНУКА

“Незбагненна для нас прадавня душа відчуває як єдине і цілісне те, що ми усвідомлюємо як різне і вороже одне одному. Для нас дуже глибока прірва лежить між людиною і природою; у них – гармонійність з природою споконвічна і беззастережна...”

Олександр БЛОК.
Поезія замовлянь і заклинань.

Міфи, легенди, вірування, замовляння, заклинання... Як на крилах, вони перелітають із століття в століття, від покоління до покоління. Ці нетлінні духовні скарби далеких пращурів з їхньою чарівною образністю і символікою, незвичними для нас персонажами, яким притаманна надлюдська магічна енергія, здатність перевтілюватися – виповідають нам, може, навіть більшою мірою, ніж науково-документальні праці глибинні процеси духовного життя прадавніх людей, їхній світогляд, засвідчують еволюцію їхньої моралі, психології. Не пізнали їх – просто обікрати себе.

Разом з тим, міфи і фольклор – не лише дивовижно прекрасні зразки народної творчості, а й у багатьох відношеннях “зашифровані” світи, які для допитливого розуму можуть відкрити безліч таємниць. Не випадково над проблемами міфологічної свідомості кілька століть активно працює багато поколінь учених. Адже ми – люди іншої епохи, ми – жителі причинно-наслідкового світу, яким потрібен особливий “ключ”, щоб увійти в міфосвіт, щоб, наприклад, зрозуміти, чому ми засмучуємось, коли розбивається дзеркало або зупиняємось, коли чорна кішка перебігла дорогу. Без такого “ключа” ми не зможемо досягнути нерозривний зв’язок міфологічних і сучасних уявлень, який зберігається протягом віків у масовій свідомості (“колективному несвідомому”) поруч з елементами філософських і наукових знань. Цей зв’язок ми самі не усвідомлюємо з висоти сучасності, вважаючи міфологічні знання або безнадійною архаїкою або примітивними забобонами.

Сьогодні кожен знає, що Земля кругла, а різнокольоровий глобус – це і є сучасна модель нашого уявлення про неї. Разом з тим, багато тисячоліть тому назад люди думали про Землю, Всесвіт, Космос по іншому. З нашої точки зору первинні уявлення були наївними. Але чи такими вже наївними?

У слов’ян в архаїчну епоху було поширене переконання, що Земля – це великий плоский диск, який омивається океаном. В одному з давньоруських творів початку християнства: “Океан-море – всім морям мати: окинуло те море увесь білий світ, обійшло те море навколо всієї землі, усієї підвселенної”. За іншою

стародавньою пам'яткою: "Земля на воді, яко ж на блюді, простерта силою всеблагородного Бога".

Аналогічне уявлення у руських духовних віршах, які свого часу були поширені в народі. Опорою Землі тут виступає Кит (Тит)-риба. За книжними сказаннями, теж колись популярними на Русі, Земля тримається на "великорибі" або на "вогнеродному киті". В "Голубиній книзі":

А кит-риба – усім риbam мати.
Чому ж то кит-риба усім риbam мати?
Тому кит-риба усім риbam мати –
На семи китах Земля основана.

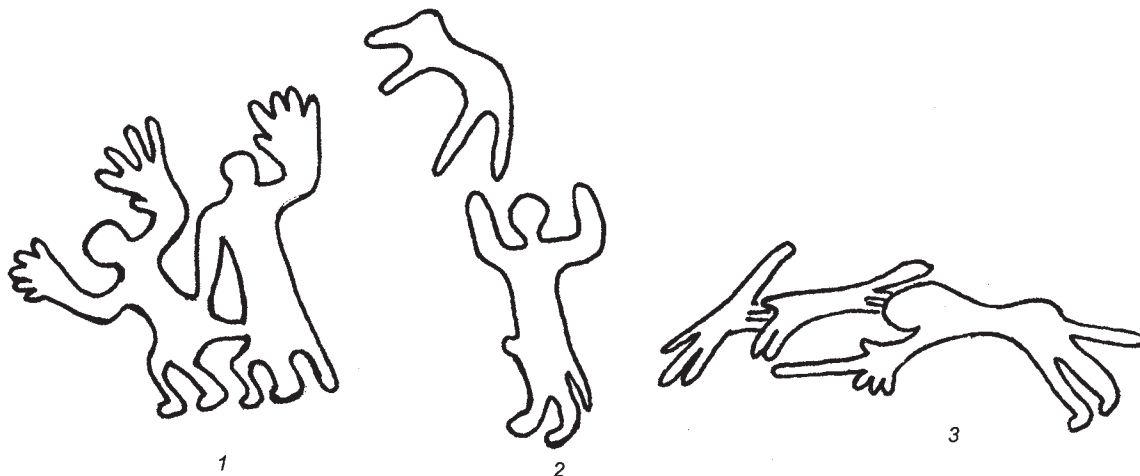
Давньослов'янські книжники і в епоху християнства стверджували, що Земля тримається на залізному дубі, який стоїть на золотих китах у вогняній ріці, а першоосновою всього є "сила Божа". Тут яскраво проступає переплетіння язичницьких і християнських уявлень.

Риба так часто виступає в слов'янських легендах і міфах інших народів опорою, яка несе на собі громаддя Всесвіту тому, що, за міфологічними уявленнями давніх людей, Земля плаває на воді, омивається водою. Окрім риб, у тій же ролі у міфах та легендах виступають інші тварини, які тісно пов'язані з водою – черепахи, жаби, змії. В уяві давніх міфотворців ці істоти були особливими, цілком достойними посісти місце в системі світобудови тому, що за своїм способом життя вони земноводні і можуть існувати в двох стихіях, просторових вимірах – у воді та на суші. Дослідники називають ці створіння хтонічними (від грецького "хтон" – земля), вони схожі на побурілу купину, яку важко відрізнити від землі.

Культ тварин (змії, черепахи, жаби, миші), які народжуються ніби прямо із землі і вважалися втіленням родючості ґрунту, закладався паралельно із обожнюванням плодоносної землі. Приписуючи цим створінням здатність володіти усіма таємницями буття, людина наділяла їх властивостями оберігати врожай, знаходити скарби, вільно сполучатися з підземним світом, володіти секретом безсмертя. Дійшло багато давніх рецептів виготовлення еліксирів життя і "пігулок" безсмертя з використанням сушених, товчених змії, черепах, жаб. Ці істоти – постійні персонажі замовлянь. Наприклад, до жаб та вужів слов'яни зверталися з проханням послати дощ і вологу. У стародавньому Китаї статуї жаб були в імператорських палацах, як символ багатства (жаби ніби прикликали небесну вологу і сприяли врожаю, що примножувало багатство китайських правителів). Сакральний характер жаби виявляється в казці "Царівна-жаба"; миші в казках "Ріпка", "Курочка-ряба".

Якщо за стародавніми, архаїчними уявленнями, змія була доброю і корисною істотою (навіть божеством), то у пізнішому фольклорі вона перетворюється на величезне чудовисько, яке дихає вогнем і пожирає людей (Див, Змій Горинич). Герой літописної легенди стає змісборцем (Кирило Кожум'яка). Переосмислення хтонічних образів відбувається в народі під впливом християнства. Їм починають надавати негативних властивостей, їх зображують помічниками чаклунів, відьом і ворожих людині потойбічних сил. Так, у чорній магії замовляння жаба могла зруйнувати людське життя.

Міфологічна свідомість байдужа до життєвої достовірності, вона дораціоналістична, вона беззасте-

Зображення хвостатих персонажів на скелях ямної культури: 1,3 — с. Керносівка; 2 — с. Федорівка

режно вірить у чудесне. Віра в диво – її норма, її головна характерна риса. “Так, ніяка фантастика, ніякі чудовиська, ніякі магичні операції міфів не страшні. Навпаки, саме з них він і складається” (О. Ф. Лосєв “Проблема символу і реалістичне мистецтво”).

Міфологічне мислення ще не знає причин і наслідків, подібно до того, як не знає їх дитяча свідомість.

Чому ж Я. Головацький, І. Нечуй-Левицький, О. Лосєв та багато інших дослідників міфа пишуть про цю особливість архаїчного, у багатьох відношеннях ще дитячого мислення людства з таким захопленням? У чому тут секрет? Прадавня людина гостро відчувала взаємозв'язок усіх елементів буття. Магічні сили, природа і людина виступають у міфах елементами єдиної світової містерії. Підтвердження цього дослідники знаходять у народних повір'ях та піснях.

В українських піснях дівчина розмовляє з місяцем та зорями, вбирає косу зорями, немов квітами, звертається за порадою до дерева. Квіти васильки вирости з хлопця Василя, якого русалка залоскотала. Дівчина чекаючи-виглядаючи нареченого стає тополею на пагорбі. У сербських піснях сестра перекидається зозулею у тузі за братом. У поляків князя, яку видали заміж проти її волі теж стає зозулею.

Таке “чисте” міфологічне світосприйняття давніх вже не є доступним свідомості сучасної дорослої людини. Хоч релікти такого мислення спостерігаються і тепер (наприклад, примітивний живопис української народної художниці Марії Приймаченко, розпис Великодніх писанок, який містить космогонічні мотиви – стилізоване зображення солярних і місячних знаків, зірок, небесних коней і оленів, світового дерева).

Саме міф про світове дерево доступніше ніж інші міфи допомагає наблизитися до того прадавнього уявлення світу, в якому людина постійно перебуває у зв'язку з усіма тайнами Всесвіту і невідомими силами природи.

Серед різноманітності космогонічних світосприйманий стародавніх людей особливе місце посідає модель, яку узвичаєно називати “світовим деревом”. Це святе дерево виростає у просторі трьох світів,

розташованих один над одним; його віти спрямовані до неба, заселеного богами, на гілках планети, зірки і птахи (реальні і фантастичні), стовбур стоїть на землі – місці проживання людей і звірів (оленів, вовків, ведмедів та ін.), а коріння сягає підземного світу (пекла), де живуть злі духи, чудовиська. У корінні, нижче до землі, розміщені хтонічні істоти. Всі три світи поєднуються між собою. Із Землі можна потрапити на Небо або дістатися підземного світу.

Це – святе дерево язичництва – не тільки зменшена копія Всесвіту, а ще його стрижень, без якого світ упаде. Аналогічні уявлення про структуру світу і його вісі зафіксовані у міфологіях багатьох народів земної кулі.

У фольклорі і літературних казках міф про світове дерево пережив трансформацію: з'явилася чарівна паличка, яка спочатку була гілкою цього дивовижного священного дерева. Дотиком такої палички герой може творити різні чудеса: видобувати цілющу воду із каменя, оживляти мертвого, перетворювати гарбуз у карету, а мишей у коней (казка “Попелюшка”) тощо.

У християнському різдвяному обряді вшанування зеленої ялинки також простежується релікт міфа про світове дерево. Світове дерево поєднує Землю із зоряною Галактикою, тому ялинку вінчали зіркою і прикрашали вогнями, щоб вона світилася вночі, мов зоряне небо. На гілки ялинки чіпляли позолочені горіхи, яблука, воскові фігурки янголів, пташок, різних тварин, які символізували багатство природи світового дерева і разом з тим були іграшковою моделлю різних світів.

Слов'янська традиція святкування Різдва поєднала ялинку з казково-фольклорним персонажем Дідом Морозом, Старим Морозом – божеством, під владою якого перебувають космогонічні стихії: снігопад, заметіль, віхола, тріскучі морози і навіть сама Смерть. Адже саме смертю карає Мороз непривітну казкову героїню (казка “Морозко”). Можна порівняти ритуал частування Мороза кутею напередодні Різдва із звичаєм частування дідів-покійників (душ померлих родичів). Характерна і схожість словосполучень: Дід Мороз – діди-покійники.

Хвостаті персонажі у наскельному мистецтві

В епоху християнства виникло уявлення, що дерево (хрест), на якому розіп'яли Ісуса, має відношення до дерева пізнання із книги Буття (райського дерева). У книзі Буття згадується ще одне райське дерево. Воно, очевидно, є аналогом дерева пізнання. Учені вважають, що в основі християнської міфології лежить відгук уявлення про містичне дерево світу, яке є утримуючим стрижнем Космосу.

У світовій міфології в тій же ролі, що й світове дерево може виступати світова гора. Космічна гора у ролі вісі світу зустрічається так само часто, як і світове дерево. Обидва образи співіснують, можуть накладатися. Світове дерево часто розташоване на вершині великої гори у центрі Всесвіту. Світова гора в язичницькій свідомості така ж універсальна модель Всесвіту, як і світове дерево.

Втрачаючи своє священне значення в житті людей (десакралізуючись) міфи перетворюються на казки та забобони. В середні віки у слов'ян поширилися вірування у відьомські зібрания на Лисій горі. Багато народних переказів, легенд переповідають як ночами напередодні великих свят відьми, упірі, перевертні та всіляка інша нечисть на мітлах, чорних кішках злітається на шабаш на Лису гору.

Пізніша трансформація колись священного образу світової гори в місце зору бісівських сил пояснюється жорстоким переслідуванням язичницьких богів та їхніх служителів-волхвів з боку християнської релігії. Разом з тим, нова, вже не язичницька, а християнська народна демонологія (біси, чорти, відьми, водяні, курдуші тощо) творилася за законами того самого міфологічного мислення, на основі тих самих міфологем, що і язичницька.

Культ дерев, їхнє обожнювання простежується у всіх народів світу. Про стійкість культу дерев у слов'ян відомо із пізніших писемних пам'яток. Український християнський письменник Кирило Туровський у своїй проповіді на Хомів тиждень радіє, що руси після прийняття християнства вже не будуть називати богами "стихія: ні сонце, ні огонь, ні істочніци, ні дрєвеся" (перераховане те, чому за буття письменника поклонялися).

Поклоніння священним гаям, дубовим дібровам у слов'ян, очевидно, було також пов'язане із культом світового дерева. Про священні гаї та дерева наявні свідчення у чехів, поляків, прибалтійців та ще в інших народів.

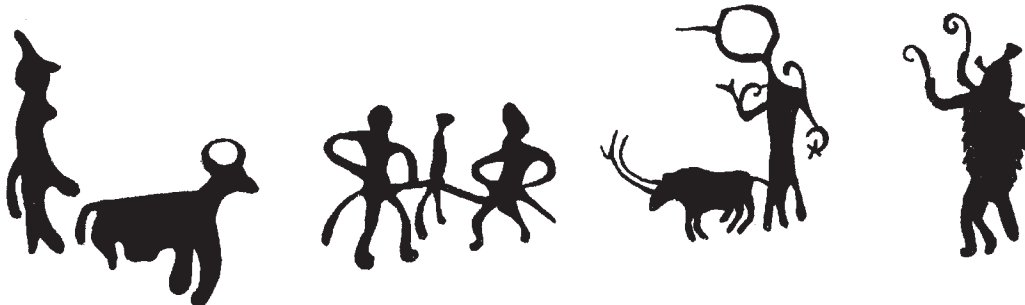
Про поклоніння священним дубам у прибалтійських слов'ян свідчить хроніст Гельмгольд: "Ми заїхали в гай... Там між старими деревами ми побачили священні дуби, які були присвячені богу цього краю Прове". У цьому свідченні цікава деталь про те, що священні гаї були улюбленим місцем перебування богів, яким під старими дубами приносили жертви. Адже культ антропоморфних (людиноподібних) богів, тим паче, їхніх пантеонів – явище значно пізніше, ніж архаїчне обожнювання космічних і природних стихій.

Давні слов'яни вірили в богів, які стояли на чолі світу і всім кермували. Відомостей про тих вищих богів маємо небагато. Дійсно, ґрунтовний аналіз язичницьких богів слов'ян проведений лише в останні роки. Саме він дає нам можливість відтворити образ первісного світогляду слов'ян.

Про вищих богів довідуємося дещо вже з літописів. У договорі Олега з греками згадується, що руси клялися своїми богами – Перуном і Волосом. Із "Повісті минулих літ" (980 р.) дослідники визначають склад східнослов'янських богів, що має назву Володимирів пантеон: Перун, Стрибог, Даждьбог (Дажбог), Хорс, Семаргл (Симаргл), богиня Мокош (Мокоша).

Загальнослов'янський культ бога грози (грому) Перуна бере свій початок від культу громовержця ще в індоєвропейській міфології. У балтійській міфології Перуну відповідає Перкунас, у білорусів – Пярун. Перун був антагоністом бога Велеса (Волоса). Ідол Перуна стояв у Києві на узгір'ї, а ідол Волоса ("скотьего бога") – внизу, на київському Подолі. Перун був богом князівської дружини, втілював військові функції, Волос – господарські.

Характерною рисою слов'янських міфів і ритуалів, пов'язаних з Перуном, є їхнє співвіднесення з дубами, гаями, пагорбами, де у давнину ставили ідоли Перуна (у Києві, в Новгороді) і облаштовува-

ли його святилища. По усьому прадавньому ареалі розселення слов'ян відомі назви гір і пагорбів, які етимологічно пов'язані з іменем Перуна. Учені вважають, що зв'язок Перуна з горами і дубовими гаями бере свій початок від індоєвропейського періоду. Дуб у стародавніх греків був присвячений Зевсу, у римлян – Юпітеру, у прусів – Перкуну, тобто, богам-громовержцям.

Сліди культу стародавніх вищих богів зберігають деякі традиції та обряди, незважаючи на пізніші християнські нашарування. Наприклад, існував звичай приносити до церкви у день святого Іллі колоски жита та зелений горох, “щоб Перун не спалив”. Гуцули подекуди й нині святкують “громові свята” на честь Перуна, а ім'ям Перуна називають блискавицю. Ім'я Дажбога (Даждьбога, Дайбога) пов'язують із сонцем. Цей бог вважався родоначальником і покровителем русичів – Дажбожих онуків. У літописах згадується Сварог, якого пов'язують із вознем, а ще його син – Сварожич. У “Слові о полку Ігоревім” вітри названі “Стрибожими внуками”, які “стрілами віють з моря”, що дає підстави пов'язувати Стрибога з вітрами. Етимологію імені богині Мокоші пов'язують із коренем слів “мокрий”, “мокнути” або ще із прядінням. У слов'ян заборонялося залишати кужіль на ніч, бо “Мокоша спряде”. Богиня Мокош, що пов'язувалася з важливим жіночим заняттям – прядінням, близька до грецьких мойр, які прядуть нитку долі. Подекуди досі зберігся звичай залишати при стрижці овець жмуток вовни “для богині Мокоші”.

До праслов'янських богів відноситься і Мати Сира Земля та інші жіночі божества (можливо, Лада, Берегиня). У міфологічному образі Матері Сирої Землі втілене архаїчне уявлення, яке сягає предковичого культу Богині-Матері.

На Тернопільщині в руслі річки Збруч у середині позаминулого століття було знайдено язичницького кам'яного ідола західних слов'ян. Учені датують його Х ст. Він був перевезений графом Потоцьким до Кракова і подарований тамтешньому університету. Витесаний із цільного шматка піщаника, ідол зображує бога з чотирма обличчями на одній голові. Копія ідола є в Києві у музеї історії України.

Дослідники припускають, що Збруцький кам'яний ідол – це можливе поєднання в одному божестві чотирьох персон міфології балтійських слов'ян – Яровита, Руєвита, Поренута і Поревита – сонячних богів.

Міфологічні системи богів, духів, героїв у народів світу завжди ієрархічні. Те ж є і в слов'янській міфології. Звичайно, боги Володимирового пантеону посідають найвищі щаблі цієї міфологічно “драбини”. До елементів трохи нижчого рівня учені відносять: персоналії календарних обрядів – Ярило, Коструб, Кострома, Марена, Масляна, Кукер, Купало та ін.; сімейно-родових богів – Род, Чур (Цур, Щур) тощо; персоніфіковані божества – Доля, Лихо, Правда, Кривда, Смерть, які характеризуються найвищими ступенями абстрагованості.

Із сімейно-родовим культом були тісно пов'язані слов'янські боги, які уособлювали цілісність замкнених, невеликих колективів – Род, Чур. При цьому Чур належав до сонму предків-покровителів, а Род дарував життя, довголіття, родючість (аналогічна богиня Жива у балтійських слов'ян).

Божества календарних та сезонних обрядів збереглися в історичній пам'яті тому, що обряд довговічніший від міфу (“міф – лібрето обряду” Ю. Лосєв). Обряд часто виконується за традицією і тоді, коли його міфологічний смисл давно вже втрачений, вивітрився, трансформувався, забутий.

У давнину всім народам властивий єдиний і спільний ритуально-обрядовий першосюжет: про життя і смерть, про природу, про світ і людину в ньому. Цей перший сюжет був глобальною формою сприйняття, освоєння і несвідомо-художнього втілення дійсності. Він запроваджувався всеохоплююче і всепроникливо: у найрізноманітніших (інваріантних у різних народів) міфах, ритуалах, обрядах, святах. Саме до такого типу обрядів належать календарні і сезонні обряди: новорічні, весняні, літні, пов'язані із закликанням дощу чи збиранням урожаю тощо. Ці обряди були пов'язані із вшануванням язичниками вмираючого і воскресаючого божества. Щорічне прощання із старим роком (у новорічних обрядах) чи прощання із зимою, що йшла на спочинок; прощання зі смертю у весняних святкуваннях

нях втілювало головні фази існування божества – його смерть і відродження (одночасно родючість). Релігію, засновану на культі таких божеств, сповідувало багато народів, як на Сході, так і в Європі. Не були винятком і давні слов'яни. У різних народів подібні божества виступали під різними іменами: Масляна, Карнавал, Калоян, Кострома, Кукер, Пеперуда, Коструб, Ярило, Марена, Мара, Купало, Маржана, Русалка тощо.

Учасники обряду “створювали” божество різними способами: у вигляді дерев'яного ідола, опудала з ганчір'я, снігової баби, ляльки з соломи, снопа, вбраної в лахи лопати. Воно могло бути невеликим, могло бути і гігантських розмірів (Карнавал); могла бути й перебрана в лахи людина.

Утілене божество ставало об'єктом всезагального (“соборного”) ігрового дійства, виступало головною дійовою особою в піснях, примовках та інших формах словесно-музичної творчості; до нього зверталися з репліками та запитаннями, з ним робили різноманітні магичні дії: за ним доглядали, виявляли до нього увагу, любов, поклоніння, слухняність.

Кульмінацією усіх цих веселих дійств було знищення божества: гуртове спускання на санках з гірки і руйнування снігової баби, розривання на шматки опудала з ганчірок, розпилювання чи відрубання голови дерев'яному ідолу, спалювання на багатті, поховання в землі, утоплення у воді тощо. Перебрану людину жартома лупцювали.

Усі ці дії виконувалися з жартами і сміхом, радість виявляли всі учасники. Це пояснюється тим, що за уявленнями давніх сміх мав магичну силу, допомагав швидкому відродженню божества, і, відповідно, відродженню рослинності, родючості землі, приплоду худоби.

Вдаватися до побиття людини під час обряду або заміняти двійником-лялькою почали пізніше. В архаїчні часи людину, що уособлювала в обряді божество приносили в жертву.

“Обрядовий ритуал передбачав забивання цих божеств – потоплення, розтерзання, їх убивали для того, що викликати їхнє воскресіння, тому що воскресіння божества, як думали, забезпечувало воскресіння природи весною після зимової сплячки, яка без цих обрядів продовжувалася вічно” (В. Я. Пропп “Русские аграрные праздники”, Л., 1963).

Жодне із народних свят після прийняття християнства не залишилося у східних слов'ян з такими відверто язичницькими рисами, як свято Купала. Жоден обряд не відносить нас у таку сиву давнину, як цей.

Язичницьке свято Купала відбувалося в ніч з 26 на 27 червня за старим (з 6 на 7 липня за новим календарем). Це кульмінаційна точка року – свято літнього

сонцестояння. Першою такою точкою були свято зимового сонцестояння, до яких приурочувались обряди колядування, що називалися загальним збірним словом Коляда. То було свято народження Сонця (пізніше – християнське Різдво Ісуса Христа).

На Купала сили сонця й тепла розкриваються найповніше. Родюча сила землі виявляє себе найактивніше: трави і зілля у пишному розмаї, хліб починає визрівати; вода в ріках, озерах та ставках ще не цвіте від спеки, ще життєдайна.

У купальських обрядах головними елементами є дві поєднані природні стихії: вогонь і вода. Купальське свято приурочувалося двом богам: богу Сонця (небесного вогню) і богині Води (життєдайної вологи: дощу, роси, джерел). “Значення того свята було символічне поєднання шлюбом Сонця з Водою, від якого утворилося життя та любов...” (Я. Головацький).

Купальське багаття на честь Сонця – явище в міфології дуже давнє. Старі і молодь стрибали через вогонь, переносили дітей та немічних, щоб відчуті величну очисну силу вогню, набратися здоров'я. Через цей вогонь перегаляли худобу, брали додому вуглини і головешки для домашнього вогню, для ліків від усіляких хвороб.

У стародавніх греків та римлян теж існувало свято, під час якого запалювали багаття і стрибали через вогонь. Овідій писав, що він тричі перестрибував через вогонь і його кропили водою з лаврової гілки.

У слов'янських народних обрядах дуже багато залишків солярного (сонячного) світогляду. Первісне пошанування вогню перебрала християнська церква, воно перейшло на християнські церковні свічки.

Вогонь в обрядах завжди поруч з водою. Вода сприймалася як символ очищення, розмноження і парування. Ці якості пізніше християнство перейняло для своїх церковних обрядів: водохрещення, кропіння святою водою тощо.

Існував повний паралелізм спалювання символічних “зображень” божеств та їх затоплення – це були різні форми ритуального вмирання, необхідного для народження нового життя (як і поховання в лоні землі). Похорони бога родючості Ярила наприкінці купальських гулянь мали означати турботу про нове воскресіння наступної весни виробничих сил землі, символом яких він був.

На прикладі збереженого купальського ритуалу можна уявити, як інтенсивно людина міфологічної епохи переживала головні природні сили світу: ніч, світанок, вогонь, повітря, воду, росу, ерос... Купальська обрядовість включала цілий цикл дій, найменша деталь яких світилась магичним світлом, тор-

калася великого універсального смислу, виражала цілісність світосприйняття прадавньої людини. Обряди, пісні, хороводи були засобом активного впливу людини на природу.

У язичницьких ритуалах головну роль відігравали божества тих рівнів, які йшли відразу після вищих. Проте у свідомості праслов'ян значне місце посідали і представники нижчої міфології – духи, зооморфні та антропоморфні істоти. Вони були втіленими або примарними, добрими, злими або амбівалентними (тобто, поєднували у собі обидва начала).

Із тварин до представників нижчої міфології у слов'ян слід віднести насамперед тотемних (тотем – тварина, від якої як вважала прадавня людина вона вела свій рід) – вовка і ведмедя. Особлива магічна роль цих тварин знайшла своє відображення у слов'янському фольклорі.

До нижчої міфології відносяться також поводитирі тих класів істот, які самі належать до нижчого рівня: баба-яга, кощій, чудо-юдо, лісовий цар, водяний цар, морський цар та ін. Це – казкові персони, які, напевно, теж колись були учасниками ритуалів.

Увесь простір від дому до лісу, болота, пустиря, кладовища давні слов'яни заселяли міфічними персонами нижчої демонології: домовиками, водянниками, лісовиками, польовиками, щезниками, вилами, марами, баєчниками, лазниками, стодольниками, клітникам, сарайниками та ін. Персонажів демонології у слов'ян дуже багато. Вони ввижались людині скрізь: за піччю, за кожним куцем, у струмку, в річці, в дуплі, на болоті, під копицею, на роздоріжжі... Одну із найяскравіших поетичних картин життя таємничих істот у природі, співіснування з ними людини змалювала Леся Українка в драмі-феєрії "Лісова пісня".

Ставлення наших пращурів до духів померлих було неоднозначним. Зокрема, вшановувались покровителі роду, сім'ї – діди (у білорусів – дзяди) – члени роду, що померли природною смертю. Особливий обряд вшанування померлих (дідів) відбували навесні і восени. Основою обряду було частування покійників: їм приносили їжу на могилки, ставили на ніч на столі і на підвіконні. З культом покійників тісно був пов'язаний обряд колядування. Колядник у давні часи був посланцем із небуття, він удавав покійника, який відвідував помешкання свого роду. Перебрані колядники первісно сприймалися як предки, що мали владу нагородити господаря "щастям-долею" або покарати за скупість та інші вади (забрати у країну померлих). Осколки цього обряду простежуються у приході в дім сучасних колядників, які мажорно зичать господарям благополуччя і здоров'я. Проте головний смисл давнього обряду – зв'язок з померлими предками – вже забутий.

Якщо предків, що померли природною смертю або загинули у бою, в поєдинку зі звіром, вшановували, наділяли владою, намагалися щедро умилюстити, то самогубці (потопельники, вішальники – упирі, мавки, русалки, потерчата) вважались небезпечними. Їх хоронили за межами кладовища.

Руйнування старої міфологічної системи почалося у слов'ян ще до прийняття християнства. Свідченням цього є перехід деяких міфологічних персонажів із розряду позитивних у розряд негативних, із вищих щаблів на нижчі, як це сталося з рарогом (укр. – раріг, чешськ. та словацьк. – рарашек). Міфологи вважають, що рарог був спочатку спільним слов'янським божеством вогню. У пізніших перевтіленнях він вже уособлює лише домашнє вогнище. Баба-яга із богині царства померлих перетворилася на відьму (в казках).

Введення у IX ст. християнства на слов'янських територіях поклато край існуванню слов'янської язичницької міфології. Персонажі вищих рівнів офіційною церквою були віднесені до розряду негативних або отождествлені з християнськими святими: Перун – зі святим Іллею, Велес – зі святом Власієм, Ярило – зі святом Юрієм (Георгієм), Купало – з Іоанном Хрестителем (тому Іван Купало), Святовит – зі святом Вітом. Нижчі ж рівні виявилися стійкішими і утворювали складні поєднання з пануючою християнською релігією. Це явище знайшло своє відображення у двовір'ї.

Олексій Кононенко
Ірина Панченко

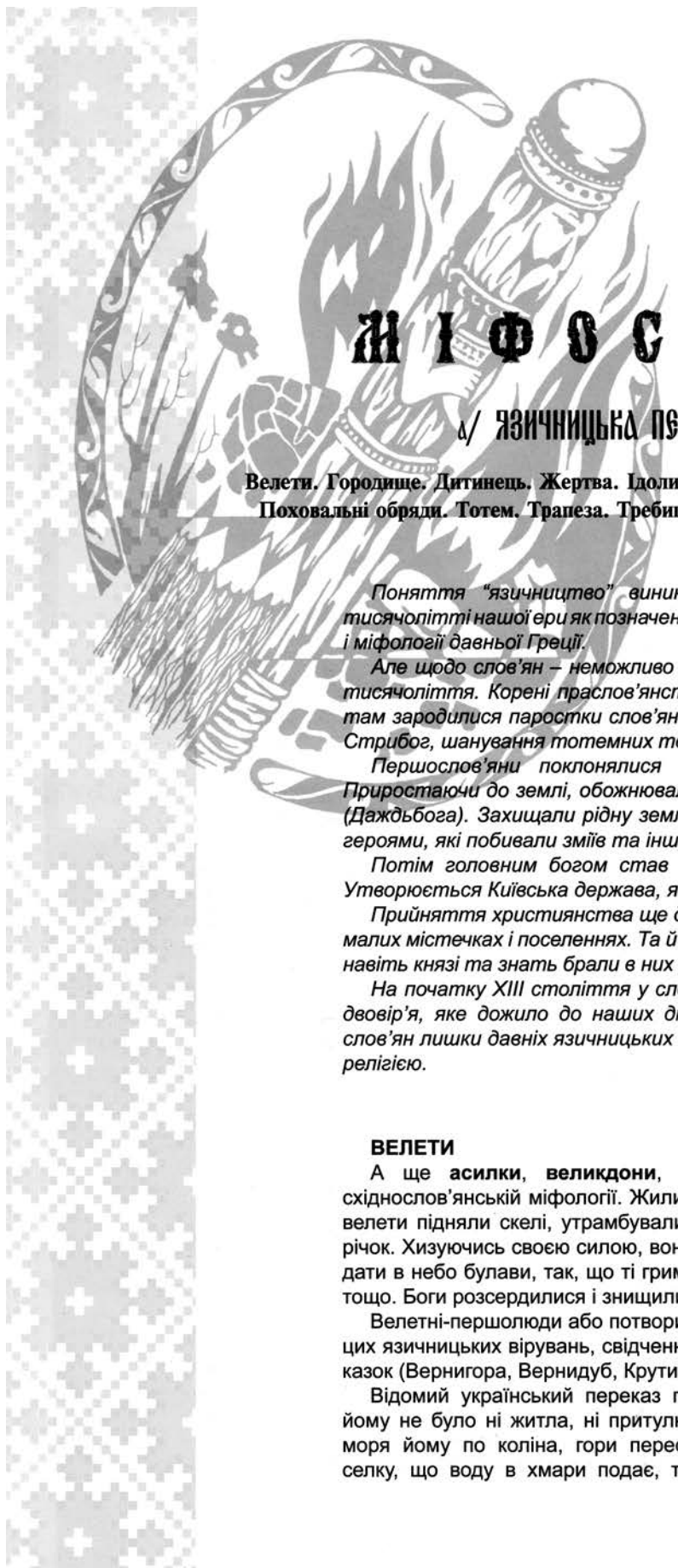
Останки Десятинної церкви в Києві. Літографія XIX ст.

В усіх народів світу існує повір'я, що той, хто забув звичаї своїх батьків, карається людьми і Богом. Він блукає по світу, як блудний син, і ніде не може знайти собі притулку та пристановища, бо він загублений для свого народу.

Олекса Воропай

МІФОСРІТ

/ ЯЗИЧНИЦЬКА ПЕРВИНА

Велети. Городище. Дитинець. Жертва. Ідоли. Ініціація. Капища. Обереги.
Поховальні обряди. Тотем. Трапеза. Требище. Тризна. Яв, Прав і Нав.

Поняття "язичництво" виникло в церковному середовищі у першому тисячолітті нашої ери як позначення всього нехристиянського: і гімнів "Річведи", і міфології давньої Греції.

Але щодо слов'ян – неможливо розглядати язичництво лише в межах цього тисячоліття. Корені праслов'янства ростуть з глибини первісних епох. Тоді і там зародилися паростки слов'янського фольклору: велети і богатирі, Велес і Стрибог, шанування тотемних тварин, замовляння природних стихій.

Першослов'яни поклонялися упирям і берегиням, Роду і рожаницям. Приростаючи до землі, обожнювали Матір Сиру Землю, небо (Сварога), сонце (Дажьбога). Захищали рідну землю і виникав богатирський епос з величними героями, які побивали зміїв та іншу злу силу.

Потім головним богом став грізний Перун, покровитель князів і воїнів. Утворюється Київська держава, язичництво стає державною релігією.

Прийняття християнства ще довго не зачепило язичницькі устої особливо в малих містечках і поселеннях. Та й у великих містах відбували язичницькі обряди, навіть князі та знать брали в них участь.

На початку XIII століття у слов'янських народів остаточно встановилося двовір'я, яке дожило до наших днів, бо у свідомості, в творчості, в побуті слов'ян лишки давніх язичницьких вірувань мирно співіснують з християнською релігією.

ВЕЛЕТИ

А ще асилки, великдони, осилки – велетні-богатирі, першолюди у східнослов'янській міфології. Жили в прадавні часи. За народними переказами, велети підняли скелі, утримували провалля та урвища, проклали канали для річок. Хизуючись своєю силою, вони почали загрожувати небесним богам: підкидати в небо булави, так, що ті гриміли і лякали богів, хитати-розхитувати землю тощо. Боги розсердилися і знищили велетнів.

Велетні-першолюди або потвори є в багатьох міфах народів світу. Залишками цих язичницьких вірувань, свідченнями про них є персонажі билин (Святогор) та казок (Вернигора, Вернидуб, Крутивус).

Відомий український переказ про великдона, який був такий великий, що йому не було ні житла, ні притулку на землі. Задумав він зійти на небо. Йде, моря йому по коліна, гори переступає, дійшов найвищої гори. Став на веселку, що воду в хмари подає, та й подався на небо. Побачили те небесні

боги, злякалися такого великого і не пустили до себе. Так і лишився великдон між небом і землею: хмари йому – постіль, одежа; вітри й птахи їжуносять; воду з веселки п'є. Але гірко в самоті, тяжко: плаче великдон – дощі йдуть, стогне – громи гримлять.

ГОРОДИЩЕ

Святилище давніх слов'ян, призначене для обрядових дійств під час язичницьких свят, для ритуальних жертвоприношень. Споруджувалися городища під горою чи під пагорбом біля води, навкруг них наспалися вали, прокопувалися рови, які заповнювалися водою. Мали городища два чи три входи, поблизу розташовувалися урочища з ідолами богів.

Те, що городища були місцями язичницького славлення богів, жертвоприношення, спалення небіжчиків, підтверджують археологічні розкопки, під час яких знаходили багато попелу, кісток людей і останків тварин, череп'я жертвовного глиняного посуду, кам'яні основи вогнища-жертovníка, ножі, стріли, золоті та срібні прикраси.

Яків Головацький подає, що *“...городища розкинуті по багатьох слов'янських країнах, особливо біля північного підніжжя Карпат, в Галичині і всій землі руській...”*

ДИТИНЕЦЬ

Фортеця в середині міста, невелике внутрішнє містечко, – як дитя в материнській утробі – де жили князі, правителі слов'янських міст.

Так ще називалася жертва, яку слов'яни приносили своїм містам.

Дійшла до наших часів легенда про спустошення міста Славенська хворобами – язвою. Задунайські

слов'яни відшукали руїни міста і вирішили збудувати там нове місто. Зібралися старійшини на раду: як закласти місто, яку йому дати назву. Один з них запропонував, щоб наступного дня на сході сонця вийти на шлях і перший зустрічний дасть назву місту. Вранці першим їм зустрівся хлопчик, ще майже зовсім дитина. Його принесли в жертву, закопали під стінами міста. Звідси ніби й пішло – дитинець.

ЖЕРТВА

Жертва, **треба** – дари, що їх приносили давні слов'яни, щоб умилостивити своїх богів. Ще приносили жертви духам померлих предків, обожнюваним предметам та явищам. Звичай жертвоприношення виник з уявлень про втручання в життя людини небесних богів та природних духів. Отож і віддавали їм люди частку з урожаю, приплоду, жертвували зілля, тварин, інколи навіть юнаків чи дівчат племені, аби боги були добрими і милостивими.

Про жорстокість обряду жертвоприношення є спомин у “Повісті минулих літ”: *“...І приносили їм жертви, називаючи їх богами, і приводили до них синів своїх і дочок, а жертви ці йшли бісам, і оскверняли землю жертвоприношеннями своїми. І осквернилась кров'ю земля Руська і пагорб той”*. **Перунів пагорб** – нині Володимирська гірка в Києві. Під час жертвоприношень відбувалися гадання з метою довідатись волю богів. Часто ті гадання вказували на жертву. Знову ж, у “Повісті минулих літ” знаходимо свідчення, що з допомогою **жереба**, який символізував волю богів, визначали отроків та дівчат, котрих приносили в жертву.

Візантійський письменник X ст. Лев Диякон в описі походу Святослава пише про принесення в жертву полонених воїнами руського князя.

Обряд жертвоприношення у слов'ян мав на меті підношення богам і сподівання на відповідь: сприяння у полюванні, військових вправах, у вирощенні врожаю тощо.

У Густинському літописі читаємо, що ідолу Перуна в пантеоні богів князя Володимира *“...як богу жертви приносили і вогонь непогасний з дубового дерева постійно палили”*. Історики давнини Костянтин Багрянородний, Ібн-Фадлан, Прокопій Кесарійський свідчать, що слов'яни жертвували своїм богам квіти, вінки, м'ясо, зілля, хліб, півнів, овець та рогату худобу.

За свідченнями літописів та історичних джерел, жертвоприношення у слов'ян відбувалося під час великих свят на честь богів; під час різних важливих подій в житті племені (похід, перемога в битві, тризна тощо).

Окрім того, жертвоприношення відбували ще до сьогодення часто домашнім богам, духам померлих предків.

Залишки цього обряду можна зустріти й сьогодні. Це квітання травами та квітами домівок – клечання – під час Зелених свят; виставляння їжі, напоїв на підвіконня,

на стіл, за поріг під час Різдва; кроплення горілкою та принесення їжі на могилки під час поминальних днів.

У давніх слов'ян обряд жертвоприношення виконували жерці.

ІДОЛИ

Боввани, кумири, істукани – грубо зроблені дерев'яні чи кам'яні статуї богів, з позначеним одягом, озброєні мечами, палицями, з символічними атрибутами: рогом – символом сили й достатку, чашею – символом долі тощо. Ідолів ще називали **капами**, звідси – капище.

Ставили ідолів у капищах – на пагорбах, на берегах річок, у священних гаях. Ідол був для язичників богом, якому вони поклонялися і жертвували. Ще ставили ідолів у оселях – домашніх богів. Їх навіть брали з собою, вирушаючи в дорогу.

Арабський письменник X ст. Ібн-Дада свідчить про слов'ян: *“...всі вони були ідолопоклонниками”*. Те ж дійшло до нас і в літописах: *“Приде Игорь на холм, где стояше Перун”* (Іпатіївський літопис).

Загальновідоме капище богів київського князя Володимира. Коли Володимир прийняв християнство, язичницьких богів наказав посікти. Але Перуна – головного бога – велів кинути у воду, ще видно боячись гніву чи то самого Перуна, чи люду, який в нього сильно вірив.

Слов'янський люд після хрещення Русі поховав бовванів у печери та ліси і продовжував ще довго їм поклонятися таємно. А церква на тих місцях, де були капища і стояли ідоли побудувала храми нової віри.

ІНІЦІАЦІЯ

Посвята, введення у таїнство культу, обряд посвячення в дорослі тощо. Ініціація включає у себе міф як необхідну частину: під час обряду посвячувано-

му сповідають міфи племені, які можуть знати тільки дорослі. Ініціація осмислюється як смерть і нове народження: посвячуваний, переходячи у новий статус, ніби знешкоджується у старій якості. Звідси ритуальна схема ініціації в сюжетах міфів та казок: випробування, які підстерігають героя у царстві мертвих або на небі чи в країні чудовиськ.

Ініціація присутня в мотивах тимчасового вигнання героя із звичного середовища, виконання ним тяжких доручень.

В обряді ініціації героєм виступає молодший, бо тільки молодший може перейти в інший статус, може бути посвяченим, що й створює сюжет. Структури ініціації, міфа, казки мають схожість.

КАПИЩА

Капища, **ідолища** – язичницькі олтарі, місця, де приносили жертви богам, храмові споруди, де знаходились статуї божеств.

У більшості випадків дослідники стверджують, що капища слов'ян були просто неба. Проте розкопки та літописні джерела вказують, що за часів дохристиянських вірувань слов'яни мали і культові споруди.

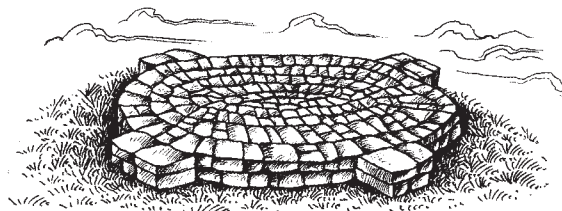
У 1908 році в центрі городища на Старокиївській горі відомий археолог В. В. Хвойка розкопав найдавніше капище слов'ян.

Це великий культовий центр еліпсоїдної форми, мабуть усього полянського князівства. У капищі здіймався масивний стовп, у якому чергувалися шари сильно перепаленої глини, попелу і вугілля. Навколо – чимало кісток і черепів тварин, які були принесені в жертву. Стовп являє собою жертовник, на якому відбувалися жертвоприношення.

Дослідники вважають, що це – язичницьке капище Перуна.

Арабський письменник і мандрівник Ібн-Фадлан, який спостерігав обряд жертвоприношень, лишив опис, що голови убитих тварин розвішували слов'яни на дереві, яке стояло за ідолами, частину м'яса роздавали, а іншу залишали головному ідолу та меншим у капищі.

Капища слов'яни влаштовували на підвищеннях, біля водоймищ, під кронами дерев, що свідчить про шанування лісів, озер та підвищених місць. До ка-

пищ вхід мали жерці та їхні помічники увесь час, вони підтримували вогонь, готували необхідні ритуальні предмети. Під час обрядів жертвоприношень до капища заходили й непосвячені язичники. Проте вони не мали права ступати до святилища, де горів вогонь і відбувався обряд жертвоприношення.

У західних слов'ян язичницькі храми-капища мали назву **контини**.

У капищах стояли статуї богів: посередині – головного бога (Перуна, Рода, Даждьбога, Тура, Велеса, Святовита тощо), а в оточенні були боввани інших, менших божків.

ОБЕРЕГИ

На глиняних посудинах (горщиках, глечиках, мисках) давні слов'яни малювали орнамент, який мав виконувати охоронну функцію. Орнамент був різним: хрестики, кола, зірки, коса лінія (дош), хвиляста лінія (вода) та інші. Усі ці магічні символи були оберегами, що захищали посуд і їжу в нім від злих духів.

Оберегами були **амулет**-**змійовики**, які є прикладом двовір'я. Носили змійовики поверх одягу на грудях. На них зображувалися християнські святі або християнські сюжети, був напис, а на зворотному боці – антична Горгонія чи то змієподібна скіфська Єхидна. Християнські святі на змійовиках в основному змієборці, ті, які замінили язичницького бога-громовика.

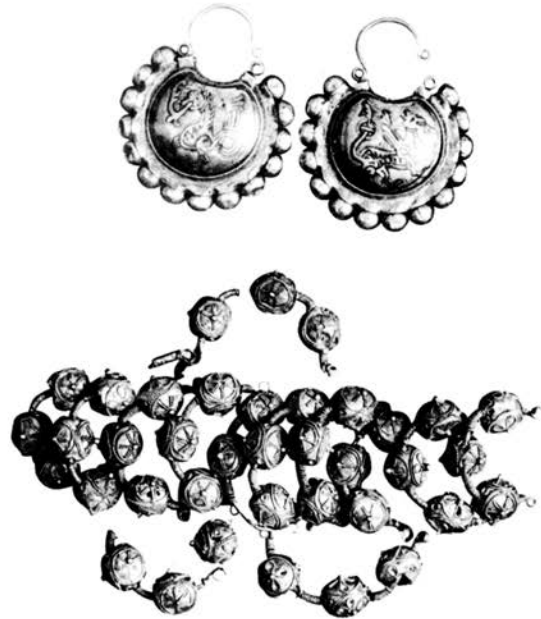
Особливою пошаною користувалися у слов'ян амулети-обереги. Так називалися предмети з тим чи іншим відбитком божества, яким приписували таємничу надприродну силу. Такі амулети (або ж набори їх) часто носили з собою, на грудях, біля пояса, і вони мали охороняти від злих сил, відвертати напасті, нещастя, чари, лихо.

Амулети були різні, найчастіше це мініатюрні зображення звірів, коней, птахів, а також предмети – топірці, ножі, гребені, ключі, замочки, ложки, бубонці тощо.

Поява амулетів-сокирок була спричинена культом Перуна, з'явилися вони ще до Х ст. і виконували роль оберегів, виступали символами і атрибутами грізного небесного бога.

За віруваннями наших предків, емблемою бога-громовика, що охороняв людей від злих духів, були так звані підвіски-бубонці та деякі інші шумові предмети. Грушоподібні бубонці прикріплювали біля пояса і на грудях. В середині вони мали металеві кульки, висіли на довгих ремінцях чи ланцюжках і під час найменшого поруху коливалися та дзвеніли, відганяючи нечисту силу.

З культом нічного світила пов'язані численні підвіски у вигляді кружала – так звані **лунниці**. Їх носили як сережки і як **намисто**, а також на жіночих головних уборах. Це були амулети-обереги, які захищали дівчат від злих чар.

Срібні колти. Намисто. (Розкопки Б. А. Звіздецького)

Сережки з хрестиками були оберегами від різних хвороб. Їх носили і чоловіки.

Із сонячним культом пов'язані й круглі **підвіски**. Вони нагадують за формою сонячний диск. Як священний символ сонця-вогню, **хрест** у давніх слов'ян також служив амулетом, що оберігав його власника з усіх чотирьох сторін. Хрест у язичників-слов'ян був символом небесного вогню, сонячного божества, а тому хрестові приписувалися особливі священні властивості. Іноді хрест у колі змінювався, перетворюючись на чотирьохпелюсткову квітку.

До амулетів охоронного типу відносяться різні прикраси від жіночого та чоловічого одягу: шийні **гривни**, сережки, **браслети**, **колти** та підвіски до намиста. Жінки сподівалися таким чином уникнути дії злих духів, тому носили обереги на грудях або біля пояса.

Досить розповсюдженими були амулети-ікла вовка, ведмедя, які носили і прості люди, і заможні. Витоки цього в дуже давніх віруваннях, коли тварини були тотемами племен.

Шумові підвіски використовувалися під час обрядів жерцями.

Окрім цих оберегів, відомі ще обереги-трави. Часник носили при собі дівчата від русалок. Клечали житло травами, оберігаючись від злих духів тощо. Оберегами були вишивки на одязі. Відомі наузи, нав'язки – корені рослин, зілля, хліб з грудочкою солі, гострі залізні предмети, які зав'язували в полотняний мішечок і чіпляли до одягу.

Явище оберегів у язичників мало багатогранний характер, воно показує не тільки ритуали первинної віри, але й філософію життя давніх.

*Саркофаг Київського князя Ярослава Мудрого.
Софійський собор, Київ*

ПОХОВАЛЬНІ ОБРЯДИ

Давні слов'яни дотримувалися двох основних форм: тіло небіжчика спалювали або клали в сиру землю. Завжди насипали над покійним високий пагорб (курган), ховали в одязі, з речами, які мали пригодитися у потойбічному житті. Якщо обряд відбували з представником знаті, то убивали коня, рабів та полонених, інколи навіть жону, клали коштовності. Все це пов'язане з віруванням в існування потойбічного царства душ – вирію-раю. Давні слов'яни вважали, що зі смертю життя не закінчується, а набуває інших форм існування, покійний відбуває до країни предків. Співіснування у давніх слов'ян двох видів поховань (спалення і тілопокладення в землю) відповідало язичницьким поглядам наших предків.

С п а л е н н я. Цей обряд виконувався з людьми різних суспільних верств. Археологічні розкопки свідчать, що багаття, на яких спалювали небіжчика, досягали іноді в діаметрі двох-трьох метрів. Зможних спалювали з більшою пишністю, обряд був складнішим, багатшим. Досить поширеним було спалення у човні, на якому потім небіжчик ніби діставався вирію. Простих людей клали в човен, який спеціально робили, клали побутові речі, зброю, різні амулети. Для знатних і багатих тесали великого човна, ставили на стовпи, на човні зводили намет (шатро). Клали небіжчика, а ще багату їжу, напої, квіти, зброю. Забивали жертвних биків, коней, собак, півнів. Іноді відбувалися і трагічні ритуали, коли спалювалася жона небіж-

чика, а чи дівчина-наложниця, яка погоджувалася на жертву під дією спеціальних напоїв. Усім поховальним процесом розпоряджалася стара жінка, яку називали "Ангел смерті". Приречену до спалення жертву обряджали в розкішний одяг, вбирали прикрасами, душили і кололи жертвним ножом. Коли все було готове, запалювали під настилом дерево. Величезне багаття охоплювало човен, намет, небіжчика, дівчину, тварин, усі речі. На цьому місці насипали землю – курган, ставили дерев'яний стовп з написом імені небіжчика.

Обряд спалення у слов'ян описують візантійські та арабські історики IX–X ст., автор "Повісті минулих літ". Можна припуститися думки, що цей обряд у слов'ян виник внаслідок поклоніння вогню, віри у його надзвичайну силу. Культ вогню поєднував поклоніння сонцю і домашньому вогнищу. Вогонь очищав небіжчика від гріхів, переносив його у вирію. Після очищення вогнем, спалений не міг бути залящений злими духами. Спалення в язичницькій вірі – найвища пошана померлому чи загиблому. Через поклоніння сонцю, вогню арабські письменники називали давніх слов'ян вогнепоклонниками.

Хроністи (Козьма Пращький, Далімілова хроніка) описують поховання прапредка чехів Чеха, про що переказує у своїх "Старовинних чеських переказах" Алоїс Ірасек:

"Одягнули померлого у новий одяг – сорочку, яскраві штани і багато вишитий плащ, підперезали широким поясом, який блищав на сонці від металевих ланцюжків і кованих прикрас, на ноги наділи черевки, а на голову, облямовану сивими кучерями і білою бородою, – дорогу соболину шапку.

Одягненого таким чином воєводу посадовили на схилі дня на високе вогнище, складене з товстих дерев і покрите вишитими покривалами, у тінстий дубові дубів і лип, поблизу трьох доріг, де за звичаєм відбувалося погребіння. Принесли меду, плодів і благовонних трав і поклали біля нього. Ще принесли коровай хліба і м'яса і поклали перед ним. Зброя покійного: лук, спис, меч, молот і чорний щит – лежала з боків. Зарізали півня, курку і поклали їх на вогнище. Потім ближчий родич померлого воєводи взяв у праву руку палаючу голівешку і, повернувшись спиною до вогнища, підпалив його. Поки не спалахнуло полум'я, він стояв, тримаючи ліву руку позад себе. Коли ж вогонь звився догори, підійшли інші з палаючими скіпками і кинули їх у багаття.

Подув вітер, затріщало вогнище і викинуло сніп іскор. Чорний дим огорнув величну фігуру покійного воєводи, яка в останній раз возвеличувалася над зібранням свого народу. Повітря здригнулося від плачу і ридань. Жони співали погребальні пісні.

Коли вогнище згасло, зібрали кості і попел в урну. На місці багаття насипали пагорб і поклали на ньо-

го щит, зброю та урну з останками покійного. Повертаючись з погребіння додому, люди піднімали камінці, гілочки, листочки і кидали їх назад через голову не озираячись”.

Поховання в землі. Значне поширення у слов'ян язичників мав і обряд тілопокладення. Кладучи небіжчика в землю, слов'яни вірили, що він теж дістанеться країни предків, тому потребує всього, що мав за життя: їжі, зброї, побутових речей. Приносили жертви, ховали у дерев'яній домовині, а знатних – у дерев'яних зрубках, які робили з дубових колод. Відгомонам давніх язичницьких традицій нині є ритуал посипання небіжчика зерном, грішми. Гроші – щоб небіжчик заплатив за переправу. Обряд поховання мав на меті забезпечити потойбічне життя покійному. Про вірування в душу говорить те, що, коли помирав чоловік – в оселі підважували сволок, щоб душа померлого швидше відлетіла. Іноді покійного виносили через вікно, а чи навіть розбирали стіну, бо давні слов'яни вважали, що померлий не повинен виходити тим шляхом, де ходять живі, щоб смерть не знала сімейного порогу і дверей. Ховати везли на санях – теж давня язичницька традиція. Так ховали князя Володимира, про що свідчать літописи.

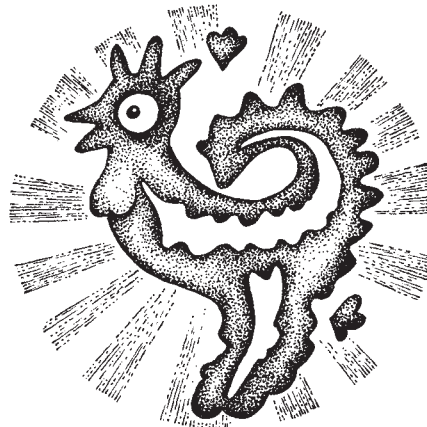
Відомо також, що інколи небіжчиків у човнах пускали по течії річки. Традиція кидати монетки у воду – елемент давніх поховальних обрядів. Монети кидали, щоб оплатити небіжчикам перепустку у світ мертвих. Фінно-угорські племена (сусіди слов'ян) прив'язували небіжчиків у кронах дерев. Коли останки зотлівали, кістки сипалися на землю. Були священні діброви предків-мерців. Звідси традиція прив'язувати на гілки шматки полотна (у жертву). Звідси, можливо, сюжет про солов'я-розбійника, який сидить у кроні дуба, а навколо дерева людські кістки.

ТОТЕМ

Тотем, **фетиш** – прийняте в етнографії позначення надзвичайного, представленого в образі тварини (птаха, дерева) доброго генія (покровителя) або родоначальника роду чи племені (клану).

Насампочатку групі людей була відома легенда (ритуальний міф) про тотем. У тій оповідці тотем був або біля витоків роду, або захистив першопредків від небезпеки, або привів на удачне місце проживання. З часом легенда втрачалася (забувалася, переінакшувалася), але сам тотем залишався символом спорідненої групи людей.

Тварину-тотем заборонялося вбивати; дерево-тотем не можна було рубати. Тотему треба було годити, залишати їжу, напувати, прикрашати (дерево) вінками та квітами – тоді він допомагає, відвертає біду і т. ін. Або навпаки: у деяких народів треба було з'їсти шматок тотемної тварини чи рослини, щоб набратися її сили і

якостей. Найменування тотемів брали собі як власні імена найсильніші воїни, жерці, вожді.

Від часів тотемізму увійшла в життя персоніфікація звірів, птахів, дерев, рослин, яка збереглася в казках, оповідках, прислів'ях, легендах, замовляннях до наших часів: лисичка-сестричка, вовчик-братик та ін. Відомі тотеми давніх слов'ян, зображення яких було на щитах, браслетах, інших речах: тур (бик), лелека, ведмідь, сокіл, дуб та ін. Тотемізм зберігся в геральдиці, у багатьох давніх гербах присутні знакові тварини, птахи, дерева, рослини.

ТРАПЕЗА

Важливий момент язичницького богослужіння, поминальний **банкет, бенкет, пир** після поховання покійника з жертвоприношенням. Є. В. Анічков подає: *“...Майже кожне моління, кожна жертва, кожне відзначення того чи іншого свята чи просто обряду – все це було пов'язане з бенкетуванням, принесенням багатой жертви, і сама можливість здійснювати велике моління становить головну надію і провідні релігійні клопоти людини”*.

Відгомонам трапез язичницьких, магічних дійств були бенкети князя Володимира, який, незважаючи на прийняття християнства, продовжував влаштовувати “пири” на своєму дворі у Києві. Літопис свідчить: *“Що-неділі запов'язявся він (Володимир) влаштовувати бенкети у своєму дворі, в гридниці, щоб приходили туди бояри, гридні і соцькі, і десяцькі, і крашчі мужі, з князем і без князя. Подавали там багато м'яса – яловичини і дичини, купю лежало там усіляких наїдків...”*

Про бенкети Київського князя розповідають билини кийвського циклу:

*У ласкава князя Володимира
Було столовання – почесний пир,*

На багатьох князів і бояр,
На всю поляницю відважну,
На всю дружину хоробрую,
Він усіх поїть, усіх вшановує...

Християнська релігія трапези і бенкети суворо засуджувала.

ТРЕБИЩЕ

Требище, **жертвник** місце, де приносили жертви язичницьким богам. Знаходилося требище в капищі – язичницькому храмі. Требище могло бути підвищенням (глиняним стовпом, дубовим пнем) або великою чашоподібною ямою. На требищі палало непогасне вогнище, вогонь в якому підтримували жерці, підкладаючи дубове гілля. Біля жертвника знаходилася священна зброя (сокира, ніж, меч), глечики, горщики для омивання жертв та інші атрибути жертвних обрядів. Поруч з жертвником у капищі мешкав жрець.

ТРИЗНА

Обряд, який був складовою частиною ритуалу поховання давніх слов'ян і учинявся після похорону небіжчика. Є свідчення в "Повісті минулих літ": "...А коли хто помирав, творили тризну над ним..."

У О. С. Пушкіна:

*Ковши круговые, запенясь шипят
На тризне плачевной Олега,
Князь Игорь и Ольга на холме сидят,
Дружина пирует у берега;
Бойцы вспоминают минувшие дни
И битвы, где вместе рубились они...*
("Песнь о вещем Олеге").

Дослідники подають, що тризна була урочистим прощанням з небіжчиком-чоловіком, а ще їй були притаманні елементи військової гри-битви. Такими ритуалами слов'яни відганяли смерть від живих, демонстрували смерті, що вони, на відміну від покійника, ще живі. Слово "тризна" означало арену, місце для змагання, на якому основними були кінні перегони. Кінь був символом і смерті, і воскресіння небесного божества сонця, яке сходить і заходить (Дажьбог, Перун, Ярило, Святovit – головним атрибутом мали коня). Під час тризни приносили жертву покійному, пили мед на його честь, виливаючи прощальну чашу

в могилу, їли м'ясо обрядових тварин. Посуд, який належав сім'ї покійного, розбивали, що символізувало належність цього посуду покійному й надалі. Тризну по знатних небіжчиках вчиняли після того, як насипали могилу (курган).

ЯВ, НАВ І ПРАВ

Яв – світла сила – яка править світом; у той же час – це і є "білий світ". Яв – це дійсний час, суще, те, що відбувається.

Нав – у слов'янській міфології – втілення минулого, того, що відбулося, відійшло; країна мертвих, яка ворожа країні живих, що зветься Яв.

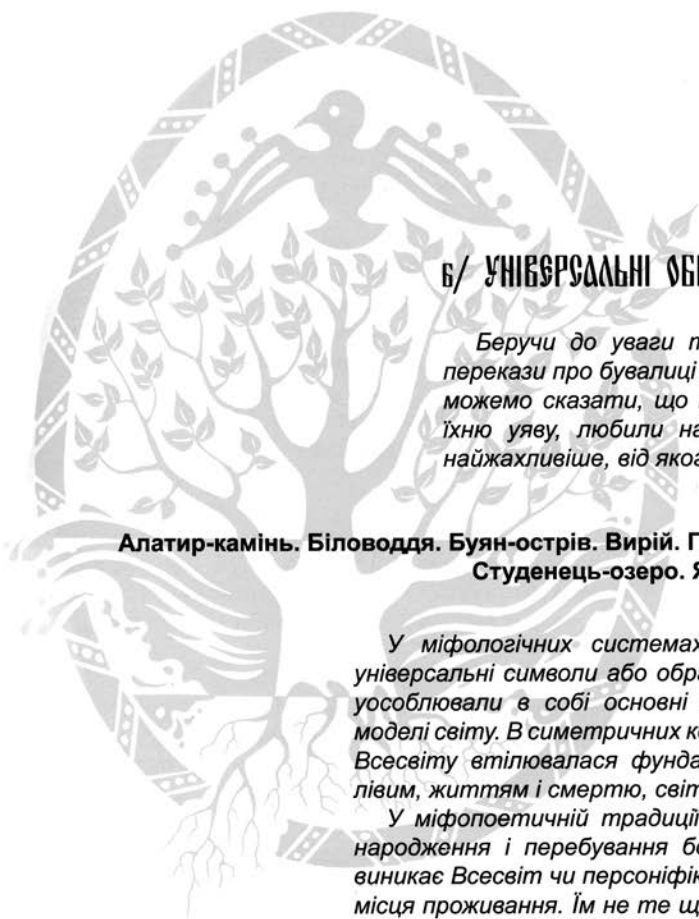
Прав – основний закон життя. За цим справедливим законом ніби існує світ. Прав – це майбутнє, те, що має відбутися.

Яв – це видимий, матеріальний, реальний світ. Нав – це світ нематеріальний, потойбічний, світ мерців. Прав – це істина, справедливі закони, які правлять світом, у першу чергу Яв'ю. Після смерті душа людини, полишаючи Яв, переходила до світу потойбічного, в Нав. Деякий час вона мандрувала, доки не досягала Вирію-Раю, де жив Сварог, Сварожичі і душі предків. Вважали, що душа може повернутися з країни Нав у Яв тим же шляхом, що й пішла. Цим можна пояснити в ритуалі поховання те, що покійника виносили з дому через вікно або через пролом у стіні, щоб душа не запам'ятала дорогу через двері і не повернулася. Такий ритуал був виконаний і з тілом князя Володимира Великого, хоч він був хрещений – настільки сильними були старі язичницькі традиції.

Тарас Шевченко. Смерть Олега, князя древлянського. Туш. 1836

Б/ УНІВЕРСАЛЬНІ ОБРАЗИ ВСЕСВІТУ

Беручи до уваги тодішню розумову освіту, письмові пам'ятки і перекази про бувальці з давнього життя, які дійшли до нас, ми сміливо можемо сказати, що наші предки любили найчудесніше, що вражало їхню уяву, любили найвеличніше, що вражало їхній розум, любили найжахливіше, від якого ціпеніли їхні почуття.

Іван Сахаров

**Алатир-камінь. Біловоддя. Буян-острів. Вирій. Гора світова. Дерево світове. Океан світовий.
Студенець-озеро. Яйце світове.**

У міфологічних системах давніх народів у часи язичництва існували універсальні символи або образи. Вони об'єднували сфери світотворення або уособлювали в собі основні предмети поклоніння, були збірними образами моделі світу. В симетричних композиціях, пов'язаних з універсальними образами Всесвіту втілювалася фундаментальна для міфології різниця між правим і лівим, життям і смертю, світом живих і потойбічним світом.

У міфопоетичній традиції слов'ян універсальні образи Всесвіту є місцем народження і перебування богів, померлих предків; з універсальних образів виникає Всесвіт чи персоніфікована творча сила. Вони знаходяться далеко від місця проживання. Їм не те що поклонялися, їх уявляли. У народній уяві з бігом часу вони набували досконалості.

У язичництві про універсальні символи переповідалося, ймовірно, багато легенд, переказів. Вони збереглися в часи двовір'я і в часи християнства. Але в часи пізнішого християнства універсальні образи Всесвіту були або перебрані на службу церквою або переосмислені тією ж церквою.

Так, алатир-камінь став вівтарем (олтарем) в християнських храмах. Яйце було співвіднесене з нечистою силою: з яйця народжуються василіск, домовик, у казках в яйці схована смерть Коцюя Безсмертного.

АЛАТИР

Латир, олатир, олтар, вівтар – у слов'янських замовляннях, легендах, фольклорі камінь з чудодійними властивостями, цілющий, "усім каменям отець". Лежить той камінь посеред моря-океану на острові Буяні, з нього проростає Світове Дерево. Давня назва Балтійського моря – **Алатирське море**. З-під алатир-каменя по всьому світу розтікаються цілющі ріки.

Найчастіше алатир згадується в замовляннях, що підтверджує його чарівні властивості, якими наділили цей камінь давні слов'яни. Має він епітети червоний ("...На морі на океані, на червонім камені, там сиділи два брати..."), золотий ("А в полі море, а в тім морі золотий камінь, а на тім камені золота яблуня, а на тій яблуні золоте гніздо, а в тім гнізді цар Гадюн сидить"), білий ("Місяцю-князю! Вас три брати у світі: один на небі, другий на землі, а третій в морі, камінь білий. Як вони всі не можуть докупити зійтися, так не можуть у мене, раба Божого (ім'я), зуби боліти..."), а ще чорний. Зустрічалися також епітети жовтий – у значенні золотий, горючий – у значенні червоний ("На морі-окіяні лежить бел-горюч камінь, на тому камені змія-скарапея песні пєє..."). Ці чотири кольори священні і можуть прикладатися до предметів, а чи об'єктів священних, яким і був для слов'ян алатир – камінь у центрі світу, язичницький олтар.

Алатир-камінь

Буян-острів

Вже пізніше, коли почали наші предки зводити капища, язичницькі храми, то в них жертви приносили на священних каменях – олтарях.

Християнство запозичило ці святі місця з язичницьких храмів. Однією з основних частин у церкві є вівтар з престолом і жертвником. Вівтар від середньої частини церкви відділяє іконостас – як і в язичницьких капищах перед алатирем були скульптурні зображення богів. До вівтаря в церкві можуть заходити лише священнослужителі та чоловіки, які беруть участь у богослужінні. У слов'ян до капища заходили теж тільки волхви – жерці, які приносили жертву на олтарі.

БІЛОВОДДЯ

Казкова країна, втілення народних мрій про землю загального багатства і щастя, де течуть молочні ріки між кисільними берегами. Назва країни йде від білих, молочних рік, які течуть з вимені небесної корови.

БУЯН-ОСТРІВ

Міфічний острів, центр Всесвіту, про який часто згадується у слов'янських замовляннях та казках. Знаходиться він далеко в морі-океані. Острів Буян наділений чудодійною силою, на ньому зберігаються чарівні речі, які допомагають казковим героям у боротьбі зі злом. Там, на острові священний камінь алатир, з якого проростає Світове Дерево. Хто зуміє відшукати острів Буян і камінь алатир – у того всі бажання здійсняться.

У деяких переказах Буян-острів ототожнюється з Вірієм. Багато замовлянь починається словами:

*На морі-океані, на острові Буяні
Там лежить камінь...*

ВИРІЙ

Ирій, ірій, урай – у східнослов'янській міфології назва далекої теплої вічнозеленої сонячної країни, яка знаходиться за морем на Сході; язичницьке поняття раю. У вирії проростає Світове Дерево, у кроні якого живуть птахи, які відлітають туди на зимівлю і душі померлих.

У народних піснях та переказах зберігся мотив відмикання вирію ключем повесні, щоб з нього поверталися птахи. Відлітають туди птахи на Здвиження (14 вересня). За українськими переказами, ключі від вирію були у ворони, але вона прогнівила богів і ті віддали ключі іншій птасі, зозулі чи жайворонку. Існував магічний обряд поховання пташиного крила на початку осені – замикання вирію.

У "Повчанні князя Володимира Мономаха дітям" XII ст. читаємо: "Сему ся подивуєми, како птици небесния із Ір'я ідуть де напояють ліси й поля".

В усній народній творчості є ще оповідки про вирій гадючий – він окремо від пташиного, під землею, в землях руських.

Вирій

ГОРА СВІТОВА

Гора – широко відомий символ близькості бога. У багатьох міфологіях прибирає якостей Світового Дерева, трансформується у Світове Дерево. Гора сприймалася давніми як модель світу, в якій відображені усі основні елементи космогонічної побудови. На горі живуть боги, біля підніжжя – люди, під горою – злі духи.

У слов'янській міфології є протиставлення двох гір, як двох начал – доброго і злого. У лужичан Біла гора і Чорна гора, відповідно, Білобог і Чорнобог; Красна гірка – Лиса гора; Святогор – Змії Горинич тощо. Злі персони міфології та фольклору пов'язані з низом гори, печерами.

У індоєвропейському міфі про громовержця гора протиставляється низу. Антропоморфний герой поляків Крак з гори скидає змія в колодязь; ідол Перуна в Києві стояв на горі, а кумир Велеса знаходився внизу на Подолі. У білорусів є перекази про те, що гори утворилися з каменів, які кидали великодні.

Використання гори у фольклорі продовжує міфологічну традицію, хоч у деяких сюжетах відбувається процес деміфологізації образу гори світової і вона вже є просто місцем дії. У протиставленні язичництву, яке вшановувало гори як місце перебування різних богів, місіонери християнства зводили на горах церкви і ставили хрести на честь єдиного бога. А деякі гори, які були особливо шановані язичниками, християнство позначило як місце збору злих сил, де вони відбувають шабаші (Лісі гори).

ДЕРЕВО СВІТОВЕ

Характерний для міфопоетичної свідомості образ, який втілює універсальну концепцію світу. Образ світового дерева виявлений та реконструюється на основі міфологічних уявлень, зафіксованих у словесних текстах різних жанрів, пам'ятках образотворчого мистецтва, архітектурних спорудах, на побутових речах, ритуальних предметах багатьох народів.

Давні слов'яни розміщували дерево в уявному центрі світу – на горі, на острові, на чудесному камені і завжди у вертикальному стані.

При розгляді дерева світового по вертикалі виділяється нижня частина (корені – підземне царство), середня (стовбур – земля) і верхня (гілки, крона – небесне царство). Вони ще значать три виміри часу: минуле (предки), дійсність, майбутнє (нащадки); три стихії: вогонь, земля, вода.

По горизонталі дерево світу моделює чотири сторони світу, пори року, складові частини доби (ранок, день, вечір, ніч).

Варіанти назви: **Дерево Пізнання**, **Дерево Життя** – визначають конкретні функції більш загальної назви: **Дерево Світу**. **Дерево Пізнання** – символ досягнення досконалості, найвищого духовного стану.

Світове Дерево, **Мирове Дерево** – за давніми легендами було **першодеревом** на світі і на своїх гілках об'єднувало простір і час.

Світове дерево

Давні слов'яни вважали, що Світове Дерево – це явір чи дуб велетенських розмірів, що стоїть посеред моря на острові на камені (острів Буян, камінь Алатир). Світове Дерево часто згадуване в колядках, щедрівках, взагалі в обрядових піснях, у замовляннях:

*Як не було ні неба, ні землі,
А лишень було широкеє море,
А на тім морі явір зелененький...*

На верхівці дерева сокіл сидить – символ неба, небесного царства, де живуть сонце, місяць і зорі. Між гіллям у кроні Світового Дерева бджоли живуть, що символізують земне життя. Підземне царство представляли бобри, які порпалися в корінні. Таким чином, на гілках Світового Дерева з'єднувалися три царства простору і часу: небесне, земне і підземне.

У поетичній уяві українців на дереві золота кора, срібна роса. Та роса капає, з неї робляться криниці. Таке дерево, чи подібне, відоме в міфології багатьох народів (індусів, скандинавів). У слов'янській міфології найбільше спогадів про Світове Дерево.

І. Нечуй-Левицький, вказуючи на метафори в обрядових піснях українців, подає, що роса, дощ, криниці, золота ряска, бджоли – то небесна життєдайна волога. Синє море з якого росте Світове Дерево – символ неба, небесного простору. Птахи і звірі у вітах дерева – символ вітрів, які розносять насіння по всьому світу. Сивий сокіл і два голуби на вершині Світового Дерева – образи великих небесних богів вогню, сонця, грому, блискавки, які творять світ.

Світове Дерево часто зображуване на рушниках як оберіг.

ОКЕАН СВІТОВИЙ

У міфопоетичній традиції первозданні води, з яких виникла земля і світ, увесь космос. Океан світовий виступає як стихія, він є втіленням хаосу і за уявленням давніх був ще до творіння світу богами.

У міфології слов'ян океан світовий – це вода, яка є першопочатком всього створеного. В одній з давньоукраїнських легенд про створення світу читаємо: "...коли не було ще на світі ні землі, нічого, була сама тільки вода..."

СТУДЕНЕЦЬ-ОЗЕРО

Священне чудодійне озеро давніх слов'ян. За переказами, воно причаїлося на безлюдному острові, в густому лісі. Воно кишило рибою, але ніхто не смів ловити ту рибу: неслуха чекала сувора кара. До Студенець-озера приїздили просити про здоров'я та родючість. Безплідні жінки купалися в ньому, щоб народити дитину. Купалися в чудесному озері і взимку в будь-який холод – ніхто не хворів від того, тільки міцнішими були та здоровішими.

Є давня легенда про те, що молода жінка з племені неврів, зла та ревнива отруїла священне озеро, щоб її суперниця не могла народжувати дітей. З часом усі жінки племені неврів, які купалися в озері, померли – так зникло з лиця землі плем'я неврів. Чудесне озеро Студенець сховалося під землею, назва його перейшла на джерела та струмки.

ЯЙЦЕ СВІТОВЕ

Джерело зародження життя, як і сонце, тому воно з глибокої давнини стало емблемою сонця й належно шанувалося. Великодне червоне яйце (крашанка) набуло особливої пошани.

Яйце світове, **яйце космічне** – міфопоетичний символ багатьох народів. Із світового яйця народжується Всесвіт або персоніфікована творча сила: бог-творець, герой і т. ін. У більшості випадків яйце описується як золоте, іноді йому властиві й інші атрибути сонця. У слов'янських казках відомий мотив яйця, знесеного у воду качкою; те яйце містить у собі щось значиме, надприродне. У фінській міфології качка зносить яйце з якого утворився світ.

Космогонічна функція яйця світового співвідноситься з важливою роллю яйця в обрядах накликання родючості. Великодне яйце у східних слов'ян є головним символом свята на честь відродження сонця.

У назві відомої української казки "Яйце-райце" підтвердження високої оцінки прадавніми людьми властивостей яйця; усвідомлення того, що в яйці захована таємниця життя, тому воно є оберегом. Тому і в народній медицині яйце (символ життя) має перебрати зурочення, зцілювати хворих – знаючі люди яйцем забирають (викочують) хворобу з тіла немичної людини.

Інколи з яйця народжуються різні представники нечистої сили: змії, чорт, домовик; в казках у яйці схована смерть Коцю. Першоосновою цього повір'я можливо був міф про два яйця: з одного народжується добро, світло, з іншого – зло, темні сили.

Музей "Писанка". м. Коломия

в/ РАННІ ФОРМИ РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ

І як не наївні по-дитячому, як не фантастичні дії думок язичника, але і в них особливо яскраво проступає найблагородніша властивість людської природи, це – невтомна жага пізнання. І в дитячому лепеті язичницького мислення постійно і незмінно чується той же віщий голос: я хочу все знати, все бачити, скрізь існувати.

Іван Забелін

Анімізм. Землеробський культ. Магія. Тотемізм. Фетишизм. Шаманізм.

Проблема виникнення релігії дуже важлива для повного розуміння її суті і значення. Щоб досконало знати явище чи річ, треба знати звідки, чому, як і коли вони виникли. Ранні форми релігійних вірувань виникли в період формування родового ладу, десятки тисяч років тому.

“Початкові вірування були найтісніше зв’язані з життям, це були вірування натуралістичні, на природі побудовані. Людина хотіла бути зо своєю природою в найкращих стосунках, бо ясно бачила, що в усьому залежить від неї, і тому початкова релігія заснована була на боротьбі з своїм довікллям за своє існування, власне на певному ставленні до цього довілля, – до сонця, води, землі, дерев, і т. ін., а особливо до звірини. Первісна віра була віра практична, домовою, господарською, необхідна людині на кожному кроці, бо була міцно пов’язана з її працею. Це була релігія реального життя, пізніш хліборобська, як частина життя людини, коли її віра й життя були нерозірвально пов’язані сотнями ниток... Дохристиянська наша релігія – це звичайна релігія кожного первісного народу” (Митрополит Іларіон “Дохристиянські вірування українського народу”).

Удавні часи усіх народів, в тому числі і слов’ян, був політеїзм (багатобожжя) – кожне плем’я мало своїх богів. Коли почало поширюватися християнство, воно ще довго співіснувало з родоплемінними культурами. У середині XI ст. християнство поділилося на східну (православ’я) і західну (католицизм) гілки. Православна і католицька церкви і є основними у слов’янських країнах. У той же час, на деяких теренах існують мусульманство (Болгарія, Сербія), іудаїзм, а також більше п’ятдесяти течій реформованих східних вірувань, неоекультів. Залишки ж первісної релігійної свідомості збереглися у слов’ян (як і у багатьох інших народів) у фольклорі, деяких ритуалах, звичаях, піснях, прислів’ях тощо.

АНІМІЗМ

Віра в існування матеріальних об’єктів і надприродних двійників (від лат. *anīma* – душа). Матеріальним об’єктам (людському тілу, тваринам, предметам, знаряддям праці) приписуються якості двійників. Наприклад, віра в те, що душа вночі може залишати тіло і йти гуляти по світу. Або покладання у могилу зброї, знарядь праці – щоб двійники цих предметів служили двійникам людських тіл у “країні мертвих”.

У багатьох народів, у тому числі у слов’ян головними двійниками були душі померлих родичів. Такий первісний анімізм ще має назву “культ предків”. Насампочатку двійники уявлялися як інше тіло, невидиме і невідчутне у більшості життєвих ситуацій. У той же час вважали, що в окремих ситуаціях двійника можна побачити, почути і відчувати: уві сні, як тінь, як відображення у воді. Душу не мислили безтілесною, двійники в уяві мали плоть – форму, запах, колір, вагу, об’єм. Таке уявлення про безсмертних двійників виникло тому, що уві сні бачили померлих.

З часом уявлення про безсмертя двійників переросло в уявлення про потойбічний світ, потойбічне життя. При первісному анімізмі країна мертвих розташовува-

Колись на місці селища Королево (Закарпаття) жили такі люди

лась не на небі, а на землі чи під землею. Так, за уявою давніх, душа мисливця у країні мертвих полює на душі звірів. У деяких народів з'явилося уявлення про переселення душ померлих у нові тіла.

Уявлення про Бога, сатану, ангелів, безсмертні душі, віра в привиди – за своєю суттю ускладнений анімізм.

Анімізм, як і магія та фетишизм відображають безсилля примітивної первісної людини перед Природою. Відчуваючись безсилою перед стихіями Природи та плином часу, малоосвічена людина пояснювала оточуючий світ магією фетишів або надприродних двійників.

ЗЕМЛЕРОБСЬКИЙ КУЛЬТ

Переважає поклоніння двійникам тих явищ Природи, які впливають на урожай. У період розвитку матріархату (близько восьми тисяч років тому) основними видами виробничої діяльності було полювання, збирання та примітивне землеробство, яке розвинулося із збирання того їстівного, що рос-

Культова споруда (Бронзовий вік)

ло. Чоловіки полювали, а жінки збирали рослинну поживу. З часом жінки навчалися захищати споживні рослини і ягоди від непогоди, допомагали їм проростати, тобто примітивно обробляли. Таким чином, жінка винайшла землеробство. Отже примітивне першоземлеробство мало дві особливості: залежність від Природи і керівна роль жінки. Якщо чоловічі божества були багатофункціональними, а деякі, окрім втілення явищ природи (вітру, сонця, дощу) ще сприяли проростанню, визріванню тощо, то жіночі божества були покровительками родючості, врожаю і це були їхні основні функції. Тому у землеробських ритуалах, обрядах, діях основну роль виконували жінки. Здавна свідомість людини засвоїла аналогію: земля родить, бо запліднена сонцем (вітром, місяцем, дощем, небом) – жінка родить, бо запліднена чоловіком.

В той же час, щоб небесні сили (боги) сприяли родючості – запліднили землю і подарували врожай – їм треба дарувати дари, жертвувати, умилювати їх. Жертви повинні бути цінними, дорогими. Так виникло людське жертвоприношення небесним богам і духам предків, щоб умилювати їх і випросити у них добрий урожай.

Проростання зерна із землі породило також уяву про смерть і воскресіння. Тобто, як і зерно, деякі божества, духи природи можуть тимчасово померти, щоб відродитися, воскреснути. Знищення багатьох символів (ляльок Марени, Купала, Масляної, Калояна, Кукера та ін., а раніше принесення в жертву людей) в землеробських обрядах і є ритуалом відмирання та воскресіння природи.

За часів виникнення землеробського культу відбулося переселення у людській уяві країни мертвих із землі на небо. Небо посилало благодатний дощ і нищівну зливу, лапятий сніг і страшний град, тепло і вітер. Значить на небі живуть душі предків, які турбуються про свій рід або карають за гріхи; на небі живуть великі боги, які опікуються світом.

Землеробський культ перейшов від язичницьких уявлень у сучасні релігії. Культ Богині-Землі, покровительки материнства і родючості, перебраний Богородицею. Функції Перуна-громовика у християнстві виконують і Ілля-пророк, і святий Юрій, і святий Пантелеймон. Різдво Христове (свято народження духу сонця) та Великдень (воскресіння духу зерна), як і багато інших давніх свят, перейшли до християнства від землеробського культу давніх слов'ян.

МАГІЯ

Віра в існування надприродних засобів впливу на природу. Магія в уяві первісних людей подвоювала шляхи впливу на природні явища. Вважалося, що людина могла вплинути на природу не лише фі-

Священий ріг з Чорної могили

зичними діями, а й діями символічними – обрядами. Обряди виконувалися перед полюванням, перед початком хліборобського року, до приходу весни, для закликання дощу тощо.

Один з головних законів первісної магії – закон подібного (схожого): подібне притягує подібне. Давні вважали, наприклад: щоб стати хоробрим і сильним, треба з'їсти шматок ведмедя; щоб стати швидконогим і сильним – шматок тура тощо. У той же час не слід вживати м'ясо, наприклад, їжака, бо будеш таким полохливим, як він. Зуби, які випадали, кидали пацюкам або мишам, щоб вирости нові – гострі, як у цих гризунів. Донині в українських селах перші зуби малюків кидають через стріху мишці. Спираючись на "закон" схожості, ворожити і у давні часи, і нині викликають явище, зображуючи його у мініатюрі. Наприклад, щоб викликати дощ, треба побризкати водою. Або, щоб вплинути на людину, заподіяти їй щось, треба виготовити копію людини з дерева, воску, глини тощо і вчинити з тією копією те, що хочеш заподіяти самій людині.

Ще одне правило магії: те, що відбувається з частиною, відбувається і з цілим. Тобто, якщо, наприклад, заволодіти жмутком волосся людини, можна здобути владу над тією людиною. До цього правила дотичне ще одне: предмети, які довго стикалися один з одним, поєднані навіть після того, коли вони роз'єдналися. Наприклад, нігті, волосся, одяг, зброя, речі належали людині, отже, всяка дія на них позначиться на їхньому господареві. Тому ще довгий час (подекуди і нині) ховали у потаємних місцях обрізане волосся (особливо дітей) і нігті, щоб непевні зловорожі особи не заволоділи і не наврочили. За законами магії існує зв'язок між зброєю, якою була поранена людина і пораненою людиною. Тому стрілу, чи ножа виймали з рани і клали у воду чи у вологе місце, щоб у пораненого не було жару.

Магічні дії можна визначити як застережні, військові, магію погоди (метеорологічні), лікувальні, виробничі, сімейно-побутові тощо.

Найпоширенішими були дії виробничої магії – мисливські, будівельні, риболовецькі, з часом землеробські, ковальські, скотарські та багато інших.

Релігійні табу були особливим різновидом застережної магії. **Табу** – означає заборону робити будь-що, щоб не накликати неприємностей. Наприклад, люди приховували своє ім'я від незнайомих. Вірили, що дізнавшись ім'я, їм можуть завдати шкоди. Не згадували імен померлих, щоб не накликати їхні душі. Не виголошували назву тотемних звірів, називаючи їх зовсім іншими іменами тощо.

Магія дійшла до наших днів як елемент сучасної релігії в самостійній формі; а також у побутовій формі як гадання на картах, ворожіння на воску тощо.

ТОТЕМІЗМ

Віра у надприродну спорідненість груп людей з певними видами тварин. Тотемами називають тварин, яких первісні люди вважали своїми надприродними родичами. Люди вбачали у тотемах покровителів роду, племені, захисників і заступників, помічників. Свої родові колективи первісні мисливці і скотарі називали іменами тотемів.

Тотемізм історично сформувався з двох специфічних соціальних умов – виникнення родового ладу і полювання, як одного з основних видів діяльності.

Основними рисами тотемізму було поклоніння тотемним духам, тобто двійникам тотему. Поклоніння проявлялося через обрядові дії (танці, молитви-звертання), для яких виготовлялися зображення тотемів. Тотемну тварину дозволялося убивати і з'їдати тільки за умов дотримання особливих ритуалів, щоб не нашкодити тотемному духові.

Тотемізм увійшов до всіх сучасних релігій як важливий елемент. Особливо відчутний його вплив в іудаїзмі, де багато тварин вшановуються як священні (священну корову у індусів ніхто не має права турбувати, де б вона не була і щоб вона не робила).

У християнстві святий дух зображується у подібності голуба, а Христос часто має наймення агня. Свій початок християнське тайне причастя бере від обряду ритуального поїдання тотему: віруючі під виглядом хліба і вина їдять тіло і п'ють кров божества.

ФЕТИШИЗМ

Віра в існування у матеріальних об'єктів надприродних властивостей. Фетишами називають матеріальні предмети, яким віруючі приписують надприродні властивості. Фетишизм є більш складною формою релігії ніж магія. Якщо магія (за уявленнями давніх) подвоює шляхи впливу на природу, то

фетишизм подвоює ще й властивості матеріальних об'єктів. У фетишизмі в зародковій формі з'являється ідея Бога.

Фетишизм дійшов до наших днів як віра у талісмани, амулети. Вважається, що амулет оберігає від нещастя, а талісман приносить щастя.

В сучасних релігіях фетишизм зберігається у вигляді поклоніння священним предметам – хрестам, іконам, мощам святих тощо.

ШАМАНІЗМ

Віра в особливо могутні надприродні можливості служителів культу.

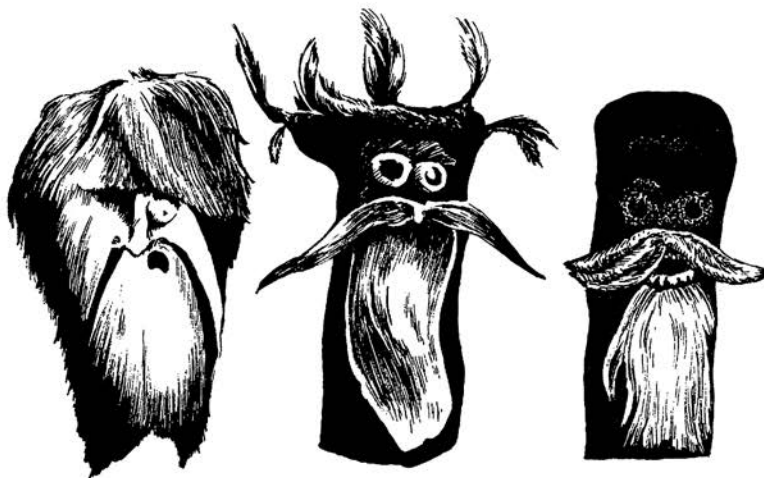
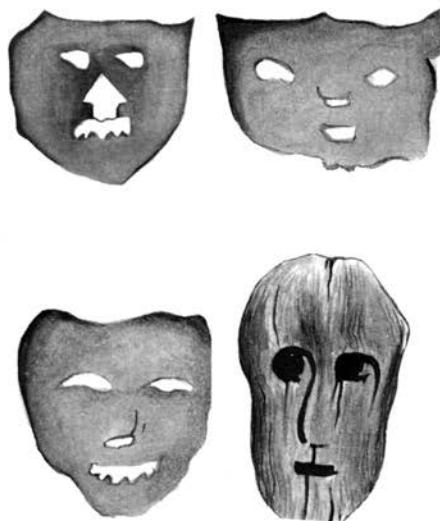
Шаманізм як культ виник тоді, коли з'явилися люди, які існували за рахунок виконання релігійних обрядів – професійні служителі культу. Такі люди не мали власної організації (церкви ще не було), але їх вже можна назвати духовенством.

З появою шаманів з'явився і необхідний компонент шаманізму – шаманські духи, які (за твердженням шаманів) допомагали дізнаватися таємниці, протистояли злим духам хвороб, неприятелю і т. ін., виконували доручення шамана. При появі шаманізму зменшується кількість жіночих духів, чоловічі духи витісняють їх на другий план і встановлюється керівна роль чоловіка в релігії.

Однією з основних рис шаманізму є використання істеричних приступів як засобів виконання релігійних обрядів. У більшості випадків шамани вводили себе в транс. Коли шаман у трансі, він ніби залишає своє тіло,

щоб зустрітися з духами і дізнатися від них про хворобу і способи її лікування. Як правило духи розказують шаману, що причиною хвороби є порушення табу. Тільки усвідомлення хворим цього і повернення до моральних норм громади призведе до одужання. Часто служителі цих культів були нервовохворими людьми або навпаки нервовохворі ставали шаманами. У шаманізмі одним із засобів виконання релігійних обрядів використовується як несвідомий так і свідомий обман.

У всіх сучасних релігіях є залишки шаманізму.

г/ ПЕРСОНІФІКОВАНІ ЯВИЩА ПРИРОДИ

Краса, любов, шлюб, шлюбне життя, народина є у всіх людей поняття і дії пов'язані. Сонце є благо земної природи; грім наводить страх; золота природа, спільна людей мати; благо, міць, подання благ, життєдайність, що йде згори, суть ідеї давніх, на яких вони створили храм свого багатобожжя.

Григорій Глінка

Блискавка. Буря. Веселка. Вітер. Вогонь. Вода. Град. Грім. Дощ. Завірюха. Засуха. Іній. Метелиця. Роса. Сніг. Сніговій. Туман. Хмара.

Давні слов'яни у всьому природному оточенні вбачали живих духів, від яких залежало життя. Кожен дух панував у певній сфері, опікувався окремою ділянкою. Люди думали, як зробити так, щоб природні духи не шкодили, а допомагали, як жити в злагоді і гармонії з навколишнім світом. Вогонь, вода, грім, вітер та інші явища природи могли нашкодити, вони були сильнішими від людини, тому треба було умилостивити їх, укласти з ними лояльні стосунки.

Первісна релігія базувалася на віруваннях натуралістичних, природних. Бо для давньої людини, як подає Іван Огієнко в книзі "Дохристиянські вірування українського народу": "...все: сонце, місяць, зорі, вогонь, вода, рослини, звірина, каміння, дерева, вітер, зілля і т. ін. — усе це живе, має свою душу, чоловіковидне".

Столітні, тисячолітні товариські стосунки, життя у взаємоповазі людини з природою підтверджують мовні скарги народу. Звернемося до тлумачного словника Бориса Грінченка: "Вода — обходисвітка; білі хмарки — помолодки; туман — паморока; блискавка — мигушка; вихор — ігрець, повітриця; буря — борвій, гуррикан; вітер поривчастий — бурхайло; вітер сухий — суш; вітер сильний — шаркан; вітер зі снігом — шквиря; північний вітер — верховик; південний вітер — низовик; суха вітрова погода — суховітриця; сильний холодний дощ або сніг з вітром — хвища; завірюха — віхола, задимка, задувка, куревиця, сніговійниця, хуга, хурделиця, охиза, сипучка; лапатий сніг — пластовець; свіжий сніг — пошпай; перший сніг — обновець; замерзлий сніг на дереві — опасть; весняний сніг — окидь; тонка крига на річці — ясенець; сильний холод — скипень; ранковий мороз — недосвіт; відлига — росталь; сильний дощ — сплав; злива — сплюща; дощова погода — блюхавина; блискавиця — громовиця, моргавка; радуга — коромисло".

БЛИСКАВКА

Вражаючий розряд "небесної" електрики, який приносить на землю вогонь і зруйнування. У всіх давніх культурах є виявом і символом надприродних сил. Найчастіше — це дії бога неба або найстаршого бога, який за допомогою божественних атрибутів (молота, списа, сокири, стріли) карає на землі зловорожу силу або неслухняних людей. Як небесне явище, блискавка також виступає символом осяяння. У засушливі роки блискавка пов'язувалася з родючістю, вважалася ознакою життєдайної сили.

У слов'ян повелівав блискавицями грізний Перун. Блискавиці вважали стрілами Перуна, іноді називали блискавку перуном ("перуном спалило"). Бог ніби мчить по небу на візку — від чого грім, який завжди гримить перед спалахом блискавки — і метає вогняні стріли, поціляючи у представників нечисті та визначених представників роду людського. Буває, що стріли бога — блискавиці — потрапляють у будів-

лю, дерево, камінь, а то й у невинну людину. Кажуть, що у тому місці або за тією людиною нечистий від божества ховався.

"Якщо блискавка влучила в чийсь хату, то вважали, що місце те грішне – "бо чорт ховався". Погасити пожежу можна лише сироваткою, квасом або ж козячим молоком. Скалічене блискавкою дерево також вважалося грішним; його не використовували ні для будівництва, ні як паливо" (Василь Скуратівський "Русалії").

За давніми віруваннями, люди, які вражені блискавицею, вважалися відмічені божеством, їх закопували у землю на місці, де дістала блискавиця.

Щоб уберегтися від бурі, граду, грози, грому та блискавки запалювали стрітенську свічку, яку ще називали громничною; викладали за порогом на подвір'ї навхрест пічні атрибути – коцюбу або рогач чи дерев'яну лопату тощо.

За християнства функції Перуна, як вважають у народі, перебрали пророк Ілля, святий Юрій, архистратиг Михаїл та архангел Гавриїл.

БУРЯ

Буря в міфології і символіці у більшості випадків відрізняється від вітру і вважається грубим втіленням сфери богів. Якщо вже сильно розсердиться на людей божество неба, грому і блискавиці – у слов'ян Перун – то роздмухує вітер, вчиняє зливу, сипле град і насилає бурю. Західні та південні

слов'яни, щоб умилювати бога кидали під час бурі на вітер муку та крихти хліба.

За іншими переказами, бурю утворює старший син Стрибога вітер **Буревій (Бурівник)**, який крутить свої довгі сиві вуса, коли хоче покарати людей за гріхи.

Відомі перекази, що бурю вчиняють чорти, коли виходять із пекла.

ВЕСЕЛКА

Небесне явище, яке у слов'ян (і в інших народів) вважається ознакою доброзичливого ставлення богів, прихильністю неба. У давніх греків, наприклад, богинею веселки була непорочна Іріда, яке передавала вісті з Олімпу від Зевса і Гери на землю. Веселка у слов'янських народів має багато назв: **дуга, туга, смок, цмок, веселуха, коромисло, росалка, рай-дуга (в рай дуга), коркобець**. Наприклад, вважали, що великий смок подає до неба воду з річок; вода йде в хмари, а звідти падає дощем. Смок (веселка) всмоктує з водою ще каміння, жаб, риб тощо і все це падає потім з хмар разом з дощем. Зоветься "веселка" від того, що в час її з'яви небо роз'яснюється від хмар, робиться веселим. Малих дітей жартівливо лякали: *"Тікайте, бо райдуга в хмари затягне"*. Відоме повір'я, що райдуга своїм краєм, яким торкається землі ніби вказує на заховані скарби. Давні кельтські монети називалися "райдушними мисочками".

Народні прикмети та повір'я про веселку:

*Веселка на сході – бути гарній погоді,
на заході – на дощ.*

*Коли веселка довго після дощу "п'є воду" –
на негоду.*

*Зелена веселка – на рясний дощ,
жовта – на добру погоду,
червона – на спеку або на вітер.*

*Барвиста веселка після дощу –
через три дні знову буде дощ.*

*Вечірня веселка – на добру погоду,
вранішня – на дощ.*

*Кілька веселок на небі –
буде теплий тривалий дощ.*

Восени веселка – на урожай грибів.

Крута веселка – на вітер.

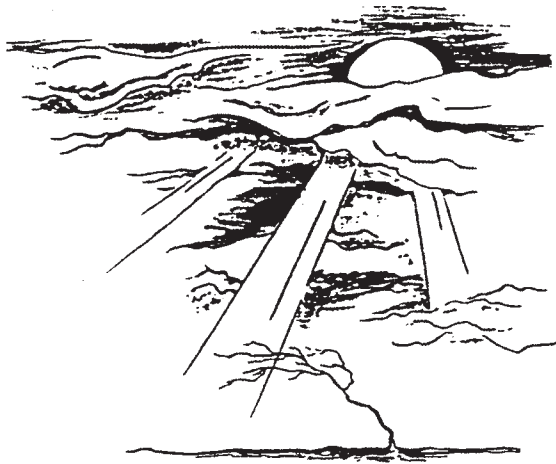
ВІТЕР

Давні слов'яни обожнювали вітер, як і інші природні стихії. Фантазія людини уявляла, що це божества чи якісь незвичайні істоти з величезних пащ випускають вихори, завірюхи та заметілі. Легкий весняний вітерець і вітер, що приносив сніг чи град – зображувалися у вигляді людських голів, які дмуть з небесних хмар.

Крила, що приписували вітрам – символ їхнього швидкого лету. За українськими переказами, у

старого вітра заковані вуста. Вітри порівнювали з подихом ковальського міха в руках бога-гromовика. Міх – метафора грозових хмар.

У казках, піснях, замовляннях багато звернень до вітра з проханням про участь та допомогу. Подібне звертання Ярославни у “Слові о полку Ігоревім”:

*Вітрило-вітре, мій єдиний,
Легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої
На князя, ладо моє миле,
Ти ханові метаєш стріли?
Не мало неба, і землі,
І моря синього. На морі
Гойдай насади-кораблі...
(Т. Г. Шевченко).*

В одній з казок вітри мають людську подобу і, відповідно до чотирьох сторін світу, виступають як чотири брати: перший – вітер Східний, другий – Полуденний (Південний), третій – Західний, а четвертий, найхолодніший, – Опівночний (Північний). Усі вони сини старої Вітрової матері.

У замовляннях згадується сім братів, буйних вітрів, до них посилається звертання навіяти в серце дівчини любов, так, як вони навіюють дощові хмари, весняні грози – допомагають шлюбу неба і землі.

Плодоносна сила весняної грози поєднувалася з весняним вітром. Як перший весняний грім пробуджує земну природу, спонукає землю до родючості, так і весняний вітер приносить сім'я дощу з країни вічного літа і розкриває бруньки на деревах.

Але вітри не тільки дихають весняним чи літнім теплом; вони також несуть на своїх крилах сніг і град, приводять зимові хурделиці і заметілі. Тріскучі морози в казках ототожнюються із зимовими вітрами.

Таке уособлення вітрів – відгомін далекої язичницької давнини.

ВОГОНЬ

Давні слов'яни вірили в надзвичайну силу вогню, сповідували його культ. Арабські письменники називали слов'ян-язичників **сонцепоклонниками**. Вогонь і на небі (сонце), і на землі (домашнє вогнище) уявлявся священним, бо зігрівав землю й людину. Вогонь очищав: через нього стрибали на Купала, йому віддавали небіжчиків, яких він переносив до Вирію, через вогонь проходила молода перед весіллям. З Вирію після спочинку виходив небесний вогонь – Сонце. У багатьох міфах давніх народів (давньогрецькі, полінезійські) вогонь насампочатку є приналежністю богів; герой викрадає його і дарує людям.

Родинне вогнище шанувалося у всіх давніх народів, воно берегло щастя дому і всіх домашніх. Від цього й така пошана до печі. І домовий дух живе біля вогню – за піччю. Про пошанування вогню давніми свідчить, наприклад, те, що у Давньому Римі христіянськими вогню були весталки – непорочні діви.

Тепло, світло і силу вогню люди пізнали дуже рано. Тому так вшановували вогонь, ототожнювали його з сонцем. Вогнем робили суд, вважаючи, що невинний не згорить і у воді не потоне, що свідчить: вогонь і вода – пара. Цей звичай перейняло християнство.

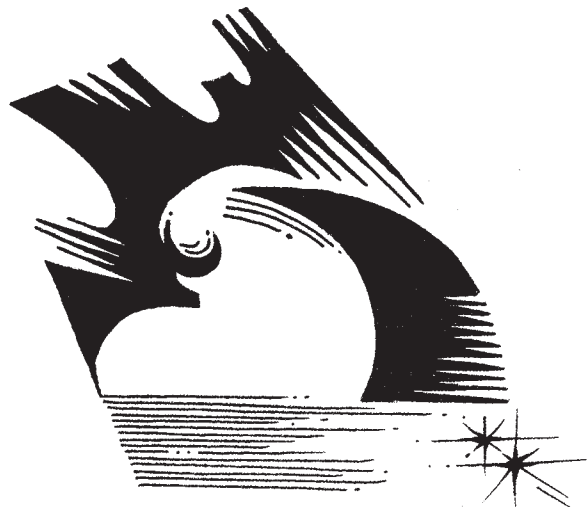
Повір'я про вогонь свідчать про його святість для давніх:

На вогонь плювати не можна, бо він за язик вхопить (на язиці вогники висиплють).

При вогні не можна лаятись, бо він розсердиться.

Не можна мести піч брудним віником (у господинь для печі завжди був окремий, м'якенький віник).

Як запалюють піч – ставлять миску чи горщик з водою, кажуть, щоб не пригорало: то вогню до пари воду дають, вони один без одного не можуть. Як буде біля вогню його пара, він буде милостивим, не припалить, не присмажить.

Свічка у церкві – залишок язичницького пошанування вогню. Вогонь і свічки на весіллях – щоб діти родилися здоровими, він символ родючості. Від язичників – вогонь у Великодню ніч, як очищувальний, як той, що проганяє нечисть.

Живий вогонь – вогонь, який добувався первісним способом через тертя дерева об дерево. Він має особливу, велику силу. Тільки таким чином добували вогонь під час Купальських свят (обрядовий) та під час Великодніх ритуалів.

ВОДА

У давні часи людина побачила, що вода приносить велике добро, є важливим компонентом природи, оживляє землю і сприяє родючості. Слов'яни обожнювали воду, вважали її сестрою, а чи жоною світла, вогню, сонця. Поклонялися воді скрізь і всякій: морю, річці, озеру, джерелу, криниці, росі, дощу. Загальною назвою для води була назва "Дунай". Маємо підтвердження тому в літописних згадках, у "Слові о полку Ігоревім": "...На дунаї Ярославин голос слишиться...", "...Дівиці поють на дунаї...". Усна народна творчість свідчить, що воду слов'яни вважали первиною початку світу.

У колядках:

*Що ж нам було з початку світа?
Не було нічого, – одна водиченька...
Водичко, найстарша царичко...*

Пили воду з непокритою головою, не кидали сміття, не плювали в неї, чистили джерела, росу збира-

ли. Земну воду вважали походженням від небесної, тому, поклоняючись земній воді, віддавали шану небу, вищим богам. Обряди відбували біля річок і криниць – щоб вшанувати богиню води, припинити посуху, викликати дощ. Приносили воді жертви: воїни Святослава топили півнів, кидали у воду квіти (Лев Диякон). Водні джерела називалися власними іменами здавна і виступали в переказах як живі особи (річки Дон, Донець, Дніпро, Стугна в "Слові о полку Ігоревім"). **Очищення водою, як купання, обливання, кроплення** – було обов'язковим ритуалом у давніх слов'ян. З обрядів (Додола, Пеперуда, Купало) визначається, що обливання водою – це виклик дощу, прохання і заляття життєдайної небесної волюги для родючості землі.

Вода – **кров землі**. Тому **кров** людини вважалася життєдайною рідиною. У прадавні часи люди пили кров убитих тварин і переможених ворогів, щоб стати дужчими і відважнішими. Пізніше обмежувалися тим, що злизували краплі крові з меча. Вважали, що великий запас життєдайної сили має **піт**. Ніби одяг, просякнутий потом, рятівний для господаря. Очищувальну і цілющу силу мають **сльози**. Плачучи, людина очищається від провини – так вважали давні слов'яни. З найдавніших часів люди вважали життєдайною рідиною **слину**. Жертву, яку приносили богам, старанно обплювували, щоб підвищити її цінність. "*Віра в магичні властивості слини приводила до того, що її розглядали як універсальний "очищувальний" засіб*" (Валентин Островський). Плювали, щоб відбити усіляке зло, усунути загрози й небезпеки. Сліни приписували й цілющу силу. Коли щось болить – треба поплювати. Християнство перебрало цілющі властивості слини: Христос зцілив сліпого, помазавши йому очі своєю слиною. Плювали на нечисту силу через ліве плече (зліва, за давніми ще віруваннями, які теж перебрало християнство, поруч людини може знаходитися нечистий). Плювали, згадавши ненароком нечисту силу, – щоб не наврочити. Козаки-характерники на слині змішували землю і трави, які прикладали до ран. І нині перед початком роботи (та й перед бійкою) інколи плюють на руки – це залишки віри у чудодійні властивості слини.

Людина, дивлячись у воду, бачила там живі обличчя і повірила, що у воді є мешканці, подібні їй. Так виникла віра в божества води, яких багато – в русалок. Те, що вода забирала людей у глибину, всмоктувала їх, люди тонули – спричинило вірування в наявність у воді злих духів, нечистої сили. Вважали, що без потреби не слід заходити у воду.

Вода в обрядах – символ розмноження й парування. Здавна слов'яни умикали наречених біля води, тож і потім, пізніше, шлюб бралися біля води,

пару собі шукали біля річки, озера, криниці. Давній обряд умивання молодих з однієї посудини зберігся нині деінде як весільний ритуал.

Вода має цілющу силу, вона присутня в гаданнях. На Святки дівчата дивляться у посудину з водою в надії побачити там свого судженого. На Купала пускають вінки у воду – куди вінок попливе, туди й заміж іти.

Християнська релігія з самого опанування язичниками взяла воду під опіку і шанувала її, бо поклоніння воді було природним і відсторонити його неможливо.

Так, за християнським повір'ям, коли хтось помре, на вікні слід ставити в посудині воду, щоб душа омилася й чистою постала перед Богом.

Жива вода – це вода джерельна, вона була особливо цілюща і дуже шанувалася давніми слов'янами, та й усіма давніми народами. Хто нап'ється живої води, той набуває великої сили, вважали в народі; недужий – зцілюється, каліка – позбувається каліцтва. Таку воду пили, окроплювали нею, окроплювалися самі, купалися в ній.

Вода буває жива і мертва, цілюща і безсила. Про це є в казках, легендах, де герої, окроплені живою чи цілющою водою, оживають, набираються сил. Добути живу воду в казках важко, вона знаходиться далеко, добиратися у ту далечинь треба долаючи перепони, охороняє живу воду змії або дракон.

Від давніх жерців – волхвів – пішло те, що воду для ворожінь треба брати особливу, живу, цілющу. А такою вона буває, коли з криниці чи з джерела “непочатого”, як ще ніхто не встиг після крику півнів звідти зачерпнути. Чиста вода з того місця, де сходяться три води (річки, джерела), з семи криниць – таку воду вважали дуже сильною, цілющою.

До різних ритуалів слов'яни-язичники освячували воду, проливаючи її через полум'я вогню. Цією водою лікували хвороби. Звичай освячення води через вогонь зберігся в дівочих ворожіннях на Введення. Священною вважалася Йорданська вода, її набирали в посудину, окроплювалися нею, окроплювали обійстя, худобу, пасіку. Був звичай купатися в Йорданській воді, щоб очиститися. На свято Купала очищалися, стрибаючи через вогонь, а потім купалися у воді. Під час Купальських свят вода теж цілюща.

ГРАД

Щодо такого явища як град, у народі побутувало дві версії. Перша: град – то дії лихих сил, непевних, нечистих, які знушаються над людьми і людською працею. За народною уявою, град вчиняють чорти. Ніби є у небі крижана гора, з якої нечисті відбивають шматки, подрібнюють, збивають у чорну хмару і з тієї хмари кидають на землю. Чи то ще відьми та відьмаки випускають град з колодязів. У південних слов'ян

градом керує багатоголовий змії хала, який водить грозові хмари, прибираючи подобу орла.

За другою версією, град сипле на землю сам Всевишній, щоб покарати людей за гріхи (за Біблією, град – сьома кара Господня). Кидаючи на землю крижинки влітку, Господь тим самим показує людям свою могутність. У народній уяві град – символ неприємностей.

Град, як і бурю, грозу уміють зупиняти знахарі – **градівники, градобури**, хмарогонителі. Для цього є у них свої секрети. Про деякі в народі переказують. Так, ніби спиняє хмарогонитель грозову хмару за допомогою чарівного прутика, яким розборонив вужа і жабу або освяченого кілька разів у церкві рогового ножа, і робить це на межі. Але головне у діях знахаря слово, розмова з духами природи, молитва, яку знає тільки він. Градівником інколи називали духа, який ніби керує градом. Град збирали і, коли він розтавав, тією водою промивали очі, щоб не боліли.

ГРІМ

Посланець неба й небесного вогню. Грім, як і блискавицю пов'язували з верховним божеством неба – Перуном, а пізніше, за християнства, із святим Юрієм та пророком Іллею. Ібн-Фадлан свідчить, що слов'яни вважали удар грому за суд Божий.

У переказах божество неба кожної весни сідає на золотий візок і скаче по небу – колеса гуркочуть і луна від того гуркоту на землі чути, а коні копитами з хмар блискавиці крешуть. Або ще: Перун-грім – буркотливий, голосний, сердитий на зиму, яка скувала води і заморозила землю, протикає хмари золотими стрілами-блискавицями, будить і зігріває ними землю, проливає благодатний дощ.

За часів християнства у народі з'явилася легенда, що гуркіт грому – то постріл небесної гармати, з якої пророк Ілля та архістратиг Михаїл стріляють у чортів. Під час грози, коли грім гримить і блискавка спалахує, люди з давніх давен не робили ніякої роботи, нишкли, аби не прикликати нечисту силу, на яку полює володар небесний. У народному календарі грім, як і інші природі явища показував майбутню погоду, яка визначала врожай.

“Перший грім на північному вітрі – на холодну весну, при східному – на суху й теплу, при західному – на вологе і жарке літо; якщо вранці чути грім – увечері збереться на дощ; глухий грім – на тихий дощ, розкотистий – на зливу; ранній грім – родючий рік; грім зимою – будуть сильні вітри, у вересні – на теплу осінь, у жовтні – на малосніжну зиму, а отже, на нестатки й голод. Це ж саме стосується випадку, коли гримить на голе дерево, – тоді кажуть: “Буде голодне літо” (Василь Скуратівський “Русалі”).

Перший весняний грім, за повір'ями, має велику силу. Коли вперше гримить – треба обпертися спиною об дерево чи об дубовий одвірок – спина не болітиме до наступної весни.

В казках: **Грім Гримучий Великий.**

ДОЩ

Дощ, як і всіляка вода, був об'єктом поклоніння. Тим більше, дощ – небесна волога, вода, яка падає з неба. Хмари у народній уяві – небесні стада, божа худоба, або ще – небесні криниці. Взимку суворі духи чи божества замикали небесні криниці і воду в них (відома легенда про крижану гору в небесах – уособлення холодної зими), сковували землю. А навесні Перун молотом розбивав крижану зимову гору, звільняв небесних корів і вони зрошували землю благодатними небесними водами – життєдайним дощем.

Дощ запліднював землю, давав нове життя зелені і квітам. Тому ці властивості дощу люди прикладали і до себе: омитися водою першого дощу – на здоров'я і силу, дівчатам на – красу; дощ у день шлюбу – буде щастя в сім'ї і діточок багато. Цілющою вважалася дощова вода Перунового дня – 2 серпня (нині день Іллі-пророка).

Існує повір'я, що дощ падає тоді, коли веселка нап'ється із річок та озер, набере води у хмари стільки, що ті не можуть тримати і сіють воду на землю. Вважають у народі також, що дощ на землю сіють ангели через велике сито.

У народі вірили, що дощ можуть стримувати відьми, ніби вони замикають небесну воду у горщик, щоб наслати засуху.

Під час засухи дощ закликали за допомогою магичних дій і слів. Робили це волхви, жерці. Давні знан-

ня живуть у народі, і нині є люди які здатні прикликати або припинити дощ. Уривки магичних звертань збереглися в колядках:

*Прийшли чесні гостоньки на святу вечерю:
Перший гостонько – світле сонечко,
Другий гостонько – ясний місяченько,
Третій гостонько – дрібен дощичок,
А із ними Сам Господь...*

“Третій “гостонько” – “дрібен дощик”. Це також велика сила, без якої неможливий розвиток рослинності, яка годує людину і тварину. Відомо, що найдорожчий дощ для хлібороба не громовий, а саме “дрібен” і саме весною, коли хліби розростаються перед колосінням. Від перших весняних дощів залежить урожай хлібів і трав, що забезпечують людину і тварину на цілий рік” (Степан Килимник “Український рік у народних звичаях в історичному освітленні”).

Магічні звертання збереглися також у дитячих примовках:

*Іди, іди дощику,
Зварю тобі борщичу
У новому горщику...*

Відомі також обрядові дії, які виконували хлібороби, щоб закликати дощ. Це обхід навколо села чи поля із снопом, з піснями-звертаннями, закличками; чищення криниць.

Цікаві народні придибенції про дощ наводить Василь Скуратівський у своїй книзі “Русалії”: *“Нерідко буває, що дощ йде кілька днів поспіль. А трапляється це тому, що глухий янгол запитує у Всевишнього, де скропити землю. Бог наказує: “Ходи там, де чорно”, а він, не дочувши, прощує туди, де вчора; нарешті, Всесвятий каже: “Іди туди, де ждуть”, він же ж, не розібравшись, плентається туди, де жнуть. Звідси, отже, відомі прислів'я: “Дощ іде не там, де просять, а де сіно косять...”*

ЗАВІРЮХА

Фольклорний персонаж українців.

“Завірюха – це гарна, огрядна, весела молодича. Завірюха одягнена в білий, сніговий, з сивим коміром, мережаний волочкою кожух, підперезана картатим поясом, у білих чобітках, закручена в намітку, а рукавиць не має.

Вона за наказом свого чоловіка сніговія, з своїми дітьми розносить сніг, укриває всю землю, щоб тепло було землі, щоб не вимерзли корінці рослин, укриває-застеляє всі дороги, щоб добре було сannya їздити...” (Степан Килимник).

Хоч і крутить завірюха, заносить шляхи, а інколи намети робить до стріхи, все ж любить вона весели-

тися. Вкриє землю снігом, і мчить разом з дітлахами на санчатах чи на ковзанах.

Розносить сніги завірюха, рівно укриваючи землю, щоб земля весною гарненько вмилася, досить напилася і родила людям на радість.

Лютиться завірюха в ті роки, коли які біди з вини людини на землі бувають: війни, голод, чи ще що інше. Тоді вона кучугури намітає, обличчя обпікає, а буває, що людей у степ заводить та й лишає там замерзати.

“Коли лапатий сніг сильно й густо вкриває землю – це завірюха веселиться” (Степан Килимник).

ЗАСУХА

Це природне явище – велика біда для слов'янина-скотаря, а пізніше і для хлібороба. Бувало так, що по кілька років не було небесної вологи, висихала трава, гинули врожаї, дерева.

Люди шукали пояснення такому лиху. Визначалися, що це гнів богів за неповагу, неналежне пошанування, порушення норм співіснування з божествами. У сиву давнину приносили жертви богам на берегах водойм – і людей, і тварин, умилюючи небесного володаря, просячи життєдайної небесної вологи. З часом живих істот для жертвоприношення замінили ляльками із глини (герман, калоян), опудалами із соломи (марена); накликання дощу доручила дівчаткам та юнкам (додоли) – жінки народжують нове життя, так як і дощ, запліднюючи землю, дає нове життя.

Пізніше засуху пояснювали тим, що то відьми або чаклуни викрадають дощ (зорю, місяць, які керують дощем і рососою). Отож, виявляли відьом і вчиняли з ними рішучі дії, наприклад, кидали у воду із зв'язаними руками, – що нагадує знову ж таки давні жертвоприношення божеству.

Народна уява пов'язала відсутність дощу з оскверненням землі – похованням на кладовищах вішалників, потопельників. Щоб відвернути засуху, могили самогубців руйнували. У народі знають, що не можна нічого робити на землі до Благовіщення і на саме Благовіщення, а особливо ставити огорожі, бо *“дощ загородиш”*.

ІНІЙ

За народними уявленнями, іній утворюється від дихання Діда Мороза, який ходить лісами, готує землю і природу до зими, від втоми тяжко дихає і його подих осідає інеєм на гілках дерев. Іній не є тим природним явищем, яке має особливий вплив на співіснування людини з природою. Тому за інієм лише передбачали погоду і урожай.

“Якщо він наростає у вигляді “остюків” – то на врожаї ячменю, коли “шишками” – вродить гречка, а як “наросте квітами” – защедрить садовина. Люди вірили: якщо напередодні Різдва чи Нового року дерева вкриваються пухнастою одіжжю, то це добра ознака – рік грядущий буде багатим на врожаї озимих та садовини” (Василь Скуратівський “Русалії”).

МЕТЕЛИЦЯ

Фольклорний персонаж українців.

“Метелиця – це молода дівчина, у білому вінку, з стрічками білими, в корсетці, 10-12 разків дорогого й перлового намиста, з розпущеними косами, дуже весела, гарно танцює, в блискучих чобітках, з срібними підківками” (Степан Килимник).

Метелиця – донька завірюхи й сніговія. Вона збирає усі снігові сили разом і вони *“метуть метелицю”* – танцюють. А вона сама танцює гарніше від усіх, *“...грається снігом, то підкидає його, то мете ним, то крутить, то кидає у вічі людям”* (Степан Килимник).

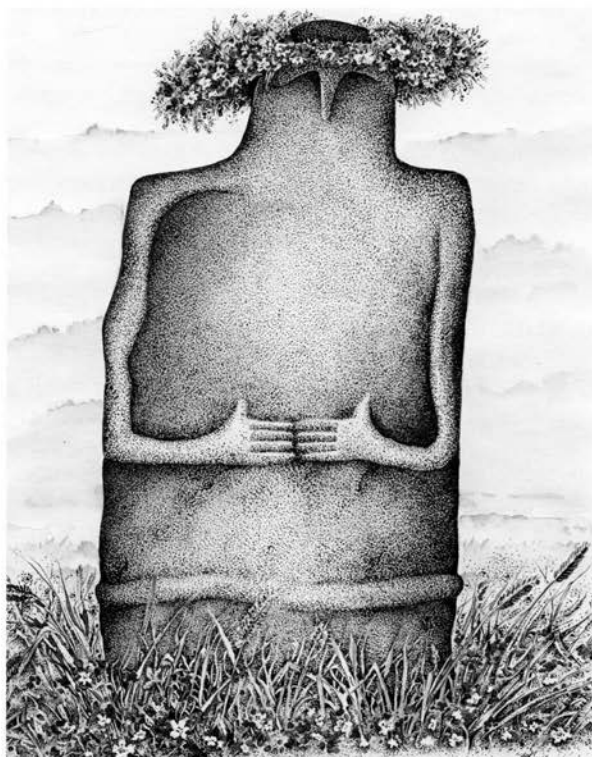
Завжди слухається метелиця порад старої “баби” зими. А як напускає весна свої теплі вітри, тоді метелиця разом з іншими зимовими силами слабшає, хворіє й відступає. Ще дуже боїться вона, щоб не втратити своє дорогоцінне намисто, яке швидко тоне в променях сонця. Отож ховається за туманами, за хмарами, а як ніде вже ховатися, тоді швидко мчить метелиця на північ у темне царство і чекає там поклику “баби” зими. Нічого робити їй у теплу пору, відсипається разом із сніговієм і завірюхою, поки не розбудять їх холодні осінні вітри з дощами. Та ще й тоді вони не поспішають прийти, пам'ятаючи про тепле сонце, яке припікає їм боки. Коли ж завоює простори зима, мороз скує землю, стисне воду, на перший поклик “баби” зими мчать весело метелиця, завірюха і сніговій, веселяться, крутять сніги над світами.

"Коли вітри крутять і мете навколо, кидає снігом – це метелиця танцює з вітрами, з матір'ю своєю завірюхою, зі сніговієм, з морозом і "бабою" зимою – всі разом" (Ст. Килимник).

РОСА

За повір'ями, росу випускає святий Юрій, відімкнувши небо. У день святого Юрія (6 травня за новим, 23 квітня за старим календарем) роса має цілющу силу. У давнину в цей день раненько до сходу сонця збирали росу: дівчата вмивалися, щоб хлопці любили, щоб гарними бути; люди похилого віку й хворі кропили тіло, щоб не боліло;

першою росою кропили квочок, щоб курчата були. На Юрієву росу вперше виганяли худобу на пасовиська. Вважали, що корову, яку випасали на першій росі, не зможуть зурочити і видоїти відьми, хвороби її не візьмуть, ніяка нечиста сила до неї не підступиться.

У Юрієвій росі качалися-купалися на здоров'я. Зілля, зібране на Юрія до сонця, по росі – цілюще. Чудодійною вважали росу і на Івана Купала. У народі казали, що роса завжди цілюща, роса завжди на здоров'я. Коли засуха була, казали, що відьми росу вкрали.

СНІГ

Про сніг у народі існують протилежні уявлення. Вважають нібито на небі снігу дуже багато, і небожителі, ангели, а то й святі, щоб вільніше рухатися прокидають собі стежки-доріжки – таким чином сніг сіється на землю.

Інше народне повір'я вказує, що сніг на небі утворюється з пари, яка піднімається з води та землі, з диму, який виходить з димарів. Нечисті чекають, доки того снігу набереться багато, а потім швиргають його на землю.

Сніг весняний, березневий вважався цілющим, водою з нього кропили садки, пасіки, омивали хворих; такою ж цілющою є вода з йорданського снігу, що випадає на Водохрещу.

СНІГОВІЙ

Фольклорний персонаж українців.

"Сніговій – це чепурний дядько-вуйко, гарно одягнений у свитку, в такій же шапці та рукавицях, як і в діда мороза. А сам сніговій весь білий, з снігу, а супроводиться густим туманом снігу, його не можна бачити" (Степан Килимник).

Сніговій приходить на поклик зими, стає на гору чи на хмару, бере в руки величезну лопату і як дадуть йому знак зима чи мороз – сіє сніг на землю, *"...як селянин копав жито сіяв"*. І летить сніг у всі боки.

Сніговій густо вкриває землю, аби їй тепло було, гріє її, щоб нічого в землі не вимерзало. Старається сніговій досить снігу навіяти, щоб весною земля вволю напилася, бо ж цілу зиму вона не п'є. Але й сніговій боїться весни. Тільки вона дихне теплом, сідає він на сиву хмарину, забирає свої мішки із снігом і відлітає на північ. Там поповнює снігові запаси, готується до наступної холодної зими. Дружить сніговій з вітрами, які допомагають йому в роботі. А ще дуже любить завірюху й метелицю, бо ніхто ліпше них сніг на землі не розвіє.

ТУМАН

У народі про туман існує повір'я, що то полотно, яке прядуть відьми і розвішують, щоб збити подорожніх людей з дороги на манівці.

У південних слов'ян туманами заправляє багатоголовий змії хала. Коли хала розсердиться він напускає на землю з гір густі тумани і шкодить визріванню посівів.

У казках Центральної Європи туман часто є наслідком варки, кип'ятіння, прядіння чи іншої діяльності демонічних істот (відьом та ін.). Він символізує невпевненість людини перед майбутнім і потойбічним, що може бути зруйноване тільки світлом (сонцем).

Взагалі, туман викликав у людей нерішучість дій, невідомість того, що знаходиться за непроглядною пеленою, – що й відбилося у народній уяві. Давні сонники тлумачать: приснився туман – невідомо, що день наступний готує.

ХМАРА

Здавна була символом родючості. Тим, що вона на небі, то вода з хмари – від бога; дощ – подарунок доброго бога. Образ давньослов'янської язичницької богині Хмари досліджує в народних піснях Іван Нечуй-Левицький. Образ білої дівчини, яка пере сорочки, пливе по річці і бере з неї воду, гасить пожежу, тоне в Дунаї – то міфічна богиня Хмара, що пливе по небу, гасить блискавиці і пожежі від них, рятує землю від палючого сонця і розходиться по землі водою.

І. Нечуй-Левицький: *“В українській міфології богиня Хмара зведена з неба на землю, стала русалкою в річках, криницях, на полях і в лісах, мавкою в горах і печерах. Русалки і мавки люблять являться по воді, люблять співати і плаття прати, так само, як і богиня Хмара, небесна русалка”*.

Найдавніший образ хмари, який досліджує І. Нечуй-Левицький, зооморфний – дивна Змія під білим каменем. Вона стає в пригоді молодому паничеві, який зжалився над нею: ставить столи, розвішує килими – хмари на небі; зводить золоті стовпи й свічі – блискавки тощо. Це найдавніший опоетизований образ хмари (дивної Змії) в час грози.

У хмарах (коли вони темні, чорні) часто живуть і лихі персонажі, вони намагаються сховати сонце, щоб не гріло, не світило. Перун-громовик розбиває чорні хмари і проганяє нечисть своїми стрілами-блискавицями. Через те хмари інколи символізують вороже військо, як у *“Слові о полку Ігоревім”*.

Хмари, як небесна ознака, часто згадувані в Біблії, в них з'являється Бог. Це перебрано від язичницьких вірувань.

У Бориса Грінченка (Твори, т. II, 1963): *“І в хмарах є нечистий, – збирає хмари маленькими шматками і зносить їх до купи, аж поки збереться велика хмара... А як буває в нечистій сили весілля, дак він тоді збирає багато снігу, і сипле й крутить ним, – того й завірюха”*.

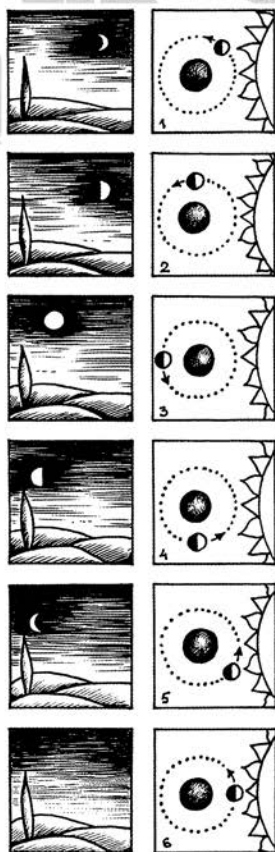

а/ НЕБЕСНІ СВІТИЛА І ЗОРІ

Небо здавалося давнім Українцям то полем, то морем, то просто кленовим листком, на котрому написані сонце, місяць і зорі; хмари здавались лісами, дібровами, скелями, ватагою чи турмою овець, товаром; зорі здавались густими копами на полі, або листом на воді; сонце соколом, блискавка терном або терновим огнем.

Іван Нечуй-Левицький

Василля. Вечірка. Віз. Гелело. Дівочі зорі. Залізне Колесо. Зоря. Квочка. Кігачі. Комети. Маніяк. Місяць. Небо. Сонце. Чумацький шлях.

Зміна місячних фаз

1-2. Місяць "зростає"

3. Повень

4-5. Місяць "старіє"

6. Коли місяць опиняється між Землею і Сонцем, тоді до нас повернуто неосвітлену півкулю Місяця і ми його зовсім не бачимо

Ще первісна людина зрозуміла значення сонця для життя – без його тепла, без небесного вогню на землю приходить ніч, холод, зима, смерть. Без небесного вогню не буде вогню домашнього. Тому сонце обожнювалося найперше, і сонячні боги були найповажнішими, та й усі божества мали сонячні функції.

Про обожнювання сонця і сонячних богів у слов'янських племен свідчать давні літописи, а також візантійські, арабські, германські джерела. У народній поезії сонце святе, чисте, праведне, Боже. Сонцю приносили жертви. Затемнення сонця й місяця вважалося поганою прикметою. Покійників ховали до заходу сонця – щоб вони останній раз з сонцем побачилися.

Коли заходило сонце, давні боялися, чи зійде воно знову. Тому захід – недобра сторона, місце темряви, пекла; схід – сторона добра, там починається життя, там сонце сходить. Давні молилися на Схід, туди вони поселили померлих, там Вирій-Рай, там живуть рахмани. Вже пізніше храми нової релігії будували і будують вівтарем на Схід.

Місяць також шанувався у слов'янських народів, як нічне божество. Від язичницького обожнювання місяця прикмета: хто побачить вперше молодик, має перехреститися швиденько, щоб щастило увесь місяць.

Усі небесні світила вшановувалися, іноді як родина: сонце – жінка, місяць – чоловік, зорі – діти. По небесних світилах часто гадали, бо давня людина вже знала, що вони реагують на земні події.

Небесні світила у слов'янському фольклорі набули антропоморфних рис, що засвідчує обожнювання їх давніми. В казках сонце сходить, місяць народився, зорі дивляться.

У давні часи відомі зорі називалися зовсім по-іншому, аніж зараз: Зоряниця, Денниця, Красопані.

Вечірня зоря, яка першою з'являлася на небі, якою б вона не була, завжди – Вечірниця, Звір'яниця – бо тієї пори хижаки виходять на лови. Марс мав наймення Смертонос, Меркурій – Добропан, Сатурн – Гладолед, Юпітер – Кропомоц.

"Велика і Мала Ведмедиці з Полярною зіркою у слов'янській народній традиції називалися "Ківш", "Лось", "Сохатий", Віз", "Підвода", "Візок" тощо. Назви "Лось" і "Сохатий", ймовірно, прийшли від угорсько-фінських народів, північно-східних сусідів давніх слов'ян, полювання

для яких було основним заняттям. "Підвода", "Візок", "Віз" прийшли від давніх германських племен або були загальними назвами для двох народів ще в період глибокої давнини (кінець II – I тисячоліття до н.е.), коли вони не були розділені. Полярну зірку слов'яни уявляли як "Пакіл" (російське "Кол"), навколо якого рухаються зірки. До речі, таке ж уявлення було і у багатьох інших народів.

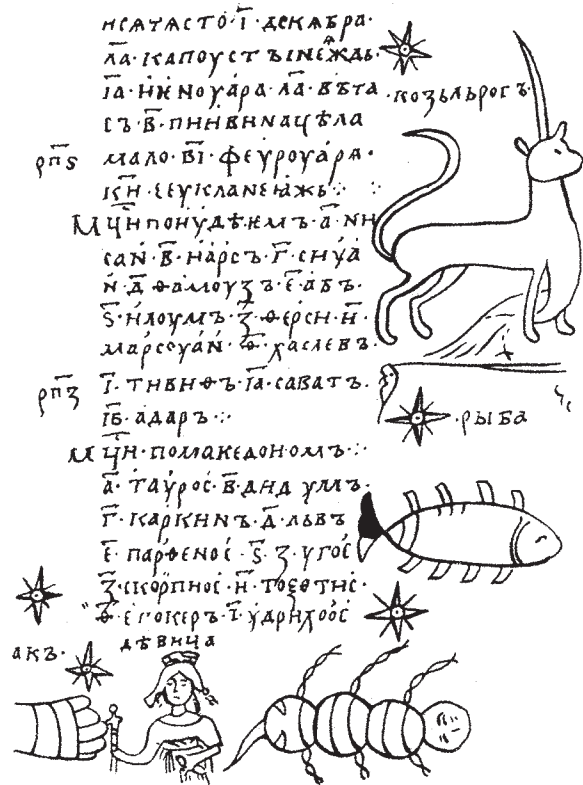
Досить популярними у слов'ян були Плеяди. Називалися вони по-різному: "Волосині", "Волоси", "Стожари", "Волосожари" тощо. Можливо, так уявлявся їм бог Велес, або "скотій" бог. Плеяди, які було видно тільки взимку, відзначали ніби вимушену перерву у господарській діяльності.

Назва "Стожари" походить від "стіг". Східні слов'яни називали "стожаром" пакіл, увіткнутий в землю, щоб закріпити стіг сіна. Правда, можливий зворотний зв'язок: коли йдуть з небосхилу Плеяди, надходить час виводити худобу на випас. У сузір'ї Оріона слов'яни звертали увагу на три центральні зірки, так званий пояс Оріона, і усна традиція зберегла їхню назву – "Три плуги". Венеру слов'яни, як і інші народи, сприймали як дві зірки – Вечірню і Вранішню: "Зірницю", "Зорянку", "Денницю" – Вранішня зоря; "Вечерницю", "Вечірку" – Вечірня. Є у Венери і "звірині" назви – "Вовча зірка" – час вечірнього виходу на полювання вовків; "Волариця" (від слова "віл") – час вранішнього виводу худоби на пасовисько ("Енциклопедія для дітей". Т. 8. Астрономія., М., 1998)

Звичайно, це були живі істоти – чаруючі, таємничі, блискучі зорі. Зачасти давні уявляли їх прекрасними дівами, які літають по небу, тримаючи в руках свічі чи скалки. Вони танцюють, хороводять, граються в піжмурки: тому змінюються й візерунки на небі. Усі вони служниці богів: Ранкові та Денниці служать Зимцерлі, богині ранкової зорі, інші – богествам ночі й темряви.

З бігом часу людина почала уявляти небо світлим Божим теремом, де зірки замість вікон. З тих вікон дивляться на білий світ святі янголи Господні. Не злічити воїнство небесне: скільки людей у світі – стільки й ангелів. У кожної живої душі свій ангел-охоронець. Народилася людина – Бог посилав нового ангела стерегти її від гріхів, від спокус нечистої сили. Прорубує ангел нове віконце з Божого терема, сідає й дивиться, очей не зводячи з довіреного йому на заступництво сина землі. "Дивиться ангел, кожне діло земне в книгу небесну записує. А людям здається, що то зірки блимають..." – так у народі кажуть.

Померла людина, закривається віконце, падає і його зоря з височини небесної на груди землі. Хто побачить таку зірку і встигне сказати своє бажан-

Зображення знаків зодіаку в давньоруському рукописі

ня – воно збудеться. Давні слов'яни уміли читати по зоряному небу, визначати час і сторони світу. За дівочими прикметами, не тільки на вітер, як кажуть старі люди, а й на дівочу долю: в який бік на Святки впаде зірка, на яку загадала дівчина, – там її суджений живе.

"Давні назви сузір'їв – відгомін фантазії людини, її уявлень про навколишнє середовище і перші намагання відгадати зоряні візерунки. Це породило численні казки та легенди, які пов'язували історичні події, героїчні пригоди людей із зорями... Спостерігачі зоряного неба звернули увагу на характерні обриси окремих груп яскравих зірок, що нагадували їм або тварин (Ведмедицю, Лева, Барана, Собаку), або міфічних героїв (Геракла, Персея, Андромеду), чи окремі предмети (Терези, Віз, Корону).

Предки українців зокрема на зоряному небі по своєму назвали чимало сузір'їв: семизір'я Великої Ведмедиці – Великим Возом, Малу Ведмедицю – Пасікою, або Малим Возом; три зорі поясу Оріона – Косарями; сузір'я Орла – Дівкою з відрами, Дельфіна – Принцесою; Волопаса – Пастухом з герлигою; сузір'я Кассіопеї – Бороною; Лебедя – Хрестом тощо...

Давня карта зоряного неба

Тривалі спостереження за Місяцем довели, що він рухається серед небесних зір і тримається досить обмеженої лінії руху. У давнину людям здавалось, що Місяць – небесний мисливець, який полює на небесних тварин. Саме їх назвали зодіакальними.

Справді, обриси деяких скупчень нагадували силуети відомих тварин. Так виникли назви сузір'їв, що періодично траплялися на шляху Місяця-мисливця: у різних народів це були різні найменування, але наразі закріпилися такі: Овен, Тілець, Лев, Рак, Риба, Скорпіон, Козеріг. Саме тому цей небесний пояс назвали Зодіаком – тобто поясом тварин. Цей небесний шлях, яким рухаються Місяць, Сонце і планети, ще називають місячним “звіринцем” (Клим Чурюмов “Тамниці зодіакальних сузір'їв”).

ВАСИЛЛЯ

Одна з давніх назв місяця у слов'ян. Місяць – член трійці небесної, обожнюваної слов'янами астральної тріади: Місяць, Сонце, Зоря. Василля – походить від давньовірменського Уацілля. Місяць – одне з головних божеств язичницької Русі, вважався першопредком:

*Свята Василля діжу місила,
Пироги пекла букатії, рогатії...*

Пиріг (як і вареник) – символ Місяця, його в деяких регіонах України жертвували Місяцю. Слов'яни відправляли язичницькі свята-обряди як вдень, так і в нічний час при Місяці (Купала, Коляда), тому Місяць був таким же шанованим як і Сонце.

Місяць часто згадуваний у замовленнях, він володар ночі, господар нічного світу. У замовленнях – “князь”, “княжич”, “Володимир” (київський князь Володимир Святославович), “Адам” – першочоловік, тобто, найстарший, найперший. Відоме повір'я про те, що ніби на місяці живуть найперші люди, пращури землян: якщо придивитися, на Місяці можна побачити тіні, плями.

В осетинській міфології Уацілля – покровитель урожаю та родючості, який слідкує за проростанням злаків, а ще бог-громовержець (“Уац” – божество, “Ілля” – Ілля Пророк). Він захищає від граду і зливи, посух, негоди. У народних піснях Уацілля виступає орачем або сіячем.

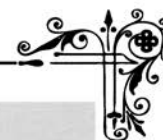
ВЕЧІРКА

У східнослов'янській міфології образ вечірньої зорі, сестри (чи брата) вранішньої та полудневої. У замовленнях і казках усі три (або й чотири, разом з опівнічною) народилися в одну ніч. Вечірка народилася звечора, звідки й назва. Ототожнюється з Венерою – вечірницею.

“Що стосується трьох зірок, які стережуть на небі Сашка, то, за українським повір'ям, ці сестри-зорі – вечірня, опівнічна й світанкова (йдеться про одну й ту саму планету Венеру) впливають і на Землю, пробуджуючи прихильність і любов у всьому, що на ній живе. Тому й звертаються до тих трьох зірок українські ворожки, коли, на прохання дівчат,

хочуть повернути до них коханих козаків. Для цього чарівниця опівночі сідає голою в себе в сінях, поставивши за порогом відро з водою, й дивиться в нього через поріг на зірки, що мерехтять у воді, й тричі промовляє: "Зорі-зоряниці! Вас три сестриці-занудниці! Як приворочаєте, як повертаєте всякі птиці на гнізда, коні на стійла, товар на лігва, корову до теляти, матір до дитяти, мужа до жони: так приворочайте й повертайте такого до такої!" А на світанку з'являється та дівчина й умивається зачарованою водою з відра" (М. Максимович "Дні та місяці українського селянина").

Перед сходом Сонця Венеру називали Денницею, Полуденницею, Зірницею, вранішньою зорею. Денниця в переказах – мати, доня чи сестра Сонця, коханка Місяця, до якого її ревнує Сонце. Сяючу Вечірку називали Звірницею, бо з її з'явою звірі виходять на лови.

З'являється Вечірка на небі і сяє яскраво напередодні Різдва 24 грудня і сповіщає про входження Сонця в сузір'я Стрільця, яке вважалося сузір'ям бога Перуна. Вечірка сповіщає про народження нового сонця, яке починає зимовим сонцестоянням новий річний цикл.

Давні слов'яни називали Венеру також Чигир /Чигир-зірка. За однією з багатьох легенд вона може віщувати людині долю або недолю. Обізнані люди ніколи не вирушали у дорогу, не починали будівництво у дні, коли Чигир-зірка палає яскравіше від інших, це вважалося нещасливою прикметою. Поляки називали Венеру, за те, що вона яскравіша від усіх зірок, Красопані.

Венера – небесне тіло, планета Сонячної системи. Скупчення хмар навколо Венери відбиває сонячне світло, яскравістю Венера поступається лише Сонцю та Місяцю. Хмари створюють на Венері парниковий ефект і температура там сягає майже 500 градусів по Цельсію.

ВІЗ

Сузір'я Віз уявляли у вигляді воза, який котиться по Небу. За сузір'ям визначали час після заходу Сонця: "Вже віз перевернувся, скоро світатиме". Відома назва цього сузір'я – **Кола**: "...на великий же день Волосині і Кола в зорю увійшли, а Лось головою стоїть на схід (Лось – архаїчна назва Полярної зірки)" (Афанасій Нікітін "Подорож за три моря", XV ст.).

У кожному сузір'ї яскраві зорі здавна позначали грецькими буквами, наприклад, Полярна зірка – α (альфа) – зірка сузір'я Малої ведмедиці. Мала Ведмедиця має народну назву Малий Віз або ще Пасіка. В Україні Малий Віз ще мав назву Сашок. У М. Максимовича: "І навіть на небі зоряний собака Сашок сильніше, як звичайно, рветься на своєму ланцюзі й гри-

зе його. Але Сашка стережуть три зірки-сестри, і він перегризе свій ланцюг лиш тоді, коли вже світові прийде кінець. Таке повір'я існує на Україні про сузір'я Малий Віз, яке уявляють собакою, прикутою до залізного ланцюга. Це сузір'я називають Сашком, який мимоволі нагадує давньочеського Саня, що відповідає у Вацерада Церберові та Піфонові й Гідрі; пригадується також індійський Сеша – змії, котрий носив на собі бога Вішну над безоднею водною".

Сузір'я Віз (Великий Віз) має більш відому назву – Велика Ведмедиця. Сузір'я вважалося заступником мисливців: допомагає відшукати звіра. Але під його захистом знаходяться ведмеді: ніколи воно не буде шкодити людині, якщо не чіпати ведмежий рід. Існує легенда про те, що за крадіжку, на яку спокусився один з праведмедів у давні часи, це сузір'я успиляло ведмежий рід на зиму, щоб люди не відшукали крадія. Так є і понині.

На небі можна бачити "купи" зірок, які астрономи називають скупченням. З давніх давен люди вирізняли на небі групи яскравих зірок, називали сузір'ями і давали їм власні імена. У деяких сузір'ях (наприклад, Гончих Псів) скупчується близько мільйона зірок. До найдавніших відомих людям не менше 10-15 тисяч років відноситься сузір'я північного неба Велика Ведмедиця. Нині сузір'ями називають не групи зірок, а ділянки неба. У 1919 році Міжнародна Астрономічна Спілка остаточно затвердила список з 88 сузір'їв.

Зодіакальне коло з сонцем у центрі.

ГЕЛЕЛО

*Гелело, Гелело, аби зиму одмело,
Аби було літечко, червоне яєчко –
Малим дітям забавонька,
А усім людям теплая веснонька.
(Веснянка)*

Гелело – одне з давньоукраїнських найменувань Сонця. Давньогрецьке ім'я Сонця – **Геліос**. Деякі дослідники подають, що прадавня назва Південно-Східної України – **Гілея** (**Осонцена земля**) із столицею **Гелон**.

Гелело – це й весняне сонячно-вогняне ритуальне коло, що про нього одвіку співають в Україні: *“Крокове коло вище тину стояло, много дива видало”*. Такі кола-колеса палахкотіли навесні в усіх народів хліборобської культури Європи й Азії від Франції до Індії, очищаючи світ, земне життя небесним вогнем.

Слов'яни вбачали в Сонці могутнє джерело тепла і світла, життєдайної енергії, уявляли його небесним вогнем, розпеченим колесом, від якого залежало життя на землі. Давня людина розуміла значення Сонця для життя – без його тепла на землю приходить ніч, холод, зима, смерть. Без небесного вогню не буде вогню домашнього. Сонце обожнювалося найперше, і сонячні боги були найповажнішими.

Сонце – звичайна зірка серед мільярдів зірок звичайної зоряної системи, яка існує мільярди років. У глибоких його надрах при надвисоких температурах

і тиску йде термоядерна реакція перетворення одного хімічного елемента в інший: водню в гелій. У результаті переробки сонячної енергії на Землі розвивається рослинне і тваринне життя. Їжа, яку ми їмо, це “консервовані” сонячні промені.

ДІВОЧІ ЗОРІ

Давні слов'яни так називали три досить блискучі, яскраві зірки біля Становища (Чумацького Шляху). За давніми переказами, колись були ті зорі трьома сестрами-красунями. Але зійшлися з нечистою силою, повідьмилися і за це були прокляті Господом. А щоб не чинили вони лиха християнському люду, помістив їх Бог на небо зорями.

Зорі (**звізди**) виступали у свідомості давніх людей як живі істоти: чарівні, таємничі, блискучі. Давні уявляли їх прекрасними дівами, які літають по небу, тримаючи у руках свічки чи скалки. Вони танцюють, хороводять, граються – тому змінюються візерунки на небі. Усі зорі – служниці богів небесних. А зоряне небо називали **золотозір**, **золота каша**.

Зірки набагато більші і важчі від планет, мають вищу температуру. Власні імена мають лише Зорі першої величини, як їх назвав давньогрецький астроном Гіппарх. Багато зірок силою свого тяжіння утримують біля себе системи з кількох планет. Зірка на ймення Сонце утримує дев'ять планет, серед яких і Земля.

ЗАЛІЗНЕ КОЛЕСО

Давньоруська назва **Арктичного поясу**. За старовинним повір'ям, у Залізному Колесі ув'язнені татари, які колись полонили Русь на триста років, і кінця їхньому ув'язненню не видно. Заточені ж татари за свої гріхи у залізному замку, а замок той стоїть від землі до неба на залізному колесі.

Персоніфікуючи Сонце і Місяць, люди таким же чином олюднювали і сузір'я та зорі, уявляючи їх у подібні хлопчиків та дівчаток, юнаків та дівчат, воїнів, велетів тощо, які скільки є світ прислужують Сонцю і Місяцю.

Зоряне небо було для слов'янина-хлібороба *“грамоткою”*, написаною на синьому оксамиті. Умілі мудрі давні філософи читати ту грамотку, визначати не тільки час і сторони світу, а й різні прикмети. *“Не всі зірки на небі однакові, – казали в народі, – зірка від зірки славою різниться”*.

ЗОРЯ

Зоря, **Діва**, **Дівія** – богиня-благодійниця, **Сонцева сестра**, яка життєдайною россою сприяє родючості (*Зоре, моя Зоренько, Сонцева сестрице!*)

Міфи знають двох божественних сестер – **Зорю ранкову** і **Зорю вечірню**; одна сповіщає про схід сонця, інша супроводжує його увечері на покій, і

обидві таким чином знаходяться постійно поруч із світлим божеством дня і слугують йому. Ранкова Зоря виводить на небо його білих коней, а Вечірня приймає поїзд Сонця на заході.

У слов'янських казках збереглися згадки про чудесну самопрядку, яка пряде чисте золото, про золоті і срібні нитки, які спускаються з неба. З цих сонячних ниток і виготовляється чудова рожева небесна тканина, яка зветься зорею – покривало богині.

До Зорі звертаються в замовляннях, щоб зупинити кров. *“Як вечірня і ранкова зорі стануть затухати, так щоб у мого милого недугам не бувати... Нитка, обірвись – кров, запечись!..”* Вечірня Зоря йде з неба, обриває рудо-жовту нитку, зникає її кривава пелена, тому, за народними повір'ями, Зорі надається сила зупиняти кров і зашивати рани.

Образ Зорі в міфопоетиці слов'ян, особливо українців, досконало дослідив Іван Нечуй-Левицький. Взагалі, у міфологіях багатьох народів Зоря постає *“...в жіночій образі, як мати, як сестра сонця, як його жінка або коханка”*.

У колядках, в народній поезії підмічено, що Зоря не має тих блискучих, осліплюючих кольорів, що їх має сонце. Найчастіше Зоря зображується молододівчиною, панною в коралях та у вінку з павино-го пір'я. Перлини, які сіє Зоря – то срібна вранішня роса. Кольори Зорі швидше срібні, зеленуваті, перлові, аніж золоті. Червоні шати Зорі, як і богині Аврори – то червоне небо при сході сонця.

Давні астрономи вважали, що зорі, наче срібні гвіздки, вбиті в небесний купол і при його обертанні візерунки зір не порушуються. Насправді зірки рухаються у просторі і переміщуються одна відносно одної, хоч зміни ці побачити дуже важко. Але через тисячоліття контури сузір'їв можуть змінюватися.

КВОЧКА

Плеяди – галактичне розсіяне скупчення зірок у сузір'ї Тільця (понад 300). Квочка – народна назва відома в Україні. Вона пішла від видимої із землі форми розташування семи зірок: одна яскравіша – квочка і шість менш яскравих – курчата. У грецькій міфології це сестри Плеяди, названі на честь дочок титана Атланта: Альціона, Електра, Майя, Меропа, Тайгета, Астеропа і Целена. За Плеядами рухається яскравочервона зоря Альфа Тільця, яку араби називали **Альдебаран**, а слов'яни – **Воляче Око**. Навколо Альдебарана ще одне розсіяне скупчення зірок – **Гіади** (сестри Плеяд) – близько двохсот зірок. Найяскравішу зірку з Гіад українці називали **Чепігами**.

Відомо багато наймень Плеяд: **Волосині, Волосожар, Вісожари, Власожели, Власожелиці, Влашичі** (у сербів і хорватів), **Влащіте, Власіте** (у болгар), **Стожари, Сажар-зірка, Баби, Качине Гніздо**,

Ківш (Ковшик). За давніми переказами, жінки одного з слов'янських племен (тому – Баби) під час нападу ворога обернулися “небесним стадом” аби не бути полонянками.

Назва Волосині співвідноситься з культом бога Волоса, культовим звіром якого був ведмідь (волохатий). За повір'ям, сяючі Волосині передвіщають удачне полювання на ведмедя, а також гарний приплід у господарстві. У такі зоряні ночі вівчарі виходили з колиб, ставали на овечу шкуру і просили, щоб овець було більше, ніж зірок на небі. Волосині – дружини бога Волоса, покровителя скотарства.

Качине Гніздо – так іменували це сузір'я, бо за своєю формою воно нагадує пташине гніздо. Вірили, що Качине Гніздо заселене небаченими духами, які в останній день нового місяця справляють своє свято, і тому сузір'я в цей день світиться особливо яскраво.

Зірка народжується з холодної міжзоряної хмари пилу і газу. Температура 4 тисячі градусів, а сумарна світимість у кілька сотень разів більша за світимість Сонця. Альдебаран у 45 разів важча за Сонце. Поступово розміри зірки скорочуються до розмірів Сонця, температура сягає 10 млн. градусів.

КІГАЧІ

Так слов'яни називали **Пояс Оріона**. Кігачі – це п'ятеро казкових братів, які з величезною швидкістю на своїх колісницях об'їжджають небо. Коли вони зу-

пиняються на відпочинок, то на Землі співають перші півні. За переказами, Кігачі – ті ж самі люди, тільки на зріст і на силу велетні.

Сузір'я Оріона має ще назву **Плуг**. У свято Різдва це сузір'я ніби “лежить” над горизонтом. Появу сузір'я Плуга на небі давні слов'яни пояснювали як початок роботи небесного коваля (бога Сварога) над виготовленням символічного Золотого Плуга. На Різдво небесний Плуг падає на Землю у дарунок людям від бога. За переказами, Золотим Плугом Сварога у сиву давнину слов'яни навчилися обробляти землю. З цим пов'язаний обряд внесення плуга або якихось його деталей звечора проти Різдва до хати. Плуга, а пізніше його деталі разом зі снопом-Дідухом ставили на Покуті і вшановували.

Є зірки-велетні і зірки-карлики. Є зірки, які знаходяться у такому ущільненому стані, що чайна ложка їхньої речовини важила б на Землі мільярд тонн, тобто була б еквівалентна за масою 200 мільйонам слонів. Якби Земля ущільнилася до такого стану, в поперечині вона була б усього 100 метрів.

КОМЕТИ

Комети в народі називали: “**хвостаті зірки**”, “**віхи**”, “**мітли**”. У пізніші часи вважали, що комети насилає Бог, щоб застерегти людей: якщо не будуть жити в гармонії з природою – настане кінець світу. Взагалі, у давні часи кометам надавали великого значення: вважалося, що поява комети на небі передбачає важливі події, але завжди нещасливі – війну, повальні хвороби, неврожай, повінь, голод. За повір'ями, комета червоного кольору віщує війну; біла – голод чи епідемію. Людина, яка уві сні побачить комету, неодмінно посвариться із своїми рідними, друзями.

Окрім передвістя лиха, комети, стовпи різного кольору, кола навкруг Сонця сповіщають про різку зміну клімату. “*З'являються комети перед тим, коли повинна статися загальна біда... Кола і стовпи біля сонця і місяця віщують: влітку – вітер, а взимку – мороз*” (Павло Чубинський).

Ядро комети складається з водяної пари та замерзлих газів, змішаних з кам'яними та металевими частинками. Коли комета наближається до Сонця, ядро випаровується, утворюючи хвіст. Під тиском сонячних променів хвіст завжди спрямований до Сонця, і комета рухається хвостом уперед.

МАНІЯК

В міжпланетному просторі багато уламків після утворення планет чи розсіпання комет. В атмосфері землі вони від тертя нагріваються і згорають. “Падаючу зірку” – слід згорілого в атмосфері небесного гостя – називають **метеором**. А якщо він досягає поверхні Землі – **метеоритом**.

Маніяк – **падаюча зірка**; слід на небі, який вона залишає, називають **білою дорогою**. У давньому апокрифі "Про земний устрій" подається: "Про видимі на землю падаючі зірки люди кажуть, що це природні зорі і що вони падають. Інші кажуть, що це хитрий обман. Але це не зорі, не обман, а вогняні ска-

ки від небесного вогню, і вони падають вниз. І в міру того як опускаються вниз, вони розплавляються і розчиняються в повітрі; тому на землі ніхто ніколи не бачив, щоб вони впали".

Про падаючі, летючі, згораючі зірки в народі є багато переказів. У деяких місцях вважали, що падуча зірка означає смерть нехрещеної душі; в інших, що то, згораючи, очищується грішна душа; ще в інших, що маніяк завжди падає на те дворище, де дівчина цнотливості втратила. До того ж, ніби, обернувшись маніяком, вогняний змії та інші нечисті духи з'являються вдовцям та молодим жінкам, чоловіки яких знаходяться далеко від дому. Боялися, щоб летюча зірка не впала в двір, бо "...за такими зірками відьми полюють, щоб за допомогою них чарувати".

Ще кажуть у народі, що маніяки – це грішні люди, які за провини свої повинні сотні років не знати ні спокою, ні відпочинку.

МІСЯЦЬ

Місяць шанувався слов'янами як нічне божество. Взагалі, небесні світила у слов'ян персоніфікувалися. Місяць, за повір'ями, – чоловік, за дружину має Сонце, Зорі – їхні діти. У деяких повір'ях Місяць – брат Сонця. Шанували Місяць і у весільному ритуалі: він був символом молодого, а Зоря – молодої.

"Відповідно до фаз Місяця календарний рік поділявся на кілька частин (молодик, підповня, повня, остання кварта), а тридобовий період невидимості у русі Місяця називається переминою" (Григорій Скрипник).

Міфологічний образ Місяця тісно пов'язаний з життям людини. Природні цикли: весна, літо, осінь, зима; періоди людського життя: народження і дитинство, юність і молодість, зрілий вік, старість і вмирання – все це співвідноситься з фазами Місяця. У фольклорі Місяць має постійні епітети – "золотий", "ясний", "високий", що підкреслює велич та прадавність, визначає його всевидцем, провісником та суддею.

За народними уявленнями, повний Місяць благотворно впливає на здоров'я людини. Народжений, новий Місяць – **новак, молодик**; молодик у піст – **місяць-чернець**; Місяць у другій чверті – **підповня, перекрый**; неповний Місяць – **гнилуша, гнила квартира, недобір**; повний Місяць – **повня, остання квартира**. У дні, коли гнилуша на небі, старалися нічого не робити – бо не вдасться; особливо з дерева – бо шашіль поточить. Коли молодик – виходили зуби лікувати (замовляти). За народними повір'ями, не можна спати, щоб місячне світло падало на голову, бо голова болітиме; не можна пальцем на Місяць сваритися або "тикати", бо палець відпаде. У народі місяць жартома називали – **нічник, козацьке сонце, котяче сонце, лисий віл**.

Місяць – планета, найяскравіше небесне світило, єдиний природний супутник Землі, який супроводжує її 4,6 мільярдів років. В українській мові слово “місяць” має два значення: місяць на небі і місяць у календарі. Так само в німецькій мові. Вони походять від єдиного індоєвропейського кореня VI тисячоліття до н.е., є похідними від дієслова із значенням “міряти”, “вимірювати” і означають – “мірило”.

НЕБО

Небо у більшості народів є одночасно позначенням світу хмар і сузір'їв, місця перебування богів чи бога і його “небесного війська”, і разом з тим також місцем вільного перебування обраних померлих людей. Небо було головним об'єктом релігійних спостережень, тому, що згори ллється світло, яке дарує життя; воно часто є символом самого божества.

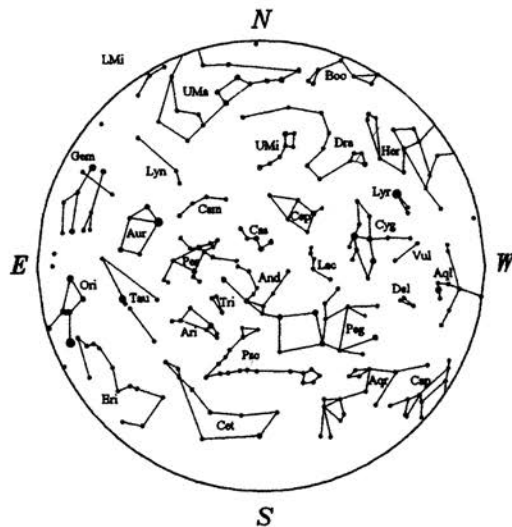
Небо обожнюване слов'янами здавна, тому, що з нього йде світло, тепло й життєдайна волога – дощ. До Неба зверталися з молитвами-проханнями. За віруваннями давніх, Небо – місце, де живуть боги, а зорі – вікна, в які боги дивляться на світ. Вважали, що на Небі все добре, бо там боги. З першопочатку боги жили на землі, а потім люди головних “переселили” на Небо, в “кращі умови”. Головний бог (Сварог, Перун) завжди ототожнювався з Небом. Він замикає Небо на зиму і відмикає весною, подає дощ і сонце, пускає блискавиці в нечисту силу. На сьомому Небі, на десятому Небі (сім, десять – щасливі числа). Вогонь – посланець Неба, син Неба. Вірили, що Небо не одне, а їх кілька.

У слов'янських міфах Небо – купол, скляна гора. Зима зачинає дощові джерела, сковує хмари залізними кайданами. Озброєний кігтями-блискавицями Громовик сходить на Небо і звільнює з-під варті злих демонів чудесну богиню Весну-красну.

“...На початку світу не було неба, землі, нічого, лише одна вода...” – свідчать українські перекази. Вже по тому Господь утворив з морського піску землю, а з повітря небо. За прозорим небом є твердь небесна, на якій жили боги давніх народів і спостерігали поведінку людей. У залежності від поведінки насилали боги благодатний дощ чи посуху, хмари чи блискавицю. У Біблії небо ототожнюється з божественним тронем, на який повертається Христос після воскресіння. Біблія подає так: небо, поділене на яруси, які змикаються куполами над земною кулею. На ярусах знаходяться різні ієрархії ангелів. Про це писав ще Діонісій Ареопатит близько 550 р. н. е.

За християнства, на небі поселилися Бог, ангели, святі угодники та праведні душі. На Великдень, всього один раз, Бог відкриває небо і тоді душі померлих прямо із землі переселяються на небо. “Хто помирає на Великдень, той одразу потрапляє в рай”, – кажуть у народі. Праведні душі звертаються до Бога з проханням у цей день, вірять, що воно буде виконане.

У давні часи було прийняте уявлення про Небо, як про великий пустий всередині глобус, що обертається, із Землею в центрі і небесними об'єктами на його внутрішній поверхні. По небосхилу рухаються зірки.

Вигляд зоряного неба в листопаді о 21 год.
В інші місяці:

липень — о 5 год.
серпень — 3 год.
вересень — 1 год.
жовтень — 23 год.
грудень — 19 год.

(моменти вказано за всесвітнім часом).

Небо ніби крутиться навкруг нас. Таку уявну картину неба називають небесною сферою.

СОНЦЕ

Сонце – яскрава денна зірка – серед небесних явищ є на першому місці. У переважній більшості релігій поняття бога на небі співвідноситься з поняттям сонця: бог сонця знищує морок, усе непевне і зле, що пов'язане з темрявою.

Сонце в народі називали Богом, царем, князем, сонцем божим, чадом божим, сонцем праведним, сонцем красним, сонцем світлим і трисвітлим. Сонце закликають у піснях, голосіннях, замовляннях, при цьому часто його називають “матінкою”, “матушкою”; його просять визирнути, освітити і обігріти землю, подарувати красу (тобто осяяти світлом і очистити лице); його запитують як всевидючого і всезнаючого бога про те, що відбувається в далеких місцях; у нього просять заступництва і допомоги в різних випадках; до нього звертаються, скаржучись на біду й недолю.

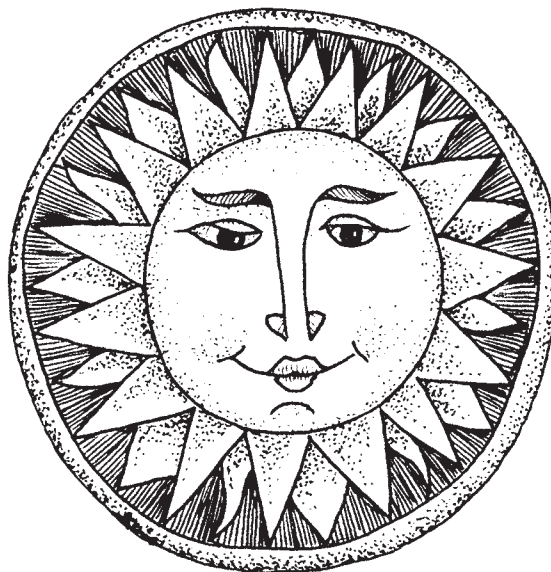
Сонце шанували на Русі у вигляді доброї турботливої жінки, бабусі – Матушки Красного сонця. Але цей образ не мав втілення у народних обрядах.

У цій ситуації вбачається зовсім нова, самостійна риса, перелом у міфологічних поглядах руського народу, що могло бути під впливом суворих кліматичних умов країни. Сонце в образі жінки зовсім невідоме у північних слов'ян, де втіленням палючого сонця був воїн-переможець.

У російських колядках, в яких прославляється удатна сім'я, господиня порівнюється з Сонцем, а господар – з Місяцем; в українських та білоруських колядках є ще й навпаки, у російських же піснях та замовляннях сонце буває тільки жіночої подоби.

Один із дослідників слов'янської міфології С. Бергман у назві слов'ян вбачав вказівку на давній міф про їхнє походження від Сонця і припускав перестановку звуків: свал (сваліус) – слав – слов'янин, тобто той, що походить від Сонця. Сонцепоклонниками називали слов'ян арабські письменники IX–X ст. Те, що серед богів, яким поклонялися слов'яни-язичники, багато опікунів Сонця – Сварог, Сварожич, Ярило, Даждьбог, Руєвит, Поревит, Поренут, Яровит, Хорс, Радегаст, Світовид – підтверджує велике пошанування Сонця давніми слов'янами. Зміна погоди, пори року підводили до думки, що верховне божество Сонця вмирає і відроджується. У Сонці вбачали живу істоту, говорили: Сонце прокинулося, Сонце сідає, Сонце грає.

Від імені Сонця віщували жерці і князі, ним присягалися під час укладання угод. Усі календарні обрядові свята – Купала, Калита, Масляна, Коляда, Йордань – посвячені Сонцю. У піснях та хороводах під час цих свят славили Сонце, просили в нього добра, врожаю, гарної погоди. У “Слові о полку Ігоревім” ав-

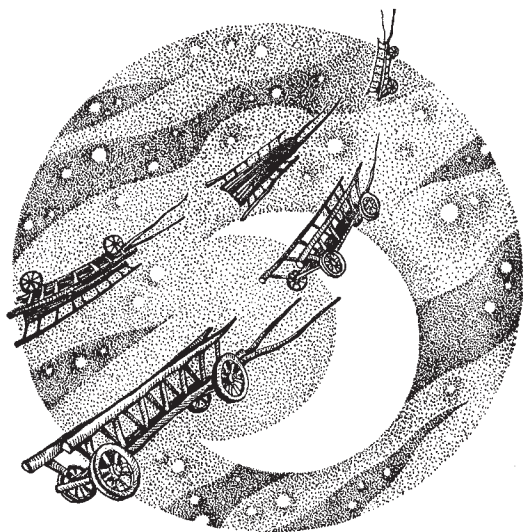
тор говорить про Сонце як про живу істоту: воно розгнівалося і своїм палючим промінням нищить воїнів князя Ігоря.

Є згадки про те, що люди приносили жертви Сонцю, виконуючи роботу в заборонені дні та часи: кидали вгору, до Сонця тріски, траву, попіл тощо.

Дійшло багато легенд і переказів про Сонце. Наприклад, те, що давні вважали Сонце велетнем, який мав світлоносний і теплотворний одяг, одягав його, щоб зігріти й дати тепло усьому білому світові. Коли Сонце-велетень бачив якісь негаразди, лихі справи людські, він закривав у смутку обличчя – так відбувалося сонячне затемнення.

Є християнські перекази про те, що вночі Сонце йде під землю і пливе підземними водами, а вранці не може піднятися на небо без сторонньої допомоги. Йому допомагають чорти, що живуть у підземному царстві. Вони викочують Сонце на небо, при цьому обсмалюються, тріпочуть руками, і багато їх гине. Але, коли чорти тріпочуть руками, з краплин, що струшуються, народжуються нові чорти, які котитимуть Сонце наступного ранку. І так відбувається безкінечно. Звідси повір'я, що не можна помивши руки струшувати краплини, бо з них чорти вродяться.

У християнській символіці сонце, яке завжди з'являється на сході, є втіленням безсмертя і відродження. Образ Ісуса Христа пов'язувався з сонцем: на мозаїці IV ст. Ісус зображений подібно давньогрецькому богу сонця Геліосу на сонячній колісниці у вінці із сонячних променів.

Про Сонце є також багато казок, де воно виступає жоною Місяця чи його сестрою. У більшості казок Сонце допомагає бідним, гнобленим, а підступних, злих карає. Є казка про Сонце, чому воно міниться тричі на день. Ця казка має ще язичницькі витоки (Троян – трисвітле Сонце). Нібито живе в морі прекрасна царівна (Морська панна, у казках – Анастасія). Сонце коли сходить, задивляється на неї. Морська панна хлюпне водою на Сонце, воно засоромиться й почервоніє. А як підніметься Сонце високо, озирне землю, повеселішає і засяє, стане світлішим. Котиться Сонце до моря, заходить, знову бризне царівна водою, і знову Сонце червоніє.

Сонце – найближча до Землі зоря, головне світило нашої планетної системи. Це величезна розпечена газова куля, розмір якої у 109 разів більший від розміру Землі, об'єм Сонця у 1300000 разів більший від об'єму Землі, а маса – у 333000 разів. Температура всередині Сонця досягає 15 млн. градусів. Сонце є для Землі невичерпним джерелом світла і тепла. Під його впливом відбуваються геологічні зміни поверхні, формується клімат. У XX ст. учені відкрили джерело сонячної енергії: це реакція перетворення водню в гелій у надрах Сонця.

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ

Дороговказом для чумаків у їхніх степових мандрах – зоряною дорогою – служив **Молочний Шлях** (*"Млечный Путь"* – рос.), який чумаки називали Чумацьким Шляхом.

Про Чумацький Шлях збереглося багато переказів і легенд. Ніби перші чумаки, їдучи з Криму, позначили дорогу сіллю, яка сипалася з дір в мажарах. Господь переніс соляну дорогу на небеса. З того часу

чумаки знали шлях по сіль і додому. Ще вважали, що Чумацький Шлях – небесна дорога для людських душ. Праведні душі летять по цій дорозі в рай, а грішні – до пекла. Слугує Чумацький Шлях і птахам: по ньому вони восени відлітають до теплих країв, а весною повертаються.

Відома ще старовинна назва Чумацького Шляху: **Становище, Стан**. Ніби колись татарка напувала молоком свою дитину і ненароком пролила, воно розлилося на всі боки і забарвило півнеба білим. У давнину вірили, що Становище вщерть наповнене татарами, що вони там станом стали і саме звідти роблять свої набіги.

Молочний Шлях – велетенська система зірок, "зоряне місто", куди входить і Сонце. Від грецького "галактіос" – молочний – зоряна система, основою якої є Молочний Шлях, отримала назву – **Галактика**. Таких зоряних систем у Всесвіті багато. У нашій Галактиці – більше сотні мільярдів – по 20 зірок на кожного жителя Землі.

ЗАГАДКИ, ПРИКАЗКИ, ПРИКМЕТИ, ПРИСЛІВ'Я

Буде Сонце і в наше віконце.

Сонечко блисне – сорочечка висхне.

Зимове Сонце, як мачушине серце.

Коробом Сонце, ситом дощ.

Місяць – козацьке Сонце.

У Бога день, у козака Місяць.

Місяць найвище літає, усе бачить, усе знає.

Як скаже та прикаже, мов по зорях читає.

Зорі на дощ мигають.

Коли на багату кутю зоряно – буде урожай.

Не лічи зорі, а дивись під ноги:

нічого не знайдеш, так хоч не впадеш!

Жити живи, та решетом зорі у воді не лови!

Розсипався горох – на тисячі доріг (зорі).

Повне корито огірків намито (зоряне небо).

Вся доріжка обсипана горошком

(Чумацький Шлях).

*Поле не міряне, візці не лічені,
пастух рогатий (небо, зорі, місяць).*

*Простелю рогожку, насиплю горошку,
покладу окрайчик, бігатиме зайчик*

(небо, зорі, молодий місяць)

*Рано вдосвіта на сході
Прокидався ясний Дажбог...
По зелених пишних луках
Волос пас овець гладких...
Бог Стрибог літав на крилах,
Грав на кобзі золотій...
Бог Перун на чорних хмарах
Вічно землю об'їздив...*

Олександр Олесь

БОЖЕСТВА

Δ/ ВИЩІ БОГИ ТА БОГІНИ

Баба. Баган. Берегині. Білбог. Благовісник. Бог. Буднітай. Велес. Гайбог. Гонило. Господар. Дабог. Даждьбог. Дана. Дзеванна. Див. Дий. Дід. Дідилія. Дундер. Єню. Желя. Жив. Жива. Земенник. Земня. Зибог. Зимерзла. Зимцерла. Зірка. Злебог. Знич. Іпабог. Карна. Коляда. Корс. Кродо. Купало. Лад. Лада. Лед. Лель. Люб і Нелюб. Любмел. Магура. Мара. Мати Сира Земля. Мая. Мерцана. Мокош. Неміза. Ній. Озем і Сумерла. Пек. Пергрубій. Переплут. Переруг. Перун. Погода. Подага. Полель. Поревит. Поренут. Посвист. Прабог. Прія. Припікало. Прове. Прок. Радогост. Раріг. Род. Родомисл. Рожаниці. Руєвит. Сварог. Сварожич. Святибір. Святovid. Сильнобог. Симаргл. Слава. Спор. Среча і Несреча. Стрибог. Суд. Судениці. Тригла. Триглав. Троян. Тур. Уд. Услад. Хамбог. Хворст. Хорс. Цур. Числобог. Чорнобог. Яра. Ярило. Яровит. Ясонь.

Боги – могутні надзвичайні істоти, головні персонажі язичницьких і пізніших релігійних міфологій. В образі богів поєднуються риси культурних героїв-творців, першопредків, духів природи. Богам притаманні творчі функції, управління стихіями природи і космосу; вони керують життям природи і людини.

На відміну від духів, що втілювали конкретні природні об'єкти, соціальні зв'язки, боги у більшості випадків персоніфікували найважливіші природні стихії (вода, вогонь, небо, земля); були покровителями основних промыслів і діянь (землеробство, мисливство, війна); людських почуттів (кохання, дружба); прибирали соціального статусу (покровителі воїнів, міст) і т. ін.

Боги та божества у давніх народів складали пантеони, у більш розвинених – мали родову ієрархію.

Відомий пантеон язичницьких богів князя Володимира у Києві на пагорбі, який нині зветься Володимирською гіркою. Свідчать літописи, що у 980 р. поставив Володимир ідоли Перуна, Стрибога, Даждьбога, Хорса, Симаргла і Макоші.

З часом у вищих релігіях створюється образ єдиного бога-творця і володаря Всесвіту.

На першопочатку не було у слов'янина багато богів, вшановувала людина у давнину деякі предмети та стихії. Лише потім почала задумуватися, що хтось має керувати сонцем і вітром, що від когось залежить добро і зло, біль і радість. Не могла давня людина пояснити все те, не знала причин і придумала богів, надприродну силу.

На відміну від деяких інших, слов'янська міфологія, життя та діяння богів – все це не описане, свідчень вкрай мало. Писемність з'явилася у слов'ян з початком діяльності візантійських місіонерів (IX–X ст.), після виникла література.

Але писемні джерела малочисельні, до того ж літописці часів християнства божества язичників висміювали, гудили і відсторонили, тому вірування давніх слов'ян реконструюються на базі археологічних знахідок, а також з фольклору: билин, казок, пісень, замовлянь, заборонів, обрядів тощо.

Автори пізніших часів деяких слов'янських богів придумали по аналогії з іншими міфологіями, тому є божества дійсні, а є сумнівні.

"Істотна частина язичництва слов'янського відноситься до світлопоклоніння; це підтверджується багатьма свідченнями літописів та народними переказами, котрі показують, що обожнюване сонце чи світлоносна сила у моральному або фізичному розумінні шанувались у різні часи і в різних сторонах Слов'янщини під різними назвами. Незважаючи на відмінність в зображеннях, зв'язаних з назвами, слов'янська міфологія ще не впала в багатобожжя (політеїзм), хоча слов'яни і обожнювали видимі сили природи, чи власне вшановували божество у явищах природи. Кожна назва божества не поєднувалась виключно з якоюсь однією його якістю, так щоб не стосувалась другої; навпаки кожна повністю виражала все, що божеству приписувалось. Всі ті, так звані боги, значили одне і те ж; до кожного зверталися з молитвою про щастя; у кожного шукали відповіді небесної мудрості; перед кожним чинились ворожіння і приносились жертви; кожний був покровителем родючості, громадського і сімейного щастя та війни" (Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія укладена Я. Ф. Головацьким, Львів, 1860 р.).

Зважаючи на те, що автори-укладачі "Словника..." згодні з думкою доктора філологічних наук, професора Любомира Белея про те, що на українських теренах протистояння язичництва і християнства не було жорстоким і процес християнізації України-Русі не був кровопролитним, приводимо досить цікаву розлогу думку (з нашої точки зору, навіть – теорію) пана Белея про єдинобожжя язичницької віри у слов'ян:

"Існують переконливі свідчення того, що язичництво на час хрещення Русі-України не було таким уже й "прадідовським", до того ж вивчення глибших шарів дохристиянської духовної культури наших пращурів дозволяє говорити про поширення серед них віри не в багатьох, а в одного Бога. Прокопій Кесарійський у відомому трактаті "Про Війну..." пише: "Єдиного бога, що посилає блискавку, признають вони владику усіх і жертвують йому корів і всяку жертву. Не знають долі (фатуму) і зовсім не признають аби мала якусь владу над людьми, але як хто має перед собою смерть видиму, чи в хворобі, чи на війні, обіцяють вони за життя своє, якщо не загинуть жертву богу і, врятувавшись, жертвують, що обіцяли, і думають, що тією жертвою врятували собі життя. Про одного Бога, в якого вірили стародавні слов'яни, говорять і арабські мандрівники. Ібн-Даст подає молитву, яку відмовляють жінці під час жнив, що дивовижно нагадує "Отче наш": "Боже, ти дає нам поживу, то дай нам і тепер її досить".

Вшанування єдиного Бога нашими пращурами віддзеркалювалося і в давніх слов'янських іменах на кшталт Богуслав (Бога славити), Божидар (Божий

дар), Богдан (Богом даний). Серед імен українців немає жодного дохристиянського імені, яке присвячувало б його носія якомусь іншому божкові, окрім Бога. Тоді як у греків, наприклад, окрім імен на зразок Феодор, тобто дарований богом, були й імена, які давалися на честь конкретних численних божків: Діана, присвячена Діані, богині Місяця і полювання; Дмитро, чи Димитріан, належний Деметрі, богині родючості та хліборобства...

Сліди віри наших пращурів у єдиного Бога зберігає й ціла низка інших загальних назв на зразок багатіти, багач, убогий, багаття, збіжжя, небіжчик, бажати, значення яких проливає світло на окремі важливі елементи релігійного світогляду праукраїнців: добробут, заможність дає Бог (багач, багатіти, збіжжя, багаття, бажати); нестатки, смерть приходять, коли Бог відвертається (убогий, небіжчик). Примітивне єдинобожжя наших пращурів, позбавлене канонічної релігійної традиції, через соціальну еліту (князі, воїни, купці) почало "збагачуватися" вірою в різних, досі невідомих, привезених з чужоземних подорожей язичницьких божків. На теренах Русі-України першу спробу упорядкувати язичництво робить Володимир Великий лише за 5 років до офіційного прийняття ним... християнства. Саме у 983 р. Великий князь наказав "вні Двора теремного" спорудити дерев'яні бовгани Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симарегла, Мокоші, чим утвердив офіційний (державний) реєстр поганських божків. Але дуже скоро Володимир рішуче відмовляється від спроб утверджувати поганство і докладає максимум зусиль для християнізації Русі-України.

Тому з цих причин процес творення слов'янського пантеону в старожитному Києві і близько не досягнув таких успіхів, як, наприклад, у античних греків чи римлян. Навіть такий поціновувач автентичної праукраїнської культури, як І. Огієнко, констатував, що наша міфологія "не виділилася в таку стрійну систему, як, скажімо, мітологія грецька чи римська. Слов'янська мітологія убога". Справді, не треба забувати, що слов'янське поганство розвивалося за відсутності писемності, літературної мови та окремої соціальної групи служителів культу (вохвів), які покликані були б розробити загальноприйнятий варіант язичницького віровчення, а також проповідувати його та пропагувати відповідну обрядовість.

...Еклектичну, гетерогенну природу праукраїнського поганського пантеону засвідчує і етимологія власних назв поганських божків. Більшість дослідників сходяться на балтійському походженні власної назви центрального божества князя Володимира – Перуна. На Сході, зокрема у філіістимлянській або арабській традиції, слід шукати генезу іншого відомого божка – Дажбога. Про половецьке або перське походжен-

ня Хорса говорили дослідники XIX–XX ст. Семітське коріння має, очевидно слов'янський Велес (Волос), іранські джерела – Стрибог, а фінські – богиня Мокоша. Очевидний еклектизм праукраїнського язичницького пантеону дає підстави говорити про його молодість, своєрідну асистемність та вкрай слабку кодифікованість. Із прийняттям християнства процес творення слов'янського язичницького пантеону не закінчується. До божків, відомих із часу хрещення Русі-України, додалося чимало поганських божків, витворених дослідниками язичництва у новітні часи” (Любомир Белей. “Чи справді хрестом та мечем хрестили наших предків?”, тижневик “Дзеркало тижня”).

Беручи до уваги аргументи професора Л. Беля, та багато у чому з ним погоджуючись, зважуємо на те, що у фольклорі, ритуалах, обрядах, давніх рукописах іноземних авторів є багато імен давньослов'янських богів та божків.

До того ж, професор Л. Белей, пояснюючи різну сутність язичництва та християнства, говорить, що у слов'ян-язичників “практично кожне повнозначне слово могло бути використане в ролі власного особового імені (як Третяк, Томило, Зима, Бажан)”, на відміну від християн, у яких церква чітко регламентувала реєстр імен. Автори “Словника...” упевнені, що за такою ж аналогією слов'яни-язичники

позначали імена богів та духів, тобто, “практично кожне повнозначне слово могло бути використане в ролі” імені божества (як Гонило, Дана, Желя, Жив, Жива, Карна, Купало, Лад, Лада, Посвист, Род, Рожаниці, Стрибог, Судениці, Цур, Ярило тощо). І пантеон божків слов'янських міг бути доволі великим (у кожного племені свої наймення). А виглядає він “убогим” тому, що не зафіксований письмово.

У 1995 р. українські археологи на Волині знайшли давнє святилище і найдавніше зображення слов'янського (венедського) божества, яке вони датують I ст. н. е. За повідомленням заступника директора Інституту археології Дениса Козака, було знайдено споруду, яка нагадувала верхню частину тулуба (голову і груди). Поруч сліди вогнища, обвуглені кістки людей і тварин. Все це схоже на сліди давнього жертовника. На цьому ж місці археологи знайшли камінь-вапняк вишиною 50 см і шириною 70 см, який своєю формою повторював форму споруди-святилища. І лише через два роки при фотографуванні на камінь упали промені світла так, що дало змогу виявити обриси обличчя вирізаного на вапняку. Учені дійшли висновку, що це є зображення язичницького бога. “Камінь у святилищі стояв так, що тільки у визначений час він освітлювався променями, і проявлялося лице бога” (Д. Козак).

БАБА

Давня слов'янська богиня тиші і спокою, родючості і здоров'я, домашнього благополуччя. Повитухи, повивальні бабки, які допомагали молодикам при пологах, вважали її своєю заступницею; та й усі жінки зверталися до цієї богині за порадою.

Храм Баби (Золотої Баби), за переказами, знаходився в країні Обдорській, в усті ріки Обіро. Вона ніби тримала на руках одну дитину, а іншу вела за руку. Жителі тих місць називали всіх дітей її онуками.

Біля Золотої Баби завжди лежали гусли та інші музичні інструменти, які вигравали самі по собі – чи тихо, чи голосніше. По тих звуках жерці передбачали майбутнє – Золота Баба вважалася доброю вістункою.

Шанували її дуже, ніхто не наслідювався пройти повз кумира богині, щоб не пожертвувати. Навіть якщо нічого не мав, клав у жертовник нитку з одягу, а чи волосину з голови, кланявся до землі – просив у Золотої Баби милості. Взагалі ж, жертвували Золотій Бабі куниці та соболі, одягали її в хутра.

Навіть чужоземці, які мали своїх богів, залишали Золотій Бабі дарунки, бо вона вела вірним шляхом, не давала збитися з дороги і заблукати.

Дослідники вважають, що культ цієї богині розвинувся за часів матріархату. Культові місця (капища) Баби розміщували на підвищених місцях, пагорбах, біля річок. Під час ритуальних свят їй приносили в жертву тварин, біля кам'яних та дерев'яних ідолів Баби горів ритуальний вогонь, мисливці виконували обрядові танки.

Можливо, що культ Баби перейшов у поклоніння Берегині.

БАГАН

Божество давніх слов'ян (окремого регіону), яке було опікуном великої рогатої худоби. При доброму ставленні до нього сприяло доброму приплоду, відганяло від скотини хвороби, а на паші – хижаків. За

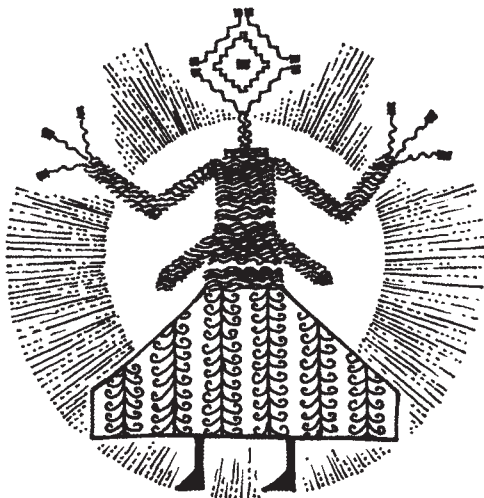

непошану Баган насилав падіж, робив тварин безплідними.

Худоба символізувала багатство, достаток. Баган – багач – багатство, ще – багаття. А багаття, вогонь родинного вогнища – символ добробуту родини.

БЕРЕГИНЯ

“Берегиню наші предки називали богиню, яка берегла їх від усілякого лиха і дарувала добро. З часом так називали у народі жінок, які берегли і підтримували домашнє вогнище, були покровительками всього роду. Жінка-берегиня стоїть біля ви-

токів нового життя, у цьому її боже призначення, найголовніша суть” (В. Супруненко).

Берегині – персонажі східнослов'янської міфології, божества води (річок), землі, яким поклонялися у давнину слов'яни і вважали, що вони охороняють оселі від лиха. Деякі дослідники вважають, що це були водяні божества близькі до бога Перуна: Перун опікувався небесним вогнем – блискавицею, а берегині – водою.

Пізніше Берегиня – богиня-діва, захисниця племені-роду. Берегиня – найдавніша богиня за згадками про слов'ян, мати усього земного.

Зображувалася Берегиня з піднятими до неба руками. В українського народу зображення Берегині збереглося на рушниках, де її вишивали з птахом – символом весняного відродження, кущем або деревом. Біля зображення богині також часто зустрічаються символи сонця, півні, коні. Рушники з вишитою Берегинею перебирали на себе функції оберегів, самі вважалися оберегами. Такі образи богині-матері усього земного передають сутність релігії язичників-слов'ян з обожненням природи, шлюбу неба і землі, сонця і води, весняного відродження природи.

БІЛБОГ

У слов'янській міфології (особливо західних слов'ян) бог удачі і щастя. Це бог доброго початку, бог високих гір, близьких до неба, божество благодатної природи. Один з найдавніших персонажів язичників-слов'ян, уособлення світового добра. Він творець

світу. Живе на небесах, управляє звідти усім сущим. Уявлявся в образі статного мудрого діда з довгою сивою бородою, у білих шатах з міцним кийком у правій. Світлий день – усмішка Білбога (**Білобога**). Своїм кийком він збирає хмарини, якщо їх розігнали вітри, протикає небо і посилає на землю дощ. Весь час Бі-

лобог у протиріччі з темними силами ночі, уособленням яких є Чорнобог (боротьба добра і зла). Птахою Білобога, його вісником вважався лебідь.

Ідол Білбога тримав у руці шматок заліза. Це священне залізо для випробувань. Якщо кого-небудь підозрювали у чому-небудь – клали в долоню шматок розпеченого заліза і підозрюваний мав пройти із залізом у руці десять кроків. Якщо рука лишалась неушкодженою, підозрюваного визнавали невинним. За писемними джерелами, такі випробування продовжувалися до часів царя Івана Грозного. Тобто, Білбог вшановувався як бог правосуддя. На честь Білбога влаштовували трапези, ігри, водили хороводи.

БЛАГОВІСНИК

Так називають в українському народі архангела Гавриїла – володаря блискавки. Свято Благовісника 8 квітня (26 березня за старим календарем). За повір'ями, у день Благовісника грім і блискавка остаточно прокидаються від зимового сну і лаштуються до роботи. Вважали, що як хто не святкує Благовісника – тому блискавка (Гавриїл) може спалити дім.

Олекса Воропай вказує на те, що Благовісник у народних легендах наділений значно більшою силою, ніж архангел Гавриїл в християнській релігії, і припускає, що за образом Благовісника криється значне стародавнє божество. За часом дії – весною, на початку нового року у давніх слов'ян – це може бути бог весняного сонця Ярило. У цей день носили до церкви жменю зерна, освячували його, і кидали потім до посівного зерна.

Іван Франко дослідив, що в західноукраїнських легендах Благовісник є володарем не тільки блискавки, а всього небесного світла – сонця, блискавки тощо. Є приказка, що *“Благовісник старший від Великодня”*,

бо сонце найголовніше небесне світило. Тому, коли Благовіщення припадає на той день, що й Великдень слід відправити службу Благовіснику (**архангелу Гавриїлу**), а вже потім розпочинати Великодню службу.

Від Благовісника починали сіяти ранні ярові – ячмінь, пшеницю, овес. Перед сівбою не їли, сіяли в чистому одязі – щоб хліб родив і нива чиста була. Ніякої лайки не чути було на сівбі, бо, за повір'ями, за тим сівачем, який лається, слідом ходить нечистий і засіває ниву будяками.

БОГ

Верховне небесне божество у північних слов'ян мало загальне для всіх слов'янських мов наймення Бог. Народжуване серед зими (коли прибавляються дні) сонце у північних слов'ян називають “Божичем”, тобто сином небесного бога. Бог означав, очевидно, небо чи небесного владика, а Божич – його чадо, сонце. Свято Різдва Христового у сербо-хорватів і словенів зоветься “Божич”, а у болгарів “Божик”. Скрізь у північних слов'ян напередодні Різдва спалювали величезне дубове поліно – Бадняк, старий Бадняк. Дуб, посвячений у всіх народів верховному небесному володарю – Громовику, служить в обряді спалення бадняка символом небесного Бога, який запалює світло відроджуваного в найкоротший день сонця. “Старий Бадняк” різдвяної пісні, якого шанують на різдвяні свята їстівними жертвами, є не хто інший, як верховний Бог, що народив “молодого Божича”.

У болгарській пісні:

...З ясным сонцем на чолі,
З місяцем на шиї,
З дрібними зорями на тілі.

Такими уявляли Бога південні слов'яни.

Ім'я Бог у східних слов'ян як наймення верховного божества називається поруч з Перуном і Велесом. В

угодах Ігоря і Святослава: *“Да ємеєм клятву от Бога, в єго же веруєм, в Перуна і в Волоса, скотья бога”*. Ім'я Бога очевидно вживається як ім'я верховного Бога, окремого від інших великих богів Перуна і Волоса; ім'я Бога стоїть на першому місці, що може означати його вищість.

Слово Бог у слов'ян з дуже давнього часу, воно не змінилося від язичників і в християнські часи. Корінь “бог” вживаний в багатьох словах слов'янських мов, що свідчить про давність існування цього слова.

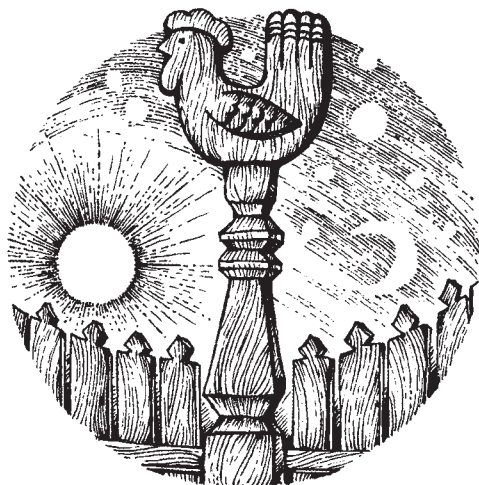
В українській мові: **збіжжя** – те, що подають боги, божий дарунок; **зубожіти** – позбавитися заступництва богів; **небога** – божа сирота, та, від якої відступилися боги; **небіжчик** – без земного бога-опікуна; **спасибі** – спаси Бог; **бозна** – Бог знає; **боговиця** – божий хліб, коровай; **помагайбі** – помагай **Біг** (Біг – змінена форма слова Бог) та ін.

Літописні джерела та свідчення арабських, візантійських, германських письменників і мандрівників говорять про слов'ян, як про народ, що поклонявся багатьом богам. Проте є деякі зазначення, що слов'яни мали над богами вищого Бога. У грека Прокопія Кесарійського (*“Про готську війну”*): *“Єдиного Бога, що посилає блискавку, признають вони владикою всіх”*. Можливо, автор не вказує імення того бога. Але у договорі князя Ігоря з греками (944-45 рр.): *“...Да будет клят от Бога, і от Перуна”* (про того, хто порушить договір).

Можна припуститися думки, що великим головним богом у слов'ян був Сварог, бог неба, сам небо й світло. Він був основою всього, прабогом, владикою світу, батьком сонця і вогню. І вже від нього пішли всі інші боги – Сварожичі.

БУДНІТАЙ

Боже́ство, можливо вигадане, відоме у гірських племен (Західна Україна). Йому приписували властивості півнячого божка. Буднітай піднімав півнів, які будили

людей, щоб ті не заспали. Уособленням цього божества ніби є кісточка із півнячого крила (**будильце**). Таку кісточку носили при собі, щоб вчасно прокидатися.

ВЕЛЕС

“Приносили жертви могутньому Велесу, охоронцю стад від хвороб та інших бід” (Алоїс Ірасек *“Старовинні чеські перекази”*).

Бог худоби, чередників та музик. Опікун усього тваринного світу. Він поріднив людину і тварину, привчив людей не вбивати, а випасати худобу, запрягати в плуга та воза, брати від скотини молоко, м'ясо та шкуру. Один з найголовніших богів у давніх слов'ян, його іменем клялися при закладанні угод. За повір'ями, опікун волхвів, навчав їх лікувати худобу; навчав також пастухів чарівно грати на сопілці. Мав синів – велетів. Боян – великий співець землі руської – онук Велеса, про що є в *“Слові о полку Ігоревім”*. Зображували Велеса або **Волоса** із сопілкою в руках. За давньою легендою, поляни і древляни стали на прою, навіть Перун своїми блискавками не міг зупинити тієї січі за межу. А з'явився Волос, заграва на чарівній сопілці і воїни опустили мечі, замирилися. У Києві на Подолі було капище бога Волоса, нині там **вулиця Волоська**.

Хоч Волос не був таким войовничим, як Перун, все ж він був сильним і грізним богом, небесним заступником. Найбільше Волос опікувався робочою худобою – волами. Ще, за переказами, він насадив на землі ліси і трави – волосся землі.

День Волоса – понеділок. Сузір'я – Волосожар. За народними повір'ями та піснями, Волос – опікун хліборобів. У жнива завивали бороду цьому богові – наприкінці жнив заплітали сніп у подяку Волосу, співаючи при цьому обрядові пісні. Супутницею Волоса вважали богиню Макошу.

Спочатку Волос-Велес був сонячним богом, а вже потім став опікуном купців, пастухів, поетів, музик, богом багатства і всякого достатку, торгівлі, культури і мистецтва. Він був не тільки охоронцем худоби на землі, але й пастухом небесних стад – хмар.

За християнства Волоса заступив **святий Власій**, який теж є пастухом. Церкви святого Власія в Києві і в Новгороді збудовані на тих місцях, де були капища Волоса. Свято бога Волоса – 11 лютого.

ГАЙБОГ

Дубовий гай, невеликий ліс, у якому давні слов'яни влаштовували капища своїх богів (Перуна, Дажбога, Святовита). До священного гаю просто так ходити не дозволялося. А тим більше, рубати там дерева. Порядкували в гаї волхви. Лише на великі свята

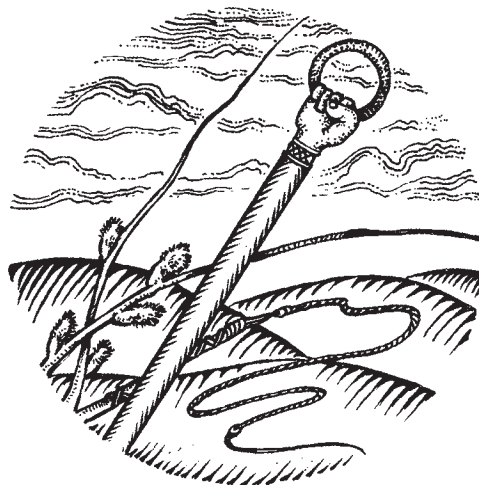

язичники відбували там ритуали і тоді були присутні дорослі члени племені. З дерев, які визначали волхви у священному гаю, слов'яни витесували ідолів язичницьких богів.

ГОНИЛО

Гонило, **Гонидло**, **Гониглис**, **Генніль** – давньо-слов'янське божество пастухів та чабанів. Невидиме; якщо пастух знає заговори і жертвує своєму божеству – воно охороняє череду чи табун. Перед вигоном худоби пастухи святкували на честь свого заступника. Потім пастух ходив по дворах з палицею і кликав Гонила, що мав стерегти худобу від вовків.

За свідченнями Тітмара Мерзебурзького, балтійські слов'яни символом цього бога вважали жердину, на вершок якої прикріплювали вироблену з дерева руку, що тримала залізне кільце. Жердину носив по вулицях від хати до хати місцевий пастух, який заходячи замість привітання казав: *“Бди, Генніль, бди!”*

Потім усі збиралися на трапезу, вважаючи себе під захистом Генніля.

Кільце здавна слугувало емблемою сонця, сонячного кола. У деяких місцевостях Гонила символізувало привезене з лісу дерево, яке ставили посеред поселення. На верхівці дерева прилаштовували хрест та залізного півня (емблема вранішнього сонця).

У південних слов'ян “Хрестове дерево” замінилося хрестом (“Криж”), як, наприклад, у Хорватії. Напередодні свята Вознесіння пастуша процесія у хорватів обходить поля і луки; під час ходіння читаються молитви (замовляння), співаються пісні, відбувається частування землі і все це закінчується трапезою і танцями. Хрест у християнстві замінив у пастухів язичницьке зображення сонця.

Головним символом бога-покровителя худоби і у східних слов'ян послуговувала жердина, пастуша ґирлига (палиця), чи верба, яку нині попередньо освячують. Цією вербою у день святого Юрія (Георгія) перший раз виганяють худобу на пасовисько. Їй надають чудодійного значення обереги худоби від усіляких бід. Білоруси втикають вербу, якою на Юрія виганяють корів, у землю на луках і зовуть її “пастухом”. І у західних, і у північних слов'ян обряд пошанування пастушого бога ідентичний.

У литовців Гониглис – пастуший лісовий бог. У жертву йому приносили ячка кінські, волячі, козлячі, спалюючи їх на великому камені, примовляючи закляття, щоб хижакі були такими нерухомими, як жертковний камінь.

У більшості слов'янських народів свято пастухів відбували у Юрій день. У литовців і хорватів подібні свята були в травні.

Гонидло, покровитель пастухів і табунів у слов'яни (у лужичан, наприклад), був такий же сонячний бог, як Гониглис у литовців, утілюючи в собі певні функції сонячного божества.

ГОСПОДАР

Можна припуститися думки, що Господар, **пан Господар** у міфології слов'ян був світлим богом, найстаршим богом неба. Про це свідчать колядки первісного, язичницького пласту, які дуже мало піддалися християнським нашаруванням.

Детально дослідив образ Господаря у колядках Іван Нечуй-Левицький. Господар аж ніяк не войовничий, а мудрий, поважний, багатий, ясний, гарний, пишний та гордий. Його двір увесь в золоті – осяяний сонцем; огорожений золотим тереном – блискавицями. Двір такий великий та величний, що на ньому калинові та золоті містки через Дунай до Вирію-Раю. Двір – неозоре небо, Дунай – небесна вода, світовий океан. Господар сидить за столами, кругом стоять слуги, по мостах ходять до нього в гості сонце, місяць, зорі та дрібен дощик. У колядках місяць та зорі називають Господаря богом. Господар – найвищий небесний бог-творець, старший сонця, місяця, зір. Господар не юнак, а поважний чоловік у віці, він має білого коня, на якому інколи їздить по дворі, але більше сидить за пишними столами, ніби відпочиваючи після тяжкої праці – творення світу. У дворі Господаря на столах стоять золоті кубки та свічі – то відблиск золота небесних зір. Образ Господаря поетизований в народній творчості:

*А на Господареві сорочка,
як лист тоненька,
А на Господареві сорочка,
як біль біленька,
В ріці-Дунаї випрана,
На туровому розі висушена...*

Пізніше християнство доповнило образ язичницького Господаря тим, що сидить він задумливий у церкві, і сорочка на ньому, яка в церкві викачана, на

калиновому містку його стрічають ангели, несуть до церкви, служать для нього службу разом з сином божим. Від язичницького Господаря – пізніше українське **Господь**. А господарем називають доброго удатного працюючого чоловіка.

*...А за цим словом бувай же здоров,
Бувай же здоров, пане-господарю,
Пане-господарю, наш поважний брате...*

ДАБОГ

У південнослов'янській міфології образ земного царя, який протиставляється богу на небі. Магія родючості була тісно пов'язана із звичаями жертвоприношення, пережитки яких є у побуті і в наші дні, хочуть їхня майже забута. І нині ще в багатьох місцевостях у полі лишають нескошеною жменю колосків з останнього снопа; їх гарно перев'язують, прикраша-

ють. Селяни вірили, що це принесе добрий урожай у майбутньому, захистить посіви від птахів та гризунів. У югославській історіографії виголошувалися різні думки про звичаї, пов'язані з останнім снопом. Наприклад, вважають, що у більшості випадків це є жертва язичницькому божеству Дабогу або духу зерна. Може бути, що то є жертвування якомусь язичницькому божеству, ім'я якого залишилося невідомим.

Ім'я Дабог близько імені демона **Даба** у сербському фольклорі та назві гори у сербів – **Дайбог**. Найпевніше те, що це – загальнослов'янський великий Дажбог. Назви гір іменами богів свідчать про культ гір у давніх слов'ян.

ДАЖДЬБОГ

Даждьбог, **Дажбог**, **Дажьбог**, **Дайбог** – у східнослов'янській міфології бог, пов'язаний з сонцем. У давньоруських джерелах згадується разом із Стрибогом і є продовженням образу бога ясного

неба. Ідол Даждьбога стояв на горбі в Києві (пантеон богів князя Володимира). Батько Даждьбога Сварог, а сам Даждьбог – сонце. Даждьбог, за уявленнями давніх слов'ян, відмикав весною землю ключами:

– Ой ти, соловейку, ти ранній пташку,
Ой чого так рано із вир'їчка вийшов?
– Не сам же я вийшов,
Даждьбог мене вислав.
З правої ручейки – літо відмикати,
З лівої ручейки – зиму замикають...

Під іменем Даждьбога обожнювали сонце, яке давало життя, живило всю природу. Від давнього "даждь" – "давати"; той, що дає життя.

В Іпатіївському літописі: "Сонце ж цар, син Сварога, він же Даждьбог". Автор "Слова о полку Ігоревім" називає руський народ Даждьбожими онуками, тим самим наголошує, що слов'яни вели свій родовід від богів і головним, найшанованішим був бог сонця.

Даждьбог був джерелом добробуту, багатства людини, громади, племені, що видно з особливо-го шанування його слов'янами, вирізнення його з ряду інших божеств. Він зображувався з сонячним ореолом навколо голови. Починаючи з травня, хлібороби молилися Даждьбогу аби він послав дощу на посіви. На зображеннях Даждьбог у руці має ріг достатку. Частку врожаю слов'яни жертвували Даждьбогу.

Український письменник В. Скуратівський у своїй книзі "Місяцелік" замість прийнятих термінів "язичник", "поганин", якими називали давніх слов'ян, вводить термін "дайбожич", що на нашу думку є цілком природною назвою слов'ян, одним з головних богів яких був Даждьбог.

ДАНА

Уособлення сутності води. Корінь цього слова зберігся в назві річок: **Двіна, Дунай, Дон, Дніпро** (Данаяріс); у приспівках обрядових пісень: "шіді-ріді-дана". Дана – свіжа, чиста, як вода; життєдайна дружина світла (сонця).

У прибалтійських слов'ян вона мала наймення **Діва**. Відомі міста, які носили назву **Дівин-град** (в Угорщині), а також сучасне німецьке місто **Магдебург**, в яких були храми цієї богині.

За функціями Дана тотожна грецькій богині **Діані**. У слов'ян (поляків, росіян) відомі перекази про діву, яка водить в лісах зграю собак, сприяє вдалому полюванню (як і грецька Діана). Дана-вода – покровителька всього живого, богиня родючості.

ДЗЕВАННА

Девана, Зевана – богиня звіриної ловлі у давніх поляків. Ніби мала вона розповсюдження у багатьох

племені поклонялися їй охоче, бо лісів на слов'янських землях багато і мисливство було в пошані.

Богиню Дзеванну уявляли в шубці з куніці, обшитій білячими шкурками (білка – векша). Векші (векоші і ногати) та куніці (куни) – були в давнину не тільки одягом, а ще й еквівалентом грошей. Зверху одягнена шкура ведмедя, голова ж ведмедя послуговує шишаком. У руках Дзеванна тримає заготовлений лук з тупою стрілою, біля ніг лежать капкани, забиті звірі, лижі, рогатина, ніж. Поруч – вірний пес.

Дзеванні жертвували ловці та мисливці, просячи вдачі у полюванні та звіроловстві. Вони віддавали богині частину здобичі. А храми її чи капища ніби були в густих лісах. Ідоли Дзеванни були розбиті у Польщі в 965 р.

ДИВ

У східнослов'янській міфології персонаж, який згадується в “Слові о полку Ігоревім”, як такий, що пов'язаний з верхів'ям дерева і сходиться на землю. Демон із схожим іменем відомий в західних та південних слов'ян. Слово “див” було пов'язане з руським “диво” – споріднене із слов'янським “чудо”, а ще з слов'янським словом “дикий”, “дивий” – “божий”.

Іван Огієнко називає Дива одним з малих божків слов'янської міфології. Більшість дослідників визначають Дива як дракона, змія, чудисько, велета. Крик Дива означає удар грому, бурю, читається як зле передвістя. Ще трактується образ Дива як уособлення птаха-віщуна, пугача. У “Слові о полку Ігоревім” Див – зловорожа істота, яка попереджає половців про похід руських воїнів князя Ігоря. Сумцов та Аничков вважають, що Див пізніше перейшов в образ лісовика. Знойко показує дива як світле божество неба: **Бог Див, Диво.**

ДИЙ

У східнослов'янській міфології ім'я божества. Згадується в давньоруській пам'ятці “Ходіння Богородиці по муках”, у новгородських тайнописах, у списках “Слово про те, як погані суще язичі кланялися ідолам” (“Дієве служіння”). Не виключено, що Дий є варіантом назви Див.

Небесний бог, верховне божество дня і світла, про що є свідчення в рукописах болгарського походження. Дия згадували поруч з високими слов'янськими богами: Перуном, Хорсом і Трояном.

Що Дий і Дій у стародавніх пам'ятках означають одного й того ж язичницького небесного бога, доказує співставлення схожих місць повчання святих отців, де у відповідних місцях зустрічаються імена то Дия, то Дія, наприклад: “*дієвого служіння і поклонання треб...*” В іншому місці: “*...не дієві се сімена і коріння...*”. Ще в іншій редакції ім'я Дия вже замінено іменем диявола: “*диявольського служіння і поклонання треб...*” Дияволом, бісом у повчаннях святих отців взагалі називалися язичницькі божества, на противагу Богові християнському.

У міфології балтійських народів відоме божество **Дієвас** (у литовців Дієвас, у латишів **Дієвс**), яке тісно пов'язане з поняттям неба. Етимологія імені бога пояснюється у санскриті: дієслово “dyut” – “сяяти”, “світити” і прикметник “deiūos” – “небесний”. Дієвас уявлявся надзвичайно гарним, у срібній мантиї, з мечем на поясі; біля нього завжди його коні. Живе він у палаці на небі, за кам'яною, срібною, золоту, а чи бурштиною горою. Дієвас охороняє та примножує урожай, верховодить долями людей та пантрює світовий порядок, слідкує за рухом сонця і місяця. У той же час, Дієвас не вважався верховним божеством, він виконував означені функції і не керував іншими богами.

ДІД

Третій син богині Лади, після Леля і Полеля, бог подружнього життя. Деякі вважали його покровителем забутих почуттів; інші – покровителем шлюбних зв'язків, великого кохання.

Дід, як і його брати, завжди молодий, бо велика любов ніколи не постаріє, не охолоне: вона подарована богами для примноження роду людського, для вічної взаємоповаги чоловіка і жінки, для взаємної ніжності. Буває, що згасає жар кохання, пристрасті, – але ніжну дружбу зберігає Дід. Символом цієї нерозривної злуки, яку розбивала тільки смерть, були дві горлиці, котрих тримав у руках Дід. Ніби була скульптура в Києві, де цей бог зображений з двома пташками. У жертву йому приносили квіти, ягоди, шанували його веселими піснями і хороводами. До олтарів Діда приходили сім'ї, дякували за вічну любов, яку благословляв предобрий Дід.

ДІДИЛІЯ

Дзедзілія – у західнослов'янській міфології богиня родючості, проростання, рослинності, місячна богиня. Їй жертвували, просячи дати дітей. Уявляли і

зображували молодою жінкою, закутаною в довгу широку накидку, із запаленим смолоскипом (смолоскип – символ початку нового життя); вагітною жінкою, з квітами, у вінку. У польській весняній обрядовості відомий персонаж – **дзідзіля**, який мав закликати дощі для кращого врожаю.

ДУНДЕР

Сербо-лужицька поговорка про Дундера, який хропе в дикій яблуні, швидше за все пов'язана з уявленням про гуркіт грому. Можливо, Дундер – один з епітетів Перуна.

ЄНЮ

За догадками дослідників, божество, пов'язане з культом сонця або персоніфіковане сонце у період літнього сонцестояння. Відоме у болгар. День літнього сонцестояння 24 червня за старим календарем (7 липня за новим) у північно-східній Болгарії вважався (як і у всіх слов'янських народів) великим святом і називався **Єньовден, Яньовден**. На світанку **Єньового дня** було за звичай купатися в річках, щоб набратися здоров'я – нібито цього ранку у водах річок купався Єню – сонце. У Болгарії існує легенда про поворот сонця на зиму. Герой цієї легенди – Єню – цього дня надягав кожуха (9 кожухів чи зимових плащів) і відбував за снігом чи за зимою.

7 липня збирали трави і коріння – вважали, що сам Єню їздив на возі у цей день за травами, і тому зілля в Єнів день чарівне, має цілющі властивості. Єнів день знав багато гадань і ворожінь, які збереглися до нинішніх часів. Усі магічні дії мали на меті заручитися підтримкою світлих сил природи, напрокувувати благополуччя, здоров'я, урожай. Так, жниці залишали вінки з цілющих трав на ніч у полі, щоб вберегти урожай від нечистої сили.

У горах біля міста **Сливена** природа утворила з каміння скульптурну групу, яка нагадує натовп. За давньою легендою, Єню і сонце закохалися в одну

дівчину (зорю) та й засперечалися, хто першим до неї встигне. Єню програв і сонце обернуло його та весільний поїзд на каміння.

Єню – сонячне божество, втілення сонця в якийсь період його коловороту (Єню – **Ян** – **Троян**). За всіма прикметами, це сонце, яке виконало свої весняні життєдайні функції і повертає на зиму.

ЖЕЛЯ

У слов'ян богиня скорботи і жалоби, вісниця мертвих. Красива неземною красою і печальна діва, бліде обличчя якої відтіняло чорне волосся. Згадується в літописах та давніх пам'ятках ("Слово о полку Ігоревім") разом зі своєю сестрою Карною: літає над бранним полем і сповіщає кому бути полеглим у бою. Після битви сидить, схиливши голову і оплакує мертвих. Відносить попіл спалених воїнів у палаючому розі у потойбічне царство. Желя (**Жля**) – від "жалъ", "жаліти".

ЖИВ

Божество життя; бог, однозначний за своїми функціями з Ладом. Був верховним правителем Всесвіту, божеством весни, розквіту природи, житейського благополуччя.

За поданням М. Костомарова в його лекціях "Слов'янська міфологія": "У літописі Прокоша розповідається, що на горі Живиці, названій так за іменем божества, був збудований храм, там збиралося безліч народу весною в перші дні травня і молилися заради щастя і благодаті на весь рік. За уявленнями язичників, **Живий** був божеством добробуту, верховним правителем Всесвіту, а також божеством краси і весни. Слов'яни, говориться в тому ж літописі, думали, що божество Живий перекидається весною зозулю, щоб за допомогою цього птаха вістувати пору року та тривалість життя людям, через це йому приносили жертви особливо тоді, коли вперше весною чули кування зозулі, запитували: скільки років кому жити і рахували число майбутніх років по тому, скільки разів прокує птаха після питання".

Це божество було відоме у західних слов'ян, про що свідчать польські джерела. Ім'я його означає, що воно опікувалось життям людини, було охоронцем. Відомо, що йому поклонялися охоче, жертвували, зводили храмові споруди.

ЖИВА

У західнослов'янській міфології головне жіноче божество (за хронікою Гельмонда XII ст. – у полабів). Як і старопольська богиня життя, про яку згадує польський хроніст XV ст. Я. Длугош, вона є втіленням життєвої сили і протистоїть міфічним силам смерті. Жива (**Сива**) – богиня життя, жіночого щастя, вагітних жінок, породіллі. Вона сприяла добрим пологам, їй жертвували безплідні. Археологічні розкопки свідчать про це: є скульптурні зображення цієї богині, вкриті маленькими фігурками дітей. Зображували

Живу чи Сиву з колосом і квіткою в руках. На інших зображеннях вона постає з немовлям на голові, з виноградним гроном чи з яблуком у руці.

Длугош вказує на єдність фінського (запозиченого у слов'ян) божества Золотої Баби з Живою. Обидві богині зображувані з немовлям. А ще, за дослідженням Длугоша, була гора, яка звалася Бабою, а на тій горі град **Живець**. Живець – місце, де поклонялися богині Живі. Багато дослідників ототожнювали Живу з Бабою.

ЗЕМЕННИК

Осіньне жертвування на честь Земенника відбували на Русі, а також у Литві, Польщі, Фінляндії, Курляндії, про що свідчить М. Стрийковський.

Свято було в кінці жовтня. Жителі кількох поселень одного роду приходили в один дім, застеляли стіл сіном, пізніше убрусами (скатертинами), ставили на чотири кути короваї і глеки з пивом; потім приводили домашніх тварин парами (кабана і свиню, півня і курку). Спочатку жрець звертався до божества, потім бив палицею тварину. Після цього тварину били всі

присутні, виголошуючи хвалу Земеннику, обіцяючи йому жертви. Дякували богу за блага, урожай, достаток, здоров'я; просили всього цього на майбутнє. Потім м'ясо тварини варили, жрець кидав по шматочку в кутки, під стіл, під піч, запрошуючи Земенника покусувати цих гостинців. Потім починалася трапеза з піснями та іграми. Їли та пили до повної знемоги.

ЗЕМНЯ

Нібито богиня землі. За свідченнями Прокоша був ідол цієї богині, перед яким виставляли дари. Під час жнив підносили хлібні вироби, а восени – різні плоди. У поляків: "Ziemnia Dea".

ЗИБОГ

У південних слов'ян бог землі, наділений величезною силою. Зиждитель, бог-творець. Зибог утворив гори та урвища, моря і океани. Він береже землю, коли ж його люди сердять нерозумними вчинками, він робить землетруси, вивергає вулкани, насилає

смерчі, тайфуни, урагани. Уявлявся могутнім велетнем з довгою сивою бородою.

ЗИМЕРЗЛА

Суворе божество давніх слов'ян. Вона дише холодом і морозами. Одяг її – кожух з інею. Морози – її діти, вони їй корону крижану кують, сережки з бурюльок. Люди зверталися до Зимерзли з проханням не холодити житло, не бути жорстокою до посівів, не виморожувати посіви.

ЗИМЦЕРЛА

Під цим іменем давні слов'яни шанували богиню весни і квітів. Вона ніби мала свої божниці, і свята її були в місяці квітні: з цього місяця у південних племен починалася весна. Ця богиня пропадає на осінь і зиму, але весною з'являється знову такою ж молодю, як і була. Уявляли Зимцерлу (**Зимстерлу**) пре-гарною дівчиною, одягненою в легеньку білу сукню, підпоясану рожевим паском, що плетений золотою ниткою; на голові у неї вінок із рут, у руках – лілея. Груді цієї богині відкриті, на високій шиї – намисто з цикорію; через плече – перев'язь із квітів. Їй жертвували квіти, – збирали їх і ставили в глеках до кумирів богині; капище її теж вбирали квітами та зеленими вітами. Ще передають, що в богиню цю був закоханий бог ясного дня Погода.

Східнослов'янська богиня світанку, вранішньої зорі, початку дня, дружина бога Погоди. М. Д. Чулков у своїх творах подає: *“Зимцерла – славенская богиня; она была то же, что и Аврора”*. Уявлялася молодю жінкою, прекрасною, золотокою. Хто її зустрів, той мав упевненість у добре прожитому дні. Зимцерла така гарна тому, що умивається росю.

ЗІРКА

За білоруськими повір'ями, кожна людина має свою зірку (зорю), яка як дух-охоронець невідступно знаходиться біля свого обранця (обраниці). Під іменем Зірки у народі шанували богиню щастя.

ЗЛЕБОГ

Злебог, **кровник**, **злодій**, **злодук** – у західних слов'ян божество вічних мук, яке зустрічає в пеклі негідників, крадіїв, убивць, злодіїв після смерті. Зображували це божество у вигляді страшної змії. Ніби воно знущалося над своїми жертвами, придумуючи різні страшні муки.

ЗНИЧ

В уявленні давніх слов'ян Знич – божество першовогню, життєдайне тепло, що сприяє народженню та оберігає всі земні істоти.

Знич не мав зображення, йому був посвячений негасимий вогонь. І сам священний негасимий вогонь у капищах західні слов'яни називали "знич". Такий вогонь горів у храмах у слов'янських поселеннях, йому підносили жертви. Діям Знича приписували військову хоробрість і мужність, до нього зверталися також хворі та немічні з надією полегшити страждання. Жерці цього божества, ніби під його впливом, віщали від імені Знича пророцтва.

У "Володимиріаді" є опис цього божества:

*Тогда отважный Знич, блистающ весь извне
Вещал: намеренья они не нравны мне.
Я хижинам свечу и озаряю троны;
Во существе огня я россам жизнь дарю,
Питаю, грею их, их внутренности зрю.*

ІПАБОГ

У слов'ян покровитель полювання і мисливців. На його одязі зображені сцени полювання. Він сам мисливець і прихильний до тих, хто полює з розумом: звіра б'є в сезон не для забави, а заради необхідності. Якщо ж мисливець веде себе звер-

хньо, не поважає природних етичних норм – не буде в нього удачі: звір втече, зброя вийде з ладу, сам мисливець заблукає, може навіть поранитися. Іпабог опікується також звіриною, оберігає її.

КАРНА

Язичницьке міфічне божество слов'ян. В українській мові є слово "каратися" – у значенні докоряти собі, заподіювати собі душевних мук. Це вже пізніше кара – фізичні вправи, дії по відношенню до тіла людини.

За народною уявою, Карна (**Карниця**) була присутня при всіх поховальних обрядах. Після ритуалу поховання вона забирала душу людини і супроводжувала її до вирію.

Карна – персоніфікація плачу за покійним, ритуального оплакування; богиня-плакальниця. Разом з богинею Желею Карна згадується в "Слові о полку Ігоревім".

За переказами, над полем битви вночі чути плач, схлипування – то богиня Карна у чорних довгих шатах справляє давній ритуал оплакування загиблих:

*...Ой покликнули Карна і Жля,
Побігли по Руській землі,
Огонь роздмухуючи
В розі полум'яному...*

"Слово о полку Ігоревім" (Переклад Максима Рильського).

КОЛЯДА

У слов'янській міфології втілення новорічного циклу і міфічна істота, схожа з Овсеном і Божичем. Ім'я цього божества згадується в Густинському літописі. Деякі дослідники та письменники вважають, що Коляда (**Коледа**) – бог пирувань та миру, благословення осель, свят та подарунків. Є також припущення, що Коляда – божество зимового сонця, яке народжується, язичницька матір сонця.

Свято цього божества справляли 24 грудня за ст. ст. у вигляді ігрищ з піснями. Це було свято на честь відродження сонця. З язичницькими елементами воно збереглося до цих пір, тільки християнство приурочило свято Коляди до Різдва, відсторонивши його назву. Але першооснови язичницького свята залишилися в піснях-колядках. Суть свята полягала в обрядах, пов'язаних з побажанням врожаю і достатку: ходіння з плугом, засівання зерном, величальні пісні на честь господаря, водіння тотемних тварин (кози, ведмедя), ворожіння. Колядувати – жертвувати Коляді. Очолювали процесію збирання дарів на честь сонця жерці, яких пізніше замінив ватаг (Береза).

Іноді Коляда – це сніп, який приносили в дім на Різдво (у поляків), лялька “колед” (у хорватів). Іноді – це самі подарунки: обрядове печиво, коровай та ін.

КОРС

Покровитель охочих до пива і меду. Голий, опасистий, у вінку з хмелю, перев'язаний хмелем через плече, Корс (Корш) у правій руці тримає ківш, з якого увесь час п'є. У ковші трунок ніколи не закінчується. Навколо хмільного бога череп'я від розбитих

глеків, а сидить він верхи на перевернутій діжці. Були у слов'ян, як і в інших народів давнини змагання між мужами: хто кого переп'є. Богатирем вважався той, хто вип'є більше всіх. Коли виступали мужі на “п'яні” поєдинки, зверталися до Корса, щоб допоміг перемогти.

КРОДО

У балтійських та полабських слов'ян божество, яке ніби охороняло жертвний вівтар. **Крада** – жертвний вівтар (олтар, “алтарь”), палаючий жертвник, вогнище, на якому спалювали мерців та піднесення в честь покійних. Літописець Нестор називав жертвники: “...кради і требища ідолські”.

Посилаючись на свідчення Гроссера, А. Кайсаров пише: “...поклонялися Кроду слов'яни, які поселились на Гарці. У Гарцбурзі, за милою від Гослара, стояв істукан Кродів на високій лісистій горі. Цей істукан мав подобу старця з непокритою головою, який голими ногами стояв на рибі і підпоясаний був вовняною білою перев'яззю, тримав у одній руці колесо, а в іншій глек з квітами і плодами”.

Риба під ногами означає підземне царство; чаша з плодами – удачне земне життя; колесо – знак сонця, солярний знак – символізує вічне оновлення життя на землі. Ідол та чотирикутний жертвник цього божества були зроблені з бронзи, позолочені. Жертвник підтримували чотири довгобороді фігури, що позначали жерців.

КУПАЛО

“В обряді Купайла додержалась до нашого часу ціла язичеська служба богам” (І. Нечуй-Левицький).

Божество давніх слов'ян, про яке є свідчення в літописах, записках арабських, германських, польських,

візантійських авторів. Це бог земних плодів, врожаю, достатку і води; бог літнього сонця, свято якого було на початку жнив. Йому приносили жертви біля озер, річок, ставків задля земних плодів.

У природі Купало (Купайло) – час літнього сонцестояння, період буйного розквіту зілля, всієї рослинності, зав'язі плодів. На Купала сонце знаходиться в найвищому ступені своєї життєдайної діяльності. Як уособлення сонячного життєдайного вогню, Купало сприяє статевому паруванню. Деякі дослідники вважали і вважають, що була богиня Купала (Купалиця), яка опікувалася усіма польовими проростаннями.

Купало – головний персонаж свята літнього сонцестояння. Від язичницьких часів збереглося у слов'ян свято на честь літнього сонця (свято Купала, Івана Купала – в ніч з 23 на 24 червня за старим календарем, з 6 на 7 липня за новим). Як самі обряди, так і назва Купала – від “купать”, “кипить” – вказує на зв'язок купальських ритуалів з вогнем (земним і небесним – сонцем, що буває часто представлене в купальських обрядах палаючим колесом) і водою.

На завершення тривалого святкування на честь бога Лада справляли давні слов'яни велике торжество Купала. Жодне із народних свят не збереглося після прийняття християнства з його настільки очевидними язичницькими ознаками, як купальське свято. Юнаки і дівчата перед заходом сонця збиралися біля води, ставили солом'яне опудало людської подоби – Купало; друге – дерево, прикрашене жіночими уборами, стрічками та вінками (у більшості випадків – чорноклен); потім розкладали багаття, водили коло, співали пісень, беручись за руки попарно, стрибали через вогонь не розмикаючи рук (розімкнути руки – погана прикмета, на розлуку). Опудало Купала спалювали або роздирали, кидали у воду разом з деревом – Мареною. Потім пускали на воду вінки.

У день Купала відбувалося уявне кохання світла (вогню) з водою – наслідком цього кохання було повсюдне розквітання, радість, свіжість. Кохання (поб-

рання) світлоносного чоловічого і водяного жіночого божеств було прообразом статевого поєднання на землі; тому юнак і дівчина, які в парі стрибали через купальський вогонь і були в хороводі – мали поєднатися у шлюбі. Пісні, що виконувалися на купальські свята мають еротичний зміст і є варіантом весільних пісень. Як купання, так і перескакування через вогонь – обряди шлюбні і у слов'ян були, за всіма ознаками, тим, чим тепер є вінчання. Як кидали вінки у воду на Купала, завершуючи дівоцтво, так і на весіллі донині молода ходить у вінку і знімає його, коли стає дружиною.

Ідея свята Купала – поклоніння світлоносній сутності сонця у період його найсильнішої діяльності. У господарському відношенні це свято має також велике значення. Цього дня збирають трави. Рослини – молодші діти Матері Землі. Якщо їх зібрати у цей період, на Купала, вони вважаються цілющими.

Вогнем купальським і водою очищали слов'яни худобу, поля і городи, готуючись до початку польових робіт і вважаючи, що цим уберегають рослини від шкідливих комах, а худобу від хвороб. У розумінні щонайвищої сили сонця Купало був справді божеством родючості.

Міф про поєднання (шлюб) вогню і води, як брата і сестри, має відгомін у купальських піснях і фольклорних текстах. Він має давні корені і є загальнослов'янським. Схожі обряди і повір'я, пов'язані з Івановим днем, є у всіх слов'янських традиціях.

ЛАД

У слов'ян бог небесного світла, прабатько світу. Він приводить на землю літо після весни. На честь Лада і богині Лади слов'яни влаштовували великі свята з 25 травня по 25 червня, водили хороводи з ритуальними піснями, жертвували. Пізніше Лад – бог шлюбу, родини, вірності, чоловічий заступник родинного вогнища; бог усілякої насолоди і благополуччя. Йому приносили жертви пошлюблені, від його благословення залежало сімейне щастя, до нього звер-

талися при народженні дитини. Лад – бог кохання, весни-літа, згоди, краси, природної гармонії.

Весняне свято на честь Лада було торжеством воскресіння природи, сонця. У хороводах співали пісень, вшановуючи Лада, зверталися до нього, вітаючи, просячи бути життєдайним. Свята відбувалися в час, коли сівба закінчена, а косовиця ще не розпочалася, в пору проліття. Починали славити Лада тільки сходяв сніг і шанували його до польових робіт. Та й у літню пору вечірні забави молоді мали вигляд богослужіння великому Ладу. Молодь водила хороводи біля води, в гаях, парубки придивлялися до дівчат – це була пора кохання. Вочевидь про ці *“ігрища межи села”*, на яких парубки *“микали у води дівчиця”*, згадує літописець Нестор. Юнаки й дівчата, які були в парах у хороводі на честь Лада, мали пошлюбитися.

Коли закінчувалися жнива, слов'яни відбували свято подяки Ладові (нині – обжинки). Атрибутами цього свята були ріг з вином, пироги, сніп. У деяких народних піснях Лад пов'язувався з вогнем і сонцем.

ЛАДА

Символізувала у слов'ян природу, життєву основу, була матір'ю сонця (світла) і води, богинею кохання, гармонії, шлюбу, веселоців, краси і всякого добробуту, матір'ю-годувальницею світу, подателькою благ.

Зустріч весни починалася прикликанням матері сонця, великої Лади. Співали урочисті гімни на честь сонця, водили хороводи біля води, зверталися до місяця, зірок, птахів, дерев. Прикрашали березу, яка була символом Лади, шанували її, водили навколо неї хороводи.

На голові у Лади було немовля – втілення світла, в руці – яблуко, зародок творіння світу. Бог Лад – чоловік богині материнства Лади. Уявляли Ладу в образі вродливої, прикрашеної сліпучим промінням сонця жінки. Ранкова зоря вважалася сльозою цієї богині. У руках вона тримала квіти і колосся.

У “Синописі” архімандрита Інокентія Гізеля 1674 р. подається, що Ладі: *“...приносять жертви готуючіїся к браку, помістю єго мняше себе добро, веселіє і любезне житіє стяжати”*.

За переказами, народилася заступниця людей і всього земного світу перед прадеревом **Золотою Вербою**, шанували її від приходу весни до початку польових робіт. **Леда** – богиня весни й родючості у давніх поляків, рівнозначна Ладі. У чехів ця богиня мала наймення **Красопані, Красина**; литовці звали її **Золотою Бабою**. За функціями Ладі подібні: в індійців богиня **Бгавані**; в єгиптян – **Ізіда**; у римлян – **Венера**; у греків – **Гера, Афродіта, Мінерва**, а найбільше **Латона**; у прусів – **Жиза**; у скандинавів – **Фригія**; у північних германців – **Герта**. Як Латона у греків була матір'ю **Аполлона й Діани** – чоловічої й жіночої сутності, так і Лада у слов'ян – мати **Леля** (світла) і **Лелі** (води).

Дівчата, що брали участь в ритуальних іграх і хороводах на честь Лади були ніби служницями, чи жрицями великої богині. Їх називали **ладовицями, ладівницями**.

Від імені Лади є багато похідних слів:

Ладувати, ладкувати (Волинь) – славити веселля;

Ладкувати (Рязань, Тула) – сватати;

Лади (Калуга) – заручини;

Ладини (Осташків) – зговір, змова;

Ладкання (Західна Україна) – весільна пісня;

Ладовання, ладкування – спів весняних пташок; пісні на Юр'їв день;

Ладовиці – виконавиці весняних пісень;

Ладуваннє (Болгарія) – гадання про жениха;

Ладино коло, ладино хоро (Болгарія) – весняні хороводи.

ЛЕД

Цьому божеству слов'яни молилися, бажаючи посприяти в битвах, його сприймали як керуючого військовими діями. Уявляли його лютим воїном у кольчугі, добре озброєним. Він мав спис, меч і щит. Це божество ніби мало свої храми, а жертвами йому

були полегли в битві. Йдучи на бій з ворогом, слов'яни молилися Леду, просили допомоги, обіцяли принести жертви. Леду приписували хоробрість, мужність і вічне існування. У жертву йому слов'яни приносили тільки ворогів. За свідченнями прадавніх літописців, Леду в поході поклонялися увіткнувши в землю меч, маючи той меч за символ божества.

ЛЕЛЬ

У слов'янській міфології син богині Лади, бог кохання. Уявляли його гарним юнаком у вінку з весняних квітів, який щовесни грає на сопілці, з'єднує закохані серця, приносить юнакам і дівчатам найвищу

радість кохання, опікується дітьми, бортниками. Був також покровителем бджіл, які дуже шанувалися слов'янами. Лель часто згадуваний у фольклорі, один з найдавніших персонажів слов'янської міфології.

Деякі дослідники вважають, що у Лади були діти Лель (світло) і Леля (вода), які завжди нерозлучні.

ЛЮБ І НЕЛЮБ

Люб – дух-охоронець шлюбного ложа. Уявляли його волохатим, золотоволосим котом з великими вуха-

ми, із квіткою в зубах. Любу слід було всіляко догоджати, щоб він не пускав до опочивальні Нелюба – такого ж кота, тільки чорного і злого, із стеблиною блекоти в пащі.

У деяких місцевостях досі напередодні весілля печуть **любки** – овальні коржі з пишного тіста. У центрі такого коржа, що уособлює дівоче лоно запікався з житнього тіста гриб ніжкою вгору. Такі любки ставили біля шлюбної постелі, щоб Люб був прихильним до молодих. Взагалі, обряди, пов'язані з Любом, потаємні, інтимні, про них не особливо розголошують.

ЛЮБМЕЛ

Загальнослов'янському Ладу відповідає білоруське божество шлюбу – Любмел. На шлюбних святкуваннях його втіленням був гарний хлопчик 10-12-річного віку, одягнений у чепурну білу сорочку, підперезаний червоним поясом, у червоних чоботях, у вінку з червоних квітів. Білоруси кажуть на вродливого юнака: "Гарний, як Любмел".

Молоді вклоняються Любмелу в ноги, його садять на почесне місце поблизу молодих, яких він пригощає. Він же кладе в чобіток молодої гроші – "Любмелові гроші", які мають принести молодим щастя. На честь молодих співають пісню, в якій звертаються до Любмела:

*– Да дай же їм щастя-долю,
Любмел ти наш...*

Про нещасливий дім кажуть, що Любмел "щастя не дає". Литовські русини також звертаються у весільній пісні до шлюбного божка **Любича** чи **Любчика**.

МАГУРА

Доня громовержця Перуна, діва хмар — прекрасна, крилата, войовнича — подібна скандинавським **валькіріям**. Серце її належить воїнам, богатырям. На полі бою Магура підтримує воїнським кличем, її золотий шолом блищить на сонці, вселяючи надію в

серця. Коли ж воїн падав від удару ворожого меча чи вражений стрілою, Магура змахувала крилами, торкалася холодних вуст і давала випити води із золотої чаші у вигляді черепа. Відпивши води з Магуриної чаші, воїн відходив до раю-вирію для вічного життя. Цей останній цілунок Магури діставався тільки хоробрим і мужнім воїнам.

МАРА

У слов'янській міфології злий дух, донька Чорнобога; боже́ство ночі, хвороб, тривожних сновидінь, неспокою, зла, привидів; втілення смерті, мору. За переказами, Мара терзає людину чи тварину уві сні: як істота вчасно не прокинеться — може наслати хворобу, а то й смерть. Ходить Мара по землі, насилає біди, нещастя, чвари та недуги, запаморочує людям розум і

вони собі шкодять. Уявлялася блідою, з розкуйовдженим волоссям, страшною жінкою, що з'являється як привид. Разом з Чорнобогом Мара хоче наслати на землю вічну ніч, та Білобог з іншими світлими богами їй перешкоджає.

Пізніше Мара втратила зв'язок зі смертю, але зберегла свій шкідливий для людини характер, здатність до перевтілення (в казках, легендах, оповідках). Білоруське "мара" — назва нечисті. У давнину слов'яни, як і інші народи, персоніфікували багато злих сил, як біда, голод, мара, які скрізь підстерігали людину, шкодили їй. За деякими переказами, Мара народила 12 чи 13 доньок-хвороб і насилає їх на людей. Мара має спільність із персонажами Маржаною та Маренюю. Усі ці образи протилежні світлу. Є ще персонаж українського фольклору, згадуваний в казках — **морок**. Він затьмарює розум, доводить людину до божевілля; цей різновид нечисті походить від Мари.

МАТИ СИРА ЗЕМЛЯ

З прадавніх давен Землю слов'яни називали матір'ю, вона обожнювалася. За повір'ями, Земля — свята і чиста, немає в ній нічого лихого, ворожого людям. Наприклад, відьом та злих ворожбитів Земля не приймає — бродять вони упирами, нечисть після

третьох півнів (на світанку) провалюється не в Землю, а "крізь Землю"; джерела та криниці цілющі, бо вони виходять з благодатних надр Землі; землею козаки рани лікували. Свідченням обожнювання Землі є земні поклони, цілування Землі та присягання нею при клятві. Усі богатирі руські в казках, легендах, билинах беруть силу від матері Землі.

Перед сівбою орачі замовляли Землю дати добрий урожай. Чекаючи врожаю, зверталися до Землі, бо, за народними повір'ями, Земля сама підказує коли орати, коли сіяти, коли врожай збирати. Взагалі, перед усілякими діями щодо плодів та зілля,

які народила Земля, зверталися до неї за благословенням. Збираючи трави на Купалу, просили: *“Земле-матінко, благослови трави рвати, твої плоди брати: твоє зілля до всього гоже”*.

Землю припрошували, годували добривом, поливали-напували в засуху, любили і берегли. Лаштуючись у далеку дорогу, брали з собою грудочку рідної землі, щоб знову повернутися до рідного дому. Землі, як матері, віддавали померлих. Є повір'я, що Землю не можна бити нічим, бо вона Мати-годувальниця. За язичницькою легендою, від шлюбу Сонця й Землі народилися трави, дерева, звірі і люди. Культ Матері Сирої Землі опісля, за християнства, поєднався з культом **Богородиці**.

МАЯ

Богиня весни і весняного розквіту природи у давніх слов'ян (поляків), її шанували у перші дні травня. Згадки про цю богиню дійшли в обрядових весняних хороводних співах.

Прибалтійські слов'яни також мали богиню Маю, на честь якої вбирали святково зелене дерево. Обирали найгарнішу дівчину, називали її Мая (**Майя**). Вона була у зеленому вінку, одяг теж вбраний зіллям. Богиня Мая керувала ритуалом зустрічі весни біля весняного дерева.

Свято на честь богині Майї та бога весняних посівів Сатурна було у давньому Римі; у стародавній Індії вшановували матір природи Майю. *“Майові королеви”* та *“королі”*, “майові /травневі/ дерева” відомі в іспанців, англійців, шведів, данців, греків та інших народів.

В Україні за часів Гетьманщини відбувалися *“маївки”*, – веселі свята бурсаків та спудеїв на яких протягом мая (травня) місяця парубки і дівчата влаштовували відпочинок на лоні природи з хороводами, піснями, читанням віршів, спільними обідами.

МЕРЦАНА

Під цією назвою слов'яни розуміли Зорю. Слов'янська Зоря (Мерцана, **Марцана**), коли відправляла служіння Світовиду, ніби виходить вночі бавитися над нивами, літає над дозріваючими житами. Тоді її зовуть Зірницею, Зоряницею. А як вірили (і вірять) у те, що Зірниця сприяє визріванню і багатству вро-

жаїв, то вважали її покровителькою нив і того, що на них росте. Зверталися до неї з проханням про врожай жита та пшениці. Називали її ще богинею жнив, уявляли рум'яною, золотоволосою, в червоному одязі, що поблискуючи спадає до землі, у фаті та вінку.

МОКОШ

Мокош, **Мокоша**, **Макош**, **Макоша** – одна з головних богинь східних слов'ян. Їм'я її складене з двох частин: “Ма” – мати і “Кош” – кошик, кошіль, корзина, кошара. Макош – мати наповнених кошиків, мати доброго врожаю. Богиня родючості, богиня підсумків господарського року, богиня врожаю, подателька благ. Урожай при однакових витратах праці кожного року визначає жереб, доля, рок, щасливий випадок. Тому Макошу ще шанували як богиню долі. Обов'язковий атрибут її зображення – ріг достатку. Ця богиня поєднувала абстрактні поняття щасливої удатної долі з конкретним поняттям достатку; піклувалась про домашнє господарство: стригла овець, пряла; карала неслухів та ледарів. За білоруськими переказами, – не слід лишати на ніч куделю, бо *“Мокоша опряде”*. Мокош опікувалась шлюбом і сімейним щастям. Поняття “пряха” пов'язується з метафоричним визначенням нитки долі.

У східнослов'янській міфології богиня, єдине жіноче божество давньоруського пантеону, чий ідол князь Володимир поставив у Києві на пагорбі поруч з кумирами Перуна та інших божеств. У “Повісті минулих літ” Мокоша згадується останньою в переліку давніх богів. Зга-

дується Мокоша й в інших пам'ятках. Етимологія цього імені, а також історичні джерела пов'язують його з "мокрий", "мокнути". Можна припуститися думки, що Мокоша уособлювала богиню води, дощу, грози, була покровителькою родючості.

За народними віруваннями, Мокоша була тісно пов'язана з усіма жіночими роботами, а ще з вівчарством, вважалася супутницею бога Волоса. Мокоша допомагала пряди пряжу, сама при цьому була невидима. З давнини прядіння було однією з основних жіночих робіт.

Мокоші, а пізніше **Параскеві П'ятниці**, яка у християнській релігії перебрала на себе функції язичницької богині, стала продовженням її образу, приносили в жертву снопи льону та куделю (кидали у воду). Богиня Мокоша – загальнослов'янське божество, згадується в переказах багатьох слов'янських народів як давній образ **дружини Громова**.

НЕМІЗА

Божество повітря, повелитель вітрів. Голова його увінчана променями і крилами, на грудях зображений

птах у леті. Легкий, як пір'їна, він і сам стає інколи пір'їною, відпочиває у вишині. Неміза не сварливий, дозволяє вітрам бавитися. Але, коли вони вже дуже сильно розійдуться, закрутять карусель – втрутиться, наведе порядок. Неміза згадується у М. Чулкова. Більше відомостей про це божество немає. Можна припуститися думки, що цей образ – літературна персона М. Чулкова.

НІЙ

У слов'янській міфології страшне божество царства мертвих. Горбатий дідуган з довгими волохатими ручищами-лапами. Вічно злий через те, що працює день і ніч – перевозить душі мерців. Хто потрапляє до лютого Нія (**Ніама**), тому назад дороги немає. Згадка про Нія є у "Славянских вечерах" В. Нарезного.

Божество підземного світу мертвих. Поляки вважали його хранителем душ і молили, щоб після смерті він гарно прийняв душу. Храм цього божества був у Гнєзіні. Ній – один з головних прислужників Чорнобога, суддя над мертвими. За деякими версіями польські племена знали Нію – богиню підземного царства і смерті. У литовців – Нійола.

Слов'яни не могли примиритися з тим, що ті, хто жив беззаконно, не по совісті, обманював інших і несправедливо користувався благами, не покарані. Вони вірили, що чуже горе відомститися, якщо не на "цьому", то на "тому" світі. Як і інші народи, слов'яни вважали, що місце справедливої покари знаходиться в земній утробі.

Ній пов'язаний також з сезонним відмиранням природи під час зими. Вважали, що це божество насилає нічні жахи, примари та привиди. Можливо, що пізніше, у фольклорі, Ній – це предводитель нечисті **Вій**.

ОЗЕМ і СУМЕРЛА

Бог і богиня підземного царства. Їхнє царство знаходиться в глибоких проваллях, де завжди темно – тільки невичерпні багатства надр осліплюють їх

своїм блиском: золоті і сріблі жили, г'рона дорогоцінного каміння, горючі озера нафти – ніби кров землі.

Одяг Озема і Сумерли з чистого золота, їхні лики бліді і неприємні. Вони не люблять людей, котрі шукають земні скарби, тому обвалюється укріплення шахт, вибухають рудники, а інколи ці боги трясуть землю, щоб налякати шукачів. Тільки мертвих приймають Озем і Сумерла у свої надра спокійно, бо мерці покірні... Слуги цих божеств – кроти, вужі й гриби, вони їхні очі й вуха, все, що бачать і чують переповідають підземним володарям. Взимку, коли сніг вкриває ліси і поля, коли ніщо не може пробитися крізь білу ковдру, Озем і Сумерла, обійнявшись, засинають солодким сном.

ПЕК

Міфологічний образ божества війни, зла, біди; походить з пекла. Уявляли його маленьким кровожерним божком, який під час бійок, свар, воєн швидко збільшується в розмірах, пожираючи людей. Протистояв Пеку (**Пекуну**) бог охорони обійстя, меж, кордонів – Цур (Чур), ("Цур тобі, Пек!") Тільки згода між людьми могла подолати Пека.

ПЕРГРУБІЙ

У балтійських слов'ян божество квітів і рослин (у литовців і прусів – **Пергрубіос**). У день святого Георгія (Юрія) 23 квітня приносили жертви цьому богові. Весною, коли сходив сніг, коли починали орати і вибивалася трава, поселяни сходилися в просторий дім, де жрець (у литовців – "вуршкайт") брав чашу пива і

виголошував хвалу Пергрубію. Жрець брав у правіцю чашу з пивом, звертався до бога: "*Пергрубію, ти проганяєш зиму, ти відроджуєш гаї та ліси!*" Потім жрець без допомоги рук зубами піднімав чашу, випивав її і кидав чашу назад через голову. Жрець випивав чашу до дна одним махом. Так мали вчинити всі присутні. У жертву Пергрубію приносили теля чи козла, кров'ю яких кропили всіх присутніх, а ще несли кров у посудинах додому і кропили худобу.

ПЕРЕПЛУТ

У східнослов'янській міфології божество, яке згадується в "Словах проти язичництва" разом з берегинями. За гіпотезою Пізані, це божество подібне **Вакху-Діонісу**. Дослідники не виключають

зв'язок цього давнього божества з сонячними богами балтійських слов'ян Поренутом та Поревитом.

За уявленнями слов'ян, Переплут – чарівний крилатий собака – господар усього підземного царства: рослин, коріння, насіння та збіжжя; божество достатку й багатства. Хвіст і крила Переплута на зображеннях переходять у рослинне плетиво. Він охороняє Світове дерево. У XII–XIII ст. Переплут замінює Симаггла і перебирає його функції.

ПЕРЕРУГ

Дрібний божок давніх слов'ян, недобрий дух, **сварливець**. Зла його природа – у самому імені: він хотів усіх пересварити, у сім'ї та компанії внести розбрат. Жертовник його ніколи не пустував, бо кожен старав-

ся задобрити цього сварливого бога: ніхто не хотів щоб сварки заважали в житті та в різних справах.

Переказують те, що у святилищі Переруга завжди не вистачало жерців: вони увесь час сварилися один з одним, билися і, врешті-решт, ішли слугувати іншим богам. Залишився один старезний жрець, який постійно сварився з тими, хто приходив до святилища. А коли нікого не було – він сварився сам із собою.

ПЕРУН

Один із головних богів давніх слов'ян, означає світлоносне начало; був божеством грому та блискавки. Вогонь був священною приналежністю богослужіння Перуну; саме слово “перун” багатьма мовами означає вогонь. У Києві і Новгороді перед кумиром Перуна горів негасимий вогонь із дубових полін. Перун був також богом війни і миру, до його підніжжя клали зброю і клялися його іменем при закладанні угод.

У Перуна в руці був меч або вогняний камінь. За міфами, бог-громовержець їздив по хмарах колісницею, запряженою двома цапами-велетнями. Перун кресав з хмар блискавки й грім, зрошуючи землю дощем, що

було запорукою майбутнього врожаю. Ще згадують Перуна як бога дощу, зображують його воїном і мисливцем. Має він лук і стріли. Удосвіта їде на лови або на війну. Слов'янські воїни возили попереду свого війська дерев'яного Перуна, голову якого прикрашали козині роги. Цей атрибут, очевидно, виник завдяки міфу про козу, яка вигодувала Перуна. З тим же міфом пов'язана “містерія з козою” (на свято Щедрого вечора парубки водять козу й співають ритуальних пісень).

Перун наділяє людину активністю, хоробрістю, впертістю, сміливістю, лицарством, відвертістю, честю, гідністю і гордістю, кмітливістю. День Перуна – четвер, дерево Перуна – дуб. Перуну приносили в жертву чорних півнів, псів, биків.

Автор “Повісті минулих літ” подає про Перуна: *“І став Володимир князювати у Києві сам. І поставив дерев'яних богів на горі за теремним двором: бога блискавок, грому і хмар дощових Перуна; тіло його було висічене з дерева, голову мав вилиту із срібла, вуса золоті, ноги залізні, в руках тримав камінь з подобою перуна палаючого, прикрашеного рубінами і карбункулом, а перед ним вогонь завжди горів, і коли з недогляду жрецького трапилося б тому вогню погаснути, жерця того карали на смерть, яко ворога Богу своєму”*.

За уявленням білорусів, Перун був високий на зріст, з чорним волоссям і довгою бородою (борода – символ хмар, що заступають небо). Вважали, що грім є гуркотом від Перунової колісниці, а сліпучі блискавиці – то його стріли. Як божество, що насилає дощі, Перун вважався творцем земних урожаїв, покровителем хліборобства. На зиму Перун замикає небо і засинає, а весною своїм могутнім молотом розбиває зимові пута, звільнює землю і все знову оживає. За повір'ям, будить Перуна зозуля, яка прилітає з вирію, отож зозулю й зовуть віщим птахом.

Своїм першим громом Перун воскрешає землю. Цей грім дає силу не тільки землі, але й людям. Під час грому заборонялося свистіти чи співати, їсти чи спати, бо грім заб'є. Злі сили бояться грому й шукають собі порятунку в людських оселях, під деревами. Хати в грозу зачиняли, щоб нечисть не вскочила; під деревами не ставали, щоб Перун, полюючи за нечистю, не влучив.

З прийняттям християнства культ Перуна був перенесений на святих громовиків: Іллю, Михайла, Паликопу (Пантелеймона) та ін. Найбільше функцій Перуна перебрав найпопулярніший святий – Юрій. Заговори, в яких персоною був Перун, перейшли на святого Юрія; він змієборець, як і головний бог язичників.

ПОГОДА

Божество гарної погоди, ясних днів, ніжного, приємного вітру, вісник весни. Поклонялися цьому богу поляки та прибалтійські слов'яни. Уявляли його світлооким, ясночолим веселим парубком у гостровер-

хій шапці, з-під якої видно бичачі роги. У правиці біля грудей Погода (**Догода**) тримає ріг достатку, а в лівій – палицю, що вказує на ранг вищого божества. За спиною у нього тріпочуть легкі прозорі крила. Цього бога згадує Я. Длугош.

ПОДАГА

У балтійських слов'ян божество, яке мало храм з ідолом у Плуні (Хроніка Гельмгольда XII ст.). Можливо, що це божество тотожне польському Погоді (за Хронікою Я. Длугоша XV ст.) і є божеством сезонного типу, яке мало культ вогню. Подагу дослідники виключають з числа *“великих божеств”* давніх слов'ян, вважаючи її лише втіленням погоди (наприклад, так подає Длугош).

За свідченнями пресвітера Гельмонда (XII ст.) дізнаємося, що це божество вшановувалось у Варгії

в

місті

Плуні: *“...деякі прикривають витвори своїх ідолів храмами, як, наприклад, ідол в Плуні, ім'я якому Подага”*... Мабуть-таки божество, якому спорудили храм і яке мало ідола, вважалось великим, було віднесене до розряду вищих.

Можна припуститися думки, що Подага – не стільки наймення божества, скільки один з епітетів архаїчної богині природи і землі: “подаюча”, “подателька благ”, тобто, жіноча іпостась Даждьбога.

Те, що Подага (**Подар**) інколи зображувався із звіриною в руках, дозволяє припуститися думки, що цьому божеству поклонялися, як богу мисливства, звіроловства. Мисливці знали спеціальні замовляння, щоб полювання було удачним. Вони обов'язково жертвували своїм божествам, робили це потаємно.

ПОЛЕЛЬ

У слов'ян – божество шлюбу, брат Леля. Уявлявся молодим мужем з русою борідкою та довгими кучерями. Заворожує грою на сопілці. Згадки про це божество є, але їх не досить, щоб уявити його повні функції. Деякі дослідники вважають, що По-

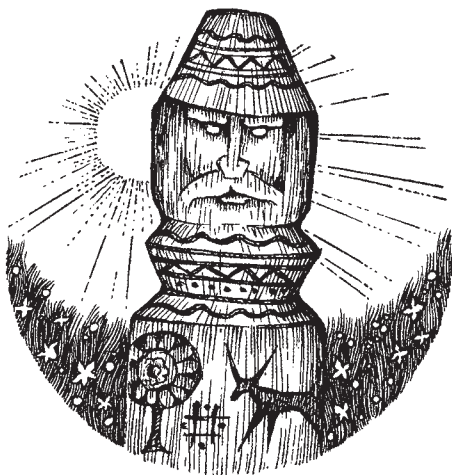

лень – одне з наймень Леля. Але Полель міг бути окремим божеством. У Інокентія Гізеля: “...Такожде и мать Лелеву и Полелеву Ладу поюще: Ладо, Ладо...” (“Синопись, или краткое собрание отъ разних летописцевъ”, XVII ст.). На думку деяких дослідників, Полель – уособлення світла.

ПОРЕВИТ

Вважався богом середини літа у полабських та прибалтійських слов'ян. Зображувався беззбройним, як божество миру. Разом з Яровитом і Руєвитом був іпостассю божества Триглава, опікувався одним із циклів росту рослин та плодючості тварин. Святилище Поревита знаходилося на культовому острові слов'ян Рюгені.

ПОРЕНУТ

Бог нового народжуваного сонця. Зображувався з чотирма головами, а п'яту – те саме народжуване сонце – тримав на грудях. Таке зображення пояснювало народження сонця після його річного кола –

відродження. Слов'яни, як і інші давні народи, вірили в те, що сонце щорічно вмирає і народжується. Поренуту поклонялися прибалтійські та полабські слов'янські племена.

ПОСВИСТ

Бог вихору і повітря у східних слов'ян, бог погоди і непогоди, головний бог вітру. Розганяє хмари, відкриває зорі на небі, щоб видно було дорогу (**Позвизд**).

Уявлявся молодим русочубим юнаком, з бато́гом, у широких шароварах, що йому слугують за вітрила. Бато́гом користується як хвостом (**Похвист**), кілем, щоб швидко змінювати напрям руху і нестися над землею. Завихрюючись, різко змінюючи напрям лету, бог вітру свистить, тому – Посвист, **Посвистач**.

ПРАБОГ

Найдавніший і найстарший бог. Лужицькі серби називали другорядних богів **прибогами** по відношенню до верховного – Прабога. Язичницька назва “Прабог” збереглася в приказках угорських русинів,

вживаючих це ім'я при позначенні злої, нечистої сили, наприклад: "Біс ти і сто прабозі", "Йди до ста прабогів".

ПРІЯ

Персонаж слов'янської міфології, богиня родючості, кохання, шлюбу й родинного благополуччя; дбайлива мати, заступниця й охоронниця домаш-

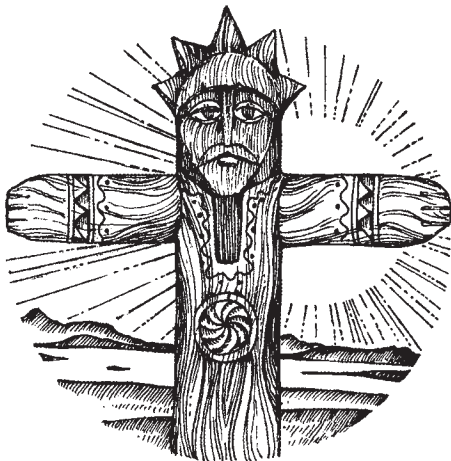

нього вогнища. Наділяє людину доброю родиною, друзями, коханим супутником життя. Жінка, яку опікає Прія, стає матір'ю багатирів, народних героїв.

Богиня весни, в її образі злилися дівка ясного сонця і небесна плодоносна хмарина. У весняну пору прекрасна богиня бере шлюб з Громовиком, шле на землю плодоносні дощі, які оживляють природу.

ПРИПІКАЛО

Божество весни і родючості, весняної пори відродження природи у прибалтійських слов'ян. Ймовірно, що бог любовців і кохання. Свідчень про цю персону дійшло дуже мало.

У посланнях полабських єпископів 1110 року згадується бог Припікало (**Припігало**), якого порівнюють з богом родючості **Пріапом**. На базі цих свідчень дослідники судять про наявність цього божества у балтійських слов'ян. Ще його співвідносять з **Ваалом**. Припікалу вважають богом сонячним, тим, що дарував родючість. Ім'я Припікало співпадає з іменем давньоіталійського **Юпітера Анксура**, тобто, спокушаючого, припікаючого, і, що можливо, з іменем **Бронтон** італійських венетів, уособлюючого сонячну спеку ("Jupiter Anxur" – "висушувач"). Юпітер Анксур був зображуваний у подіб'ю юнака з променистим німбом. У Верхній Лужиці знайдена статуетка безбродого напіводягненого юнака (увесь одяг – коротка відкрита сорочка), з розведеними руками, з німбом на голові, на якому п'ять променистих виступів. Можливо, що це мініатюрне зображення Припікали.

ПРОВЕ

Міфічний персонаж балтійських слов'ян, божество, пов'язане з священними дубами, лісами, гаями. Там йому поклонялися під час свят, які проводилися у другий день тижня. У цього божества були жерці, які відбували ритуальні свята, але ідолів його не збереглося.

Ім'я Прове (**Пров**, **Проно**) співставне з іменем бога Поревита, який опікувався родючістю. У поляків схоже божество **Порват**. У списках польських богів Я. Длугоша (XV ст.) Прове ототожнювався з **Прозерпиною**. За однією з гіпотез дослідників, ім'я Прове – видозмінене ім'я загальнослов'янського великого божества Перуна. Дуб – дерево Перуна, а Прове поклонялися в дубових гаях. Може бути, що ім'я Прове – одне з імен Перуна, яке означало – правий, справедливий.

У західних слов'ян вважався богом правосуддя. Ідол його стояв на стовпі, тримав у одній руці розірваний камінь плуга, який слугував знаком невинності, а

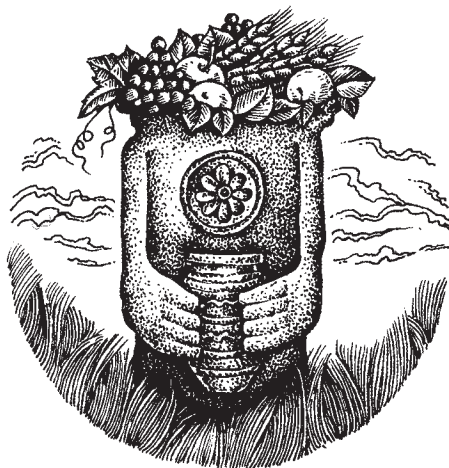

в інший – спис, на якому був невеличкий прапор. На голові Прове мав вінок, з-під якого стирчали великі вуха; на ногах же у нього були чоботи з дзвіночками.

Головного кумира цього божества в місті Алтен-бурзі (давнє німецьке місто) єпископ Герольд після введення християнства звалив, а також наказав вирубати і спалити ліс, який був посвячений Прове.

ПРОК

Вважали, що було таке божество, яке допомагало людям діловим та метким, підприємцям: мореплавцям і купцям, мисливцям і хліборобам, ковалям і піч-

никам – усім, хто трудився денно. Це про нього: *”про-ку нет”*, а чи: *”будет прок”*. Інколи Прок допомагав і пройдисвітам та махлюям, але дуже рідко і ніколи не був постійним їхнім покровителем.

РАДОГОСТ

Радогост, Радегаст, Радогаст, Рідегост – персонаж слов'янської міфології; у прибалтійських і полабських слов'янських племен сонячне божество родючості та гостинності, опікун мореплавців, торговців, рибалок.

Плем'я бодричів виробляло ідолів Радогоста з чистого золота, тим символізуючи перемогу цього сонячного бога над темними силами ночі.

”За свідченнями Адама Бременського та Гельмонда, у храмі міста Ретра був ідол Радогоста, до которого приходили ворожити і приносити жертви. Сам ідол був золотий, а ложе було пурпурове. На голові у нього сидів орел з розпростертими крилами, а на грудях була чорна бичача голова, зображена на щиті, которого тримав Радогост правою рукою; а в лівій мав він сокиру з двома лезами...”, – подає у своїй *”Міфології...”* Яків Головацький.

Орел – символ неба, де перебувають боги; голова бика – жертва богів; двосічна сокира – символ непереможності Радогоста.

У той же час Тітмар Мерзебурзький подає, що Рідегост – це культовий центр з кількох укріплених пагорбів, а далі, що Рідегост був найзначимішим з усіх храмів у Ретрі.

”Ймовірно, Рідегост вважався головною святиною всього племені лютичів, куди входила і Ретра” (Марія Гімбутас).

Можливо, що храм був посвячений однойменному божеству.

РАРІГ

У росіян – **рапор**, у чехів та словаків – **парашек** – вогняне божество, (можливо, дух), пов'язане з культом домашнього вогнища. Уявляли це божество в образі птиці-сокола або дракона з тілом, що іскриться, із сяючою пащекою, в шерсті вогненного кольору або ще у вигляді вогняного вихору. Схожі риси та функції у прабога Сварога та руського Раха. **Рах** або **Страх** – втілення вогняного вітру, суховію, часто

згадуваний в замовляннях. Перекликається з ним іранський бог **Веретреграна**, якого уявляли в образі сокола. Можна допустити, що раріг був божеством великого загалу слов'янських племен.

У пізніші часи, коли язичницькі божества були відсунуті християнством, у народі (у чехів, наприклад) виникли повір'я, що раріг може народитися з яйця, яке дев'ять днів і ночей висиджує людина на печі.

РОД

Один із перших богів давніх слов'ян. Бог неба, грози і хмар, давнє землеробське божество світу, бог врожаю, достатку і родючості. Род – верховне божество неба і землі, відав вогнем (грозою) і водою (дощем, росою). Свято Рода і Рожаниць відбувалося коли закінчували обмолот, на їхню честь влаштовувався банкет з жертвоприношенням. За уявленням давніх слов'ян, від цього бога залежав урожай (Род – родити, вродитися, врожай, урожай). Род дає життя всьому живому, а звідси підбір таких важливих слів-термінів: народ, природа, родина, народини та ін. Род – найдавніший, найстарший предок, батько світу, тобто, батько Білобога і Чорнобога (дня і ночі).

За літописами, культ бога Рода був майже у всіх слов'янських племен. Жертвували Роду хліб, молоко, зерно, мед. Культ Рода подекуди на слов'янських землях ще був і після проголошення головним богом язичництва Перуна, і після запровадження християнства.

Рода і Рожаниць вшановували і як домовиків. Що під цими іменами мали на увазі предків доказує те, що на їхню честь влаштовували трапези, тризни, поминки. У повчальних словах духовних, які виступали проти язичницьких звичаїв, заборонялося влаштовувати померлим, окрім поминального обіду і куті, трапезу Роду і Рожаницям. Під іменем Рода вшановували предків-чоловіків одного роду, однієї крові, а під іменем Рожаниць – предків жінок, які були з різних

родів, не продовжували один родовий ланцюжок і тому їх називали у множині. Під час трапези Роду і Рожаницям готували курей і молочні страви.

Род – неперсоніфіковане божество слов'ян. Отожнюваний з фалосом, інколи із зерном, сонячним дощем, який запліднює землю.

РОДОМИСЛ

Божество мудрості і красномовства у прибалтійських слов'ян, покровитель законів, мудрий радник, речник. Коли збирали віче з приводу важливих подій, як то, засухи, чвар, чи ворожої напасті, зверталися за порадою до Родомисла, жертвували йому. Коли треба була розважливість і мудрість, заклика-

ли Родомисла. Нібито мало це божество у містах на берегах Балтійського (Варязького) моря свої храми. Ідол його був подоби людської, завмерлий у роздумах, вказівним пальцем правиці підпирав лоба, а в лівій руці тримав щит і спис.

РОЖАНИЦІ

Діви судьби (долі), родючості, життєдайного жіночого начала. Їхній культ виник у слов'ян у період матриархату і пов'язаний з культом родючості. Вони присутні при народженні дітей і визначають їхню долю. Бабки-повитухи, які опікуються породіллем, знають, як задобрити рожаниць, щоб ті були милосердними до немовляти. У чехів відомі **білі судьбички (судениці)**, які з'являлися біля колиски немовляти і прокували долю.

Рожаниць, за переказами, дві чи три, а пізніше сім – скільки днів має тиждень. Фігурки рожаниць – голі жінки із складеними на животі руками; жінки у високих головних уборах, у широкому одязі з дитям на руках – часто знаходили під час розкопок слов'янських поселень археологи. Вгорі фігурки мали вушко – їх підвішували біля входу в оселю, щоб охороняли від злих духів.

У час народження немовляти бабуса (повитуха) ставила кашу для Рожаниць і закликала їх наділити новонародженого щасливою долею. У цьому випадку Рожаницям, тобто праматерям, віддавали перевагу перед Родом, тобто прабатьком, і це погоджувалося з розумінням того, що долю давала дітям переважно мати, а не батько, звідки і пішло вірування, що материнське благословення як і прокляття сильніше за батькове. Як мати, народжуючи дитину, мала силу дати їй долю, так і праматері мали ту ж силу над своїми нащадками. Вони мали навіть більшу силу, ніж живі матері, бо за померлими слов'яни визнавали здатність сприяти, дарувати благо чи тво-

рити зло живим. Рожаниці – жіноче начало, яке дає життя всьому живому: людині, тваринам, рослинно-му світові.

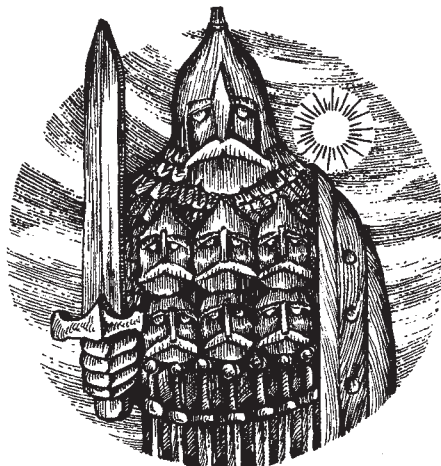
РУЄВИТ

Руйнівний, гарячий, вогненний, червоний – бог палючого руйнівного сонця (кінця літа) у прибалтійських та полабських слов'ян, бог війни. Західноєвропейські хроністи порівнювали його з римським **Марсом**. Дубовий ідол цього бога був семиликим, мав сім мечів на поясі і восьмий у руці (у правиці), стояв вищим людського зросту. Сім голів та вісім мечів цього бога означали його могутність, страшну силу.

“Руєвит – антагоніст Яровита. Свята на його честь справляли на початку осені, коли природі дякували за урожай” (Марія Гімбутас “Слов'яни”).

Руєвиту (**Ругівиту**) жертвували перед походом, просили у нього перемоги в бою, захисту від ворогів.

“Після зруйнування Аркони армія данців зайняла святилище поблизу Гарца, також на острові Рюген. Саксон Грамматик описує укріплений замок на пагорбі, з усіх боків оточений болотами. У ньому було три храми... У найбільшому було внутрішнє приміщення із стінами, прикрашеними пурпуром, і

дахом на чотирьох стовпах. У середині приміщення знаходилася вирізана з дуба статуя Руєвита. Саксон пише, що його ім'я означає “бог Рюгена” і він є покровителем острова. У Руєвита сім голів, з його пояса звисає сім шабел, а восьму бог тримає у руці. Саксон згадує, що два інші храми посвячені Поревиту і Перуну” (Марія Гімбутас “Слов'яни”).

СВАРОГ

Батько сонця й вогню, від якого пішли усі інші боги – Сварожичі; основа всього, прабог, владика світу, бог неба й світла. Сам Сварог після творення спочиває, а світом правлять його діти. Дажбог – бог сонця – син Сварога. Як бог вогню, Сварог – опікун ковальства і ковалів, а також покровитель ремесел, шлюбів і родинного щастя. У грецькій міфології відповідні йому боги **Гефест** і **Прометей**.

Уявляли Сварога в образі чарівника-ковалеві з ковальським знаряддям у руках. За повір'ями, Сварог викував першого плуга та першу шлюбну обручку. Вважалося, що Сварог навчив людей орати землю й

сіяти. У свято Сварога (**Різдво Світу**) **сузір'я Плуга (Оріона)** ніби лежить над небокраєм. Жерці слов'ян тлумачили це явище як падіння "**Золотого Плуга**" на землю. Це й був дарунок Сварога людям. З цим пов'язані обряди внесення частин плуга до хати увечері перед Різдвом. А у давніші часи ходили за плугом навколо хати, імітуючи оранку, співали колядки. Різдво Світу (25 грудня за старим календарем) – свято Сварога. Це свято родинне, святкували його сімейно, пізніше за жерця був господар, родинний патріарх, бо Сварог ще й покровитель шлюбу.

В Іпатіївському літописі: "...царював на землі Сварог (найвища істота, батько світла), навчив людину ковальському мистецтву та шлюбу; потім царював син його Дажбог, який звався сонце".

Ще інші свідчення літописів та народні перекази підтверджують те, що обожнюване сонце чи світлоносна сила шанувалися в слов'янських землях у всі часи під різними назвами. Слов'яни були світлопоклонниками. Сварог вважався родоначальником усіх світлих богів, він – **Прабог**. Народженим богам Сварог передає власні атрибути і ознаки. Він наділяє людину мудрістю, спокоєм, рівновагою, допомагає оволодіти будь-яким ремеслом.

СВАРОЖИЧ

Сонячне божество давніх слов'ян, син Сварога, досить часто згадуваний у давньоруських писемних джерелах. Символізує вогонь, священний небесний вогонь (сонце). У слов'ян культ вогню об'єднував пошанування домашнього вогнища і вогню сонця, небесного вогню. Літописи подають, що слов'яни "...вогневі моляться, називаючи його Сварожичем". Сварожич кидає стріли – сонячні промені.

Про поклоніння слов'ян Сварожичу подає свідчення Тітмар, єпископ Мерзебурзький з XI ст.: "...У землі редарів є місто назвою Рідегост, трикутне, з трьо-

ма ворітьми, оточене з усіх сторін лісом величезним і священним для жителів. У двоє воріт могли входити всі, а треті, що на сході, менші і нікому не доступні, ведуть до моря. У місті немає нічого, окрім храму, майстерно вибудованого з дерева... Стіни його зовні прикрашає дивна різьба, що показує образи богів і богинь. Всередині стоять рукотворні боги, страшні, зодягнені в шоломи і кольчуги; на кожному вирізьблено його ім'я. Головний з них Сварожич; усі язичники шанують його і поклоняються йому більше ніж іншим богам".

Яків Головацький подає, що "...Сварожич, тобто син Сварога, шанований на Русі під іменем Дажбога, Хорса чи Сонця". Можна припуститися, що так і було. Божество Сонця мало у давніх слов'ян кілька наймень, бо слов'яни були вогнепоклонниками, сонцепоклонниками.

СВЯТИБІР

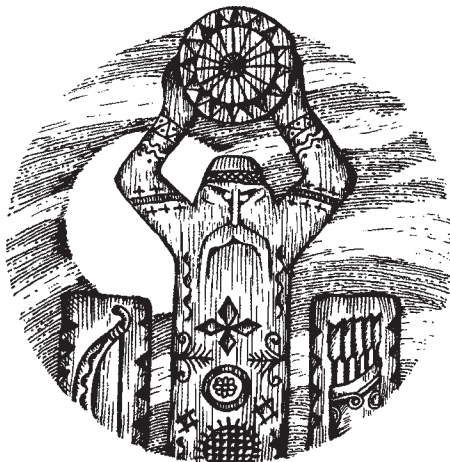
У слов'ян лісовий бог, син Дажбога. Слов'яни вшановували ліси, як символ щорічного відродження природи. Дерева вважалися дітьми сонця і води, в стовбури дубів, буків, лип могли переселятися душі померлих.

Святибір (**Святибор, Святибог**) згадується як покровитель лісів, світлий бог, але свідчень про нього мало. За поданням Тітмара Мерзебурзького користувався божеською пошаною і повною недоторканістю у балтійських слов'ян. У язичників були священні ліси, а на узліссях – капища Святибора, які знищені пізніше прихильниками християнства.

СВЯТОВИД

Святовид, **Святовит, Свентовит, Світовид, Світовит** – у західнослов'янській міфології "бог богів", якого згадують у своїх творах Тітмар, єпископ Мерзебурзький, і Саксон Грамматик ("Історія Данії");

вищий бог, пов'язаний з війною і перемогами. Його атрибутами були меч, стяг, бойові знаки, як зображення орла на щиті, списи тощо. Культовий центр Святовита – чотиристовповий храм у балтійсько-слов'янському місті Аркона. Символічний колір цього бога – червоний: його храм був увінчаний червоною покрівлею, в капищі була пурпурова завіса, у скринях – багато пурпурового одягу.

“Ідол, що зображував бога Святовита, знаходився на кам'яному постаменті у середині святилища. Святовит зображувався у вигляді людської фігури, яка тримала у правиці ріг для пиття. Під час щорічних святкувань його наповнювали вином, щоб передбачити урожай наступного року. Вважалося, що він буде тим більший, чим вище підніметься вино в рогі” (Марія Гімбутас “Слов'яни”).

Білий священний кінь при храмі Святовита, за переказами, після ночі був увесь в багнюці. Вірили, що бог вночі виїздив на бій з ворогами. Під час гадань коня підводили до трьох шеренг списів і якщо він спотикався на ліву ногу – вважалося поганою прикметою, на праву – добрим знаком. Віщування оракула Святовита були найвагомішими і вирішували справу. Ідол Святовита мав чотири голови, храм – чотири основні стовпи, що є ознакою моделі світу в слов'янській міфології.

Про приналежність цього бога усьому слов'янству свідчить знахідка археологів на річці Збруч поблизу Гусятина (Галичина) у 1848 році (*“Збруцький ідол”*). Місце, де знайшли ідола, вважають капищем слов'янського бога природи, родючості і життя – Святовита чи Світовіда. Це чотиригранный стовп із сірого піщаника, увінчаний головою в давньоруській князівській шапці з чотирма ликами. Статуя з чотирьох боків прикрашена трьома ярусами зображень, що відповідало тогочасним уявленням про сфери світу: небо, де живуть боги; землю, яку заселяють люди; підземне царство (пекло) злих сил. На небесному ярусі чільне місце відведене зображенню богині з рогом достатку, поруч неї – бог війни з мечем.

Пофарбований свого часу в червоний колір, *“Збруцький ідол”*, на думку А. А. Рибаківа, є уособленням сили, що народжується, і, водночас, злиття в єдиному образі всіх частин Всесвіту. Червоний колір, білий колір, чотири лики – вказують на те, що це сонячне божество.

У А. Кайсарова: *“Кумир Світовіда з іншими зображеннями рюгенських ідолів зруйнований єпископом Абсаломом, чому свідком був єпископ Саксон. Це сталося у 1169 році в день святого Віта 15 червня”*.

СИЛЬНОБОГ

Цьому божеству слов'яни ніби поклонялися, як такому, що дарувало фізичну силу і міць. Уявляли й зображували його у подібі мужа, що тримає у правій руці короткий спис, а в лівій – срібну кулю, в означенні того, що бог дарує міць усій землі. Біля ніг Сильнобога лежали людська та лев'яча голови, що знову ж таки свідчить про міць та відвагу.

СИМАРГЛ

Персонаж слов'янської міфології; божество, ідол якого був поставлений у пантеоні основних богів князя Володимира. Деякі дослідники, читаючи написання Симаргл як **Сим** і **Єрьгл**, висувують гіпотезу, що Симаргл (**Семаргл**) – це **Семи-ярило** – бог руйнівного сонця, бог життєдайного небесного вогню (О. С. Фаміцин). Допускають, що Симаргл був божеством меншого племені, підкореного київськими князями.

У давньому Ірані **Симург** (**Сімург**) – віщий птах велетенських розмірів – відомий усьому перському світу. У поемі “Шахнаме” поет Абукасим Фірдоусі порівнює суворого і могутнього птаха з крилатою горою. У перському творі “Чудеса світу” (XIII ст.): *“Птах Симург живе за горою Каф на кордоні світу в Індії. Один правитель бачив його... Повітря забарвилось*

усіма кольорами веселки, від пір'я і крил птаха йшли гарні звуки, від нього – приємний запах... У кігтях він тримав крокодила”.

Жителі Індії вірили, що Сімург знищує драконів і показує дорогу заблукалим. Птаха зображували на килимах, посуді, на шаблях, щоб зброя була під заступництвом Сімурга. Якийсь час цей гігантський птах був емблемою Ірану. Ніби ведеться птаха від дивної істоти на ймення **Сенмурв**. *“Сенмурв літає, як птах, але має вищирену собачу пащу”*, – записано в іранських переказах. До того ця істота ще має собачі лапи і вкрита риб'ячою лускою. Це символи: Сенмурв є уособленням стихій землі, повітря і води. Археологи відшукали амулети із зображення подібних істот у пермських та угорських народів, у Прикам'ї, у скіфських пагорбах Придону. Схожі функції і подоба у бога Переплута. Можна припуститися думки, що він замінив Сімаргла в пізніші часи. День Сімаргла – субота.

Слов'яни уявляли Сімаргла крилатим собакою, що стереже посіви. Його вважали богом небесного вогню, який вселяється у сходи посівів, у бруньки дерев і сприяє їхньому проростанню. Він є внутрішнім вогнем і сприяє творчості, росту, піднесенню.

Зображували Сімаргла дволапим, з собачою головою, біля кореневища Дерева Життя, на якому проростало насіння всіх рослин. Хвіст Сімаргла у вигляді рослинних пагінців. Такі зображення є на прикрасах давніх слов'ян, на побутових предметах. На капітелі Борисоглібського собору в Чернігові також є зображення Сімаргла у вигляді фантастичного крилатого пса.

СЛАВА

За припущеннями деяких дослідників, зокрема Я. Боровського, П. Трощина, давня слов'янська богиня перемоги та удачі, від якої походять слов'яни. Це вона дала назву племенам і землям, які слов'янам належали; язичницьке богослужіння називається “славлення”.

Зображувалася на щитах, на застібках плащів в образі жінки у довгому широкому одязі з піднесеними до неба (до сонця) руками, з сонячними знаками навколо голови. Про поєднання культу сонця і богині Слави свідчить зображення коней і птахів поруч з богинею (кінь і півень у слов'ян пов'язані з культом сонця). За твердженням учених, культ **Великої Богині** (Баби, Мокоші, Березині, Рожаниці, Землі, Лади, і, можливо, Слави) був започаткований за матріархату, розповсюдився поміж землеробських племен давніх слов'ян, а за християнства перейшов у культ **Божої Матері**.

Підтвердженням тому, що Слава у давні часи була Великою Богинею і можливо виконувала функції багатьох інших богів (Рода, Велеса, Ярила, Лади та ін.) є те, що у слов'янських мовах дуже багато слів, імен, географічних назв з коренем “слав”. З іменем Слави пов'язана стародавня назва Дніпра – найбільшої ріки

східних слов'ян, яку у давнину обожнювали, називали сином богині – **Славутою, Славутичем**.

За літописними свідченнями, свято Слави існувало у сербів ще тоді, коли кожен рід мав свого бога; у ті часи, коли вони ще не були посунуті племенами кочівників на Балкани. Вшанування вогню, славлення весняного сонця святкувалося на честь богині Слави у день повороту сонця на літо – 23 квітня (нині день святого Юрія).

СПОР

Корінь цього імені той же, що й в дієслові “споритися” – легко й швидко виконувати роботу. Персоніфіковане божество Спор (**Спориш, Спаріш**) зустрічається в білоруському пантеоні слов'янських богів і дуже мало в українському, але як абстрактний символ успіху, вдачі, примноження багатства відмічається у багатьох слов'янських народів.

Спор-Спориш – втілення родючості. Уявляли Спориша у подібі білоголового кучерявого чоловіка, який ходить по полях. Раніше, за догадками дослідників, спориш означав подвійний колос – **Цар-колос**, – який

був у слов'янських традиціях близнюковим символом родючості. По завершенню жнив з подвійних колосків плели обрядові вінки, їли зерно з Цар-колоса, варили пиво на громаду. У деяких місцевостях плели ритуальну ляльку – спориню. У “бороду” Волоса, пізніше у бороду Миколи, Зосима, Сави та інших святих також заплітали спориш – подвійний колос.

Представником достатку польових рослин, збіжжя, що завжди вважалося багатством у народі, є уцілілий до наших днів у Білорусії Спориш, на честь якого в жнивну пору там співають особливих “Споришевих пісень”.

Назва “Спориш” зрідні болгарському слову “спор”, що значить достаток, багатство. “Спора” – “spora” (чеськ.) – примноження, “споро” – “spogo” (польськ.) – достаток, “спор” (білорус.) – успіх. Слово “спор” відповідає грецькому **Плутос**, іменем якого звався у греків син **Деметри** і **Ясона**, виразник багатства. Плутос і Спориш – синоніми. Той самий зміст, що й Спориш має у піснях білорусів **Добро**.

Спориш і Добро в цих піснях одного значення, співпадають з богом добра й достатку **Пільвітом** у литовців, який є одного ж таки значення з Плутосом. Ще в інших піснях звертаються білоруси до Бога, просячи його прийти на тік чи у двір – під іменем “Бог” виступає Спориш; вони зустрічають його з пошаною, з непокритою головою, просять гарного врожаю.

СРЕЧА І НЕСРЕЧА

Среча – давня слов'янська богиня, яку уявляли гарною дівчиною. Вона пряде нитку долі, нитку життя. У різних племен синоніми “суд”, “рок”, “доля”, “судьба”, “жереб”, “кош”, “приговор”, “решение” мають однакове значення. Среча (**Усреча**) – нічна богиня. Гадання – це ніби спілкування з богинею з метою дізнатись про свою долю. Ніхто не бачив як вона пряде, тому гадали найчастіше вночі. У більшості гадали на наречених; наречена – “невеста” (рос.) – “не весть кто”, “неизвестная”, незнана, невідома.

Среча допомагає людям у сільськогосподарських роботах, в іграх та забавах.

Антиподом Сречі є Несреча – сива баба із злими очима, затуманим поглядом. Несреча – теж пряха, але вона пряде тонко, нитка в неї може легко порватися. Серби кажуть: “*Несреча тонко пряде*”. Якщо нитку пряде Несреча – щастя-доля, а то й життя може у будь-який момент перерватися.

СТРИБОГ

У східнослов'янській міфології божество вітрів. У давньоруських текстах ім'я Стрибога згадується разом з іменем Дажбога, що свідчить про спорідненість їхніх функцій, вони розповсюджують добро, дають блага.

Вітер слов'яни вшановували як дух, що віє від божества. У “Повісті минулих літ” поряд з богами Володимира, що стояли на горі в Києві, згадується і Стрибог. За “Словом...”, Стрибог – дід, родоначальник усіх вітрів: “*Ось вітри, Стрибожі внуки, віють стрілами з моря на хоробрі полки Ігоря*”.

Стрибог – сонячний вітер, бог, який спрямовує потоки повітря, рухає їх, котить воду в річках і морях. Від імені бога Стрибога назва багатьох річок: Дністер, Стрий, Стир, Строна, Істр. У той же час, Стрибог

міг бути богом війни. Від давнього "стрити" – нищити. Звідси – стратити.

СУД

У слов'янській міфології божество, яке керує долею (судьбою) людини від народження. У сербській казці Суд (**Усуд**) посилає назустріч людині Сречу і Несречу (Долю і Недолю). Він присуджує судьбу кожній людині, а виражають його волю і доносять до людей три сестри – Судениці. У дні, коли Усуд розсипає в своєму палаці золото, народжуються ті, кому бути багатим; коли сипле черепки – народжуються бідняки.

СУДЕНИЦІ

Діви судьби (долі) у південних слов'ян. Визначають долю людини, її характер, дають людині її місце в житті. Три безсмертні Судениці-сестри, за переказами, приходять опівночі через три дні після народження дитини і визначають її долю. Як призначать – так і буде, ніхто того призначення не змінить. Одна з Судениць пропонує смерть, друга – фізичні вади, а третя призначає скільки жити і що буде на віку. Її віщування найчастіше збувається.

ТРИГЛА

У прадавніх слов'ян богиня землі. Вона втілює три поверхи світобудови: небо, землю та підземний світ; позначає три функції створення світу: творення, збереження (життя), руйнування – як в індійській міфології Тримурті. Тригла (**Триглава**) пов'язана із вселенськими мірками часу і простору.

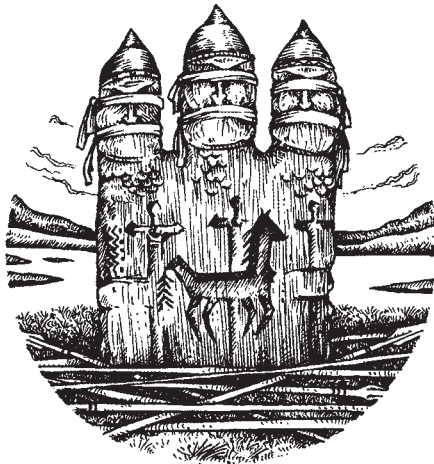
Як покровительці доріг, їй поклонялись лужицькі слов'яни. Уявляли її трьохголовою, в руках ніби вона тримає півмісяць. І, незважаючи на те, що вона володарка середнього світу, вважали її темною, на відміну від небесного, світлого чоловічого начала, тобто вона виражає жіночу суть землі і води (як Мати Сира Земля). Звідси – місячний символ.

Атрибутом Тригли був чорний кінь, якого жерці брали для ритуалів гадання. Як подає А. Кайсаров, один з храмів Триглави був біля Оранденбурга на Гарбурзькій горі. Ще є перекази, що мала вона храми у східних слов'ян, але не в поселеннях, а на полях киявських, де були її триглаві ідоли. І що суть цього зображення – біг часу: минуле, дійсне і майбутнє.

ТРИГЛАВ

Великим богом у Поморському краї був Триглав, ідоли якого стояли в Штетині, Волині (Юліні) та інших місцях. Ці ідоли були триглавими. Золота пов'язка закривала очі і вуста. У Штетині ідол стояв на вищому з трьох пагорбів, на яких було зведене місто, в головній з чотирьох священних будівель. Подібно Святовиту Арконському, Триглав був воїном-вершником, одним з атрибутів його святилища був богатирський вороний кінь, який, як і кінь Святовита, вважався священним і ніхто не мав права сідати на нього. Роками стояв він у святилищі, за ним пильно наглядав один з храмових жерців. Невелике зображення Триглава було виготовлене із золота. На стіні висіло сидло Триглава, старе і непридатне, бо ним ніхто не користувався. Три лики

бога символізують владу над трьома царствами – небом, землею і підземним світом. Під час ворожіння вороного коня Триглава водили через дев'ять списів, покладених на землю.

“На північному заході слов'янської зони відомий бог Триглав, який представлений трьома іпостасями. Можливо, з'ява багатоголового бога стала наслідком табування імен божеств окремих племен...”

Яровит, Поренут і Руєвит – усі разом складали іпостасі триєдиного божества Триглава, який був утіленням щорічного (від літа до осені) періоду проростання (росту) рослин та розмноження тварин...

Єпископ Отто з Бамберга двічі відвідував Штеттін (Щецін), де знаходилося кілька храмів. Найголовніший з них стояв на одному з трьох пагорбів і був посвячений Триглаву, триглавому триєдиному божеству. Святилище було прикрашене військовими трофеями. Знадвору і всередині храму стояли щедро прикрашені статуї...

Багатоголові статуї розповсюджені і в південній та східній частинах слов'янської зони. На північ від Шібеніка у Скрадіні (на Андріатичному узбережжі) була знайдена триголова статуя, яку називали Триглавом. Нині вона знаходиться у Музеї слов'янських старожитностей в Спліті (Марія Гімбутас “Слов'яни”).

ТРОЯН

У східних слов'ян божество сонця, яке їздить по небу в колісниці, запряженій трійкою коней. Відображало це божество вплив сонячної сили на зміни пір року. Давні слов'яни ділили рік на три частини: весну, літо, зиму. У назві “Троян” вбачається троїста світлоносна сила, що відповідає трьом порам року.

У “Слові о полку Ігоревім” кілька разів згадується Троян (“віки Трояні”, “землю Трояню”). Руська земля в “Слові...” визначена як земля Трояна. Згадується також у поемі трисвітле сонце (у плачі Ярославни).

Це трисвітле сонце дало підстави вважати Трояна східнослов'янським божеством сонця, світлим богом, який боровся з демонами п'їтьми. Як давньоруський бог, Троян згадується у писемних пам'ятках (поруч з Хорсом, Перуном, Велесом, Дием). Число “три” вживалося в давньоруській мові у формі “троя”.

“Ян” – ім'я, яке є назвою, на думку дослідників, літнього сонця. Наприклад: Яном у білоруському фольклорі називають посланця сонця – Купаліта, який є розпорядником танців та ігор під час купальського свята. Єню у болгар – сонячне божество, той же слов'янський Ян. Троян – три Яна – триєдине сонячне божество.

В Іпатіївському літописі від 1104 року: “...стояло сонце в колі, а поза колом ще два сонця”. Дослідники показують також Трояна богом місяця, ночі і будівництва. За повір'ями, він навчив людей теслярству, різьбярській справі. З часом Троян міг сприйматися як напівбог, епічний герой, видатний слов'янський вождь, батько, що мав трьох синів.

У південнослов'янській міфології є триглавий персонаж Троян, походження якого пов'язують з історичним імператором **Траяном**. У сербській казці одна з голів Трояна пожирає людей, інша – худобу, третя – рибу, мандрує він вночі, бо боїться сонячного світла.

ТУР

Близьким до Ярила, схожим на нього божеством на Русі, у північних і західних слов'ян, був Тур, ім'я якого в першооснові означало бика, що був втіленням бога сонця і мав вплив на родючість.

Слова “ярий” (буйний) і “тур” були епітетами бога сонця, війни і весняної родючості, згадки про якого в народі збереглися під іменем “Тура – удалого молодця”. На честь Тура співали весняних пісень.

У Галичині **Туриці**, що близькі до означення Тур, святкуються на початку травня, як і Семик у росіян. У львівському Номоканоні XVII століття згадуються в

числі язичницьких ігрищ Тури. У західних словаків одне з найважливіших весняних свят – Троїцин день – має назву **Літниці** або Туриці. На святах, у яких вшановувалося весняне сонце, йому поклонялися, називаючи його Туром, символізував його також тур або бик (дійсний або ряджений).

У Костромській губернії в селі Туровському у 836 році знайшли невеликого ідола, вилитого з червоної міді. За переказами, на горі над Галицьким озером було капище Тура. Про пошанування Тура балтійськими слов'янами свідчать знайдені в землі редарів маленькі зображення биків, що слугували як ідоли.

Тура шанували на Русі не тільки весною, але й взимку, на що прямо вказує свідоцтво І. Гізеля, який описуючи свято Коляди (різдвяне), додає: *"К сему на тех же своих законопротивных сборищах и некоего Тура сатану и прочие богомерзкия скареды промышляюще вспоминают"*. У всі свята вечори (Святки), про що подає М. Чулков, від Різдва до Хрещення на честь тих же ідолів Коляди і Тура, співають так звані "підблюдні" пісні, влаштовують ігрища, рядяться в "харі" і т.п. В Україні на Різдво і в Новий рік водили по селу бичка-полазника і виголошували при цьому здравиці та побажання на добро. У Новий рік на Дністрі ходять з биком співаючи:

*"Ой, Туре! Туре! Небоже –
Ой, обернися та й поклонися!"*

У піснях та обрядах Тур, зберігаючи силу і лютість, які притаманні цій тварині, в той же час, як виразник швидкості, був утіленням сильного, яркого і швидкого сонця. Сонячна природа Тура виявляється і в тому, що в українських і польських колядках зустрічається багаторогий тур або **тур-олень** із золотими рогами, тобто сяючий як сонце.

Назва свята "Тури" або "Туриці" у галичан і словаків навіть незалежно від багаточисельних географічних назв, похідних від імені Тур, свідчить про по-

шанування Тура як божества. Християнські священики забороняли участь у цих язичницьких святах.

У сербів є перекази про ратного бога Тура. У давньому руському азбуковнику (за списками XVI ст. і XVII ст.) подається, що **Турас** – значить "март", тобто, місяць **Марса**. Войовничий, ярий, буйний характер Тура доказується й тим, що ім'я його **Яр-Тур**, **Буй-Тур** часто служило епітетом хоробрих воїнів, воевод і князів.

Тур втілює у собі і світло відроджуваного на Коляду сонця. Звичай заводити в хату бичка у перший день Різдва зберігається в Подністров'ї, Сербії, Валахії. У Болгарії є перекази про жертвування в давнину богу **Торку**.

Тур – тотемна тварина давніх слов'ян. У слов'ян існував культ божества Тура. Очевидно він був безпосередньо пов'язаний із тотемним культом тварини, яка пізніше могла стати символом чоловічої сили, родючості, сонячним божеством. Роги Тура мали у давніх слов'ян символічне значення, вони символізували сонячні промені, їх покривали золотом. Биків і волів забивали на честь богів, приносили в жертву. Їхнє зображення часто зустрічається у слов'ян на предметах побуту, які знайдені археологами.

Розкопки свідчать, що шанування божества Тура у давньому Києві панувало на Подолі. Під час археологічних досліджень під Києвом було виявлено капище (так звану, Турову божницю, про яку є згадки в руських літописах), у жертovníку якого кілька десятків черепів з рогами.

Перський історик Гардізі у своєму творі "Краса оповіді" (IX ст.) писав про слов'ян: *"Вони шанують бика і велика частина їхніх посівів з проса"*.

Тур – бог сили, честі, воїнів, сонячний бог. Зображувався багаторогим, з золотою шерстю. Можливо, пізніше Тура заступив Перун і перебрав його функції.

УД

Одне з найдавніших слов'янських божеств, дух-покровитель любовних зв'язків, любощів. У "Слові об ідолах" (початок XII ст.) говориться, що слов'яни-язичники *"...чтут срамные уды и в образ сотворены, и кланяются им, и требы им кладут"*.

Уда уявляли ставним кучерявим молодиком, що їде верхи на турі. Роги тура увіті вінком з калини – символом дівочства, а сам Уд тримає в руці дерев'яний спис, до якого прив'язані дві дерев'яні іграшки.

Щоб принадити Уда, під ліжко клали стеблину кокошника довгорогого – рослини з яскраво-червоною голівкою, яка була посвячена цьому божеству. Ще увивали кокошник травною любкою, квітки якої розпускаються увечері, відкриті і приємно пахнуть усю ніч – тому й зоветься вона любкою.

Капища Уда облаштовували в глушині, в хащі: на водоймах забивали в дно палі з фалічними символами. У ніч повного місяця безплідна жінка заходила у воду до пояса і, пестячи долонями забиті палі, молилася про дитя. Це робилося потаємно, ніхто не повинен був знати, окрім жерця.

У своєму словнику Володимир Даль подає такий ланцюжок слів від слова “уд”: “удить (в значении полнеть), узы (связь), ужик (кровная родня)”. Сюди можна ще додати: “удалец, удача, ударять, удобный, удовольствие, удовлетворять (может – “удом творить”)”. У пізніші часи функції Уда були перебрані Ярилом, Ладом, Купалою.

УСЛАД

Бог веселощів, пирування, гулянок та насолод, вірний супутник Лади, богині кохання. Зображувався юнаком у вінку, радісним, усміхненим; інколи його статуєтки виробляли із золота.

Одягнений Услад (**Ослад**) досить легко, бо завжди готовий задовольнити свою похоть. На гулянки це божество закликалося в якості почесного гостя і

перший кубок так як і перший поцілунок жертвували йому. Ще вшановували його як бога сну і сновидінь.

За іншою версією, це давньослов'янське божество розкошування та гульбищ всенощних, веселощів і свят безмірних, від рану до рану, покровитель любителів меду-горілки та “завсігдатаїв” винних погребів. Уявлявся молодим мужем, але у жіночому вбранні. Від безсоння та надмірного “пиття” обличчя червоне, набрякле, сам товстий, обвислий. Хто йому поклонявся, той на нього був схожий.

М. Д. Чулков: “...сколько ни было в то время университетов, то ни одного из оных студента не отвела Лада в царство Чернобогово, а провожал туда беспрестанно Услад. ...лучше, оставя Услада, жертвовать разумно и осторожно Ладе, которая нередко составляет счастье молодых ученых, а Услад – никогда, повергая притом их в презрение и в вечную бедность”.

Інших згадок про це божество, ніж у М. Чулкова, не знаходиться, тому існування Услада в міфології слов'ян можна поставити під сумнів.

ХАМБОГ

Можливо що вигадане божество, яке ніби є посередником між Білобогом і Чорнобогом. У міфах чоловік богині Живи, який слідує, щоб чоловіки у всіх поколіннях слов'ян були схожі на нього і один на одного, щоб слов'яни не відрізнялися між собою. За жінками таким чином слідує богиня Жива.

ХВОРСТ

Покровитель хвороб, немочі і старості. Його ім'я співзвучне із словом “хвороба”. Щоб задобрити цього невмолитого бога, давні слов'яни, особливо люди похилого віку, приносили йому багаті жертви і молилися. Проте Хворст дійсно невмолитий. Він бажав, щоб йому поклонялися і вшановували його молоді. А

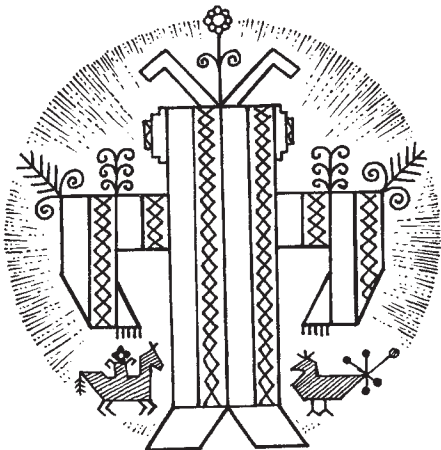

те, що служили йому старі та немічні, злило його, тому він був недобрим, жорстоким богом.

ХОРС

Великий бог давніх слов'ян, ідол якого стояв у пантеоні князя Володимира. Дослідник М. М. Гальковський писав: *"Хорс міг означати сонце в його щоденному круговороті"*. Він витлумачував ім'я Хорс з грецького "хорос", що означає коло. Відомо, що круглий підсвічник у храмах під самим склепінням називали колись хоросом, він символізував небесне склепіння. Сонце у своєму русі описує по небу коло, що й було підмічено давніми.

У "Слові о полку Ігоревім": *"Всеслав (Полоцький) – князь людям суд чинив, князям гради рядив, а сам уночі вовком бігав: із Києва у Тмутаракань до півнів добігав, великому Хорсові дорогу вовком перебігав"*. Тобто, Всеслав перебігав Хорсові дорогу уночі. Дослідник Є. В. Аничков запитує: *"Як можна викликати уявлення про сонце, описуючи швидкість нічного шляху?"* Значить, Хорсом був місяць, якому теж поклонялися східні слов'яни?

Можна припустити, що Хорс був великим богом, який з небесних воріт випускав сонце на зміну місяцю і навпаки, був "оком неба", небесним воротарем. Пізніше у фольклорі зображували Хорса гарним юнаком, що іноді приходить до молоді водити хороводи.

У давнього прибалтійського язичницького племені корсі був бог-захисник, якого називали **Хорсі**. Він мав людський тулуб, козлині ноги і собачу голову з кількома рогами. На кам'яному вівтарі, де стояв його кумир, вдень і вночі горів священний вогонь.

ЦУР

Давньослов'янський бог домашнього вогнища, який оберігає кордони земельних володінь. Тепла хата, піч – місце домашнього вогню – житло Цура. До цього божка зверталися досить часто, і це дійшло до нинішніх часів. У гаданнях, іграх: *"Цур, мене!"* Іменем домашнього бога визначали кількість і якість необхідної роботи: *"Через чур!"* Кожен господар мав свого домашнього божка. Вважалося, що Цур (**Чур**, **Щур**) – душа далекого предка. Маленького ідола Цура вирізали з дерева (цурка, чурка). За уявленнями українців, Цур охороняв рід, зображувався інколи у вигляді танцюючого вогню. На кордонах земельних володінь роду ставили знак Цура (Чура) – "чурбан" (межовий стовп). Вважалося, що його не можна чіпати, шкодити, бо в ньому таїться живий вогонь предків.

Цур – одне з найдавніших божеств-берегинь. Земля, в якій лежали предки (пращури) якого б то не було роду і яка переходила у спадок з роду в рід, вважалася недоторканою. За переказами багатьох племен, душі тих, хто не поважає святості кордонів, переставляє межові стовпи, господарює на землі чужих предків, – будуть прокляті, після смерті блукатимуть без пристанища. Такі люди довічно змушені будуть носити каміння і блукати полями

не знаходячи притулку; або ж блиматимуть у степах блукаючими вогниками. Цур захищає мир, він посланець і охоронець миру. Він освячує і захищає право власності, осілість людини на землі, гуманні моральні принципи ("Цур моє!", "Цур навпіл!", "Цур разом!"). Зі словом "чур" пов'язані слова "чорт", "очерт", "очертить". Праслов'янське "черт" – проклятий. Можливо – той, хто порушував кордони географічні, а потім – неминуче – і моральні; той, хто підміняв добро злом.

ЧИСЛОБОГ

Божество місяця, лічби, арифметики, астрономії. Зображувався сивим дідусем з місяцем у руці чи на

грудях. За місяцем у давнину відміряли час, місяць був символом спокою, безпристрасності. З ранніх сутінок до зорі володарює місяць, править Числобог, не звертаючи уваги на суєтність биття, спокійно відлічує як секунди, так і століття.

ЧОРНОБОГ

У слов'янській міфології зле божество, яке приносить нещастя, зло, хвороби; уособлення ночі, темних сил; войовничий бог, пов'язаний з ворожінням. У "Слов'янській хроніці" Гельмонда (XII ст.) є опис ритуалу, де мужі передають кругову чашу і промовляють заклинання від імені двох богів: доброго і "чорного" (злого). Добро і зло в міфології слов'ян – Білобог і Чорнобог, вони протистоять у природі. Чорнобог – сутність похмурості, смертоносності, злості. Звідси ймовірно походить більш пізнє "чорт". Від Чорнобога походить лихий вітер – вихор. Він шкідливий для людини, ворожий, може засліпити її, розвіяти. Усі злі, небезпечні для людини істоти походять від Чорнобога.

У сузір'ї Ведмедиці народні уявлення визначали коней сонячного бога. Склалася легенда про те, що чорний пес, персоніфікація Чорнобога, щоночі

гризе упряж, але біжить напиться і не встигає – настає світанок, і упряж знову зростається. Тобто, зле начало не в силах порушити світову гармонію; добро, світло у вічній боротьбі зі злом утримує світову рівновагу.

ЯРА

У міфології слов'ян земля, освячена, запліднена сонцем; березнева, весняна, розбуджена з-під снігу. Богиня, земна пара небесному Ярилі. Свято богині Яри – 1 березня за старим календарем (14 березня за новим) – на початку Нового року у давніх слов'ян. Цим святом починався цикл весняних свят на честь природи, який закінчувався святом Ярила (нині Юрія).

У Тараса Шевченка: "...Перед лицом мартовского солнца сконфузился и почернел белый свет. Ручьи весело зашевелились в горах и побежали к своему Днепру-Белогруду сказать о приближении праздника Богини Яры..."

Ярило несе активну, інколи руйнівну, чоловічу енергію. Яра компенсує її своєю спокійною жіночою. Вона заступниця земної природи, її берегиня. Ім'я Ярина (Орина) – мир, спокій – похідне від Яра.

ЯРИЛО

У слов'янській міфології божество весняної родючості, молодого весняного сонця. Відомий з дуже давнього часу, як бог любові й пристрасті, сили та хоробрості. Заступник хліборобів, домашнього господарства і рослинності. Яр, ярий, яровий – весняний, молодий, сердитий, гарячий, вогненний, пристрасний. Ярило запліднював землю, від нього вона розвивала всю природу, тому його інколи зображували з ознаками статі.

Ярило визволяє землю від холодної зими, розчищає дорогу весні, сприяє зародженню нового життя на землі. З'являється він на білому коні з колосками та зіллям у руках, у вінку з весняних квітів. Уявляли цього бога гарним молодим юнаком у білих строях. Інколи Ярила уособлювала молода дівчина.

Свято Ярила весною. До 6 травня християнство приурочило день святого Юрія, який перебрав на себе функції язичницького Ярила. Коли вже проросла трава, виткнувся озимий (осіннього посіву) та ярий (весняний) хліб, давні слов'яни справляли величні обряди на честь Ярила. Вірили, що Ярило відмикає золотими (сонячними) ключами браму Вирію і випускає на землю Весну. Він же випускає дощ і росу. Тому роса цього дня цілюща. У цей день вперше виганяли на пасовиська худобу. На честь весняного бога водили хороводи та співали пісень:

*Воротарю, воротареньку,
Відтвори воротонька
З щирого золотонька!*

Воротар небесний – це Ярило, у якого зберігаються ключі від Вирію. Після хороводів відбували поховання ідола Ярила. Одягали його в чоловічий і жіночий одяг одночасно, і, співаючи ритуальних пісень з похвалою сонцю, весні, дощу, землі, прикривали ідола зеленою травою. Ще в цей час (на Семик) ворожили на зіллі, на квітах, на вінках. Близький Ярилу бог прибалтійських слов'ян Яровит.

ЯРОВИТ

Бог війни і сонця у полабських та прибалтійських слов'ян. Його атрибутами були золотий щит і шолом.

Бог весняного сонця, пов'язаний з культом родючості. Яровит (**Геровит**) – від *яръ* (сила, світло), уособлював молодість, свіжість, мужність, життєдайну сонячну енергію, що виявляє себе навесні, пробуджує природу. В одному з гімнів на честь Яровита: *"Я вкриваю рівнини травою, а дерева листям."*

Я приношу полям урожай, а скотині – приплід". Вважалося, що Яровит охороняє посіви, весняний цвіт тощо.

"У Воліні Отто (єпископ з Бамберга) віднайшов храм із священним списом. Поблизу знаходилося відкрите святилище з ідолами, на якому збудували церкву Адальберта. Увійшовши в середину святилища, вони почали шукати ідолів, але побачили на стіні тільки величезний дерев'яний щит. Побоюючись натовпу, який чекав їх біля святилища, вони

вийшли, прикриваючись щитом. Усі хто зібрався, впали на коліна, вважаючи, що з'явився бог війни Яровит (Геровит). Один з біографів Оттона, Герборд, пише, що зсередини щит був покритий золотими платівками, прикрашеними карбуванням. Зображення Яровита нагадувало грецького бога Марса (Марія Гімбутас "Слов'яни").

Яровит, Руєвит, Поревит у полабських та прибалтійських слов'янських племен були сонячними боже́ствами, втіленням сонця в різні пори року.

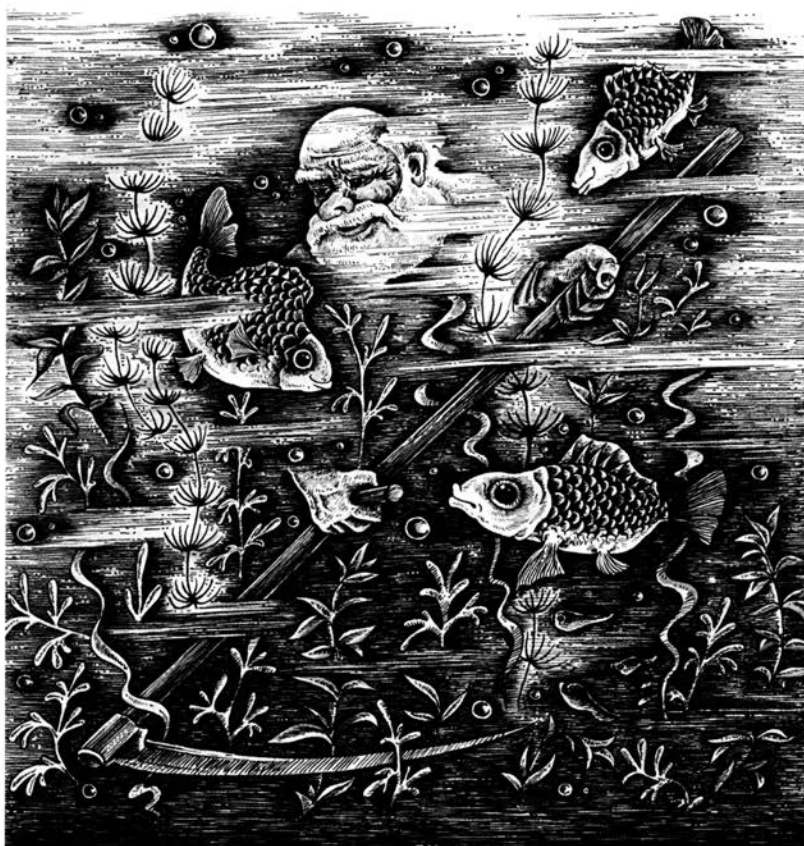
ЯСОНЬ

Боже́ство сонця. Відомий у чехів, словаків і моравів. Ясонь (**Хасонь**) – значить світлий, білий, ясний, що зближає його з Білбогом. Свідчень про це боже́ство дійшло дуже мало. А засвідчує існування цього бога, як вважають дослідники, велика кількість географічних назв, похідних від наймення Ясонь у Моравії, Угорщині, Богемії, Галичині, Хорватії, Словенії, Крайні, Сілезії, Прусії і на Балтійському узбережжі.

У польській казці Сонце їздить в діамантовому двоколісному візку, на дванадцяти сивках-золотог-

ривках. У словацькій казці розповідається про коня з сонцем у чолі: де вели коня, від нього розливалось таке світло, наче стояв прекрасний день; там, звідки кінь ішов, все поринало в густу темряву. Уявлення про сонце як про око боже відоме з давніх часів. Кінь з сонцем у чолі очевидно є втіленням бога сонця – Ясоня.

Б/ БОЖЕСТВА І ПЕРСОНИ КАЛЕНДАРНИХ ТА СЕЗОННИХ ОБРЯДІВ

Міфічний епос закладає перші підвалини моральних переконань народу, виражаючи у надприродних істотах, у богах і героях не лише релігійні, але й моральні ідеали добра і зла. Ось чому ці ідеали народного епосу – більше ніж художні образи: це – ряд сходинок народної свідомості на шляху до морального вдосконалення.

Георгій Булашев

Бадняк. Божич. Вясновка. Герман. Гостейка. Джамал. Дідух. Додопа. Єнєва буля. Жатварка. Зелений шум. Калита. Колодка. Кострома. Коструб. Кралиця. Кукер. Куст. Марена. Масляна. Овсень. Пеперуда. Перегоня. Полазник. Тополя.

Обрядовий календар у слов'ян був широкий, свята майже всі були хліборобські, відбували їх у залежності від погоди й відповідних робіт, тому встановлених точних днів не мали. Вже християнство перебрало більшість язичницьких обрядів, переінакшило їх, пристосувало до нової релігії і у більшості випадків встановило точні дати.

Головна ідея хліборобських язичницьких свят давніх слов'ян – пошанування природи, а у першу чергу життєдайного сонця і сонячних богів; неба, землі, води, вогню; подяка природі й сонцю за урожай і прохання про добре ставлення в майбутньому; радість з того, що минула холодна зима і приходить тепла пора, яка принесе поживу і добробут; поклоніння пращурам, які теж, за давніми віруваннями, були подателями добра й достатку.

Від багатого на свята й обряди язичницького календаря достатньо залишилось в обрядових піснях, народних переказах, казках. Давні пісні, особливо купальські, веснянки, колядки, щедрівки, а ще казки засвідчують спільне минуле і тісні зв'язки слов'янських народів.

Кожне свято мало свій відповідний ритуал, дії, а героями цих дій були або ідоли природних божеств, або їхні тотеми. У пізніші часи головними у святкових обрядах стали міфопоетичні персони – посередники між людьми і богами. Тільки вони могли виконувати певні ритуальні дії спеціально призначені для викликання дощу, пошанування сонця, грому, весни тощо. Пізніше першооснова ритуалів була втрачена під тиском нової релігії, та й просто похована під нашаруванням часу. Персонажі обрядів вже не мали таких чародійних властивостей, їм не приписували вміння спілкуватися з богом, ворожити, пророкувати. За звичкою вони залишилися в народі, залишилася їхня назва і деякі функції. Ще пізніше більшість обрядів почали сприйматися як забавки, розваги, а давні обрядові персонажі – слуги та служки богів, – як головні учасники дій.

БАДНЯК

У південнослов'янській міфології різдвяний персонаж (різдвяне поліно) – пень чи гілка, яку спалювали в ніч на Коляду. Його називали старим богом, протиставляли Божичу (молодому богу), зображували пнем з бородою. Бадняк пов'язаний з образом змія в коренях дерева. Обряд спалення Бадняка в кінці старого року символізував знищення змія (нижчого світу), злого начала вогнем. Цей обряд ознаменовував початок нового сезонного циклу, гарантував достаток. Спалюючи Бадняка, вибивали з нього іскри, примовляючи: *“Дай Боже овечого приплоду стільки, скільки є діток у старого бадняка”*.

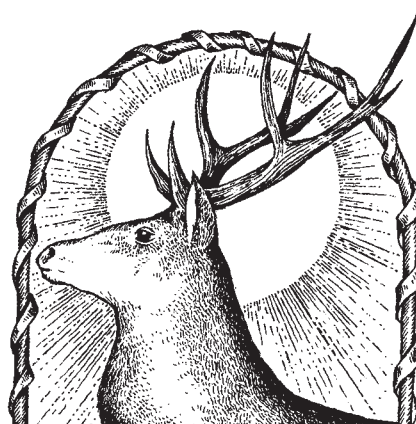
Можна припуститися думки, що слов'яни, поклоняючись деревам, виставляли в домі гілку священного дерева (дуба, бука, берези, ялини), щоб допомагала господарювати, приносила блага в сім'ю. По закінченні року, перед початком нового (у давніх це було весною) старого Бадняка з ритуальними співами спалювали, а в дім виставляли нового. На охопленого полум'ям Бадняка кидали зерно, сипали муку, сіль, лили вино, олію, зверталися до нього з проханням про родючість ниви та плодючість живності.

Ця новорічна ритуальна дія, втративши язичницьку сутність, збереглася і за християнства (у сербів, чорногорців, болгар).

БОЖИЧ

У південнослов'янській міфології персонаж, який позначає початок весняного сонячного циклу. Разом із символами (золоторогий олень, вогонь, ворота, кабан) та обрядами згадується в колядках. Символізує молодість, відродження, Різдво, Новий рік. Як і Сварожич у східних слов'ян, має відношення до поклоніння сонцю.

Помирає у вогні Бадняк (старий рік), а Божич (новий рік) на своїх золотих рогах приносить новонарод-

жене сонце. Божич – сонячний персонаж, він пере-двіщає весняне відродження природи, її оновлення.

ВЯСНОВКА

У слов'ян одне з наймень богині весни, а також свята на її честь. У білорусів під час цього свята з дівочого гурту обирали достойну дівчину, яка й символізувала весну. Її одягали в білі шати, квітачили зеленню, садили на дерев'яну борону й імітували оранку. Після ритуальної оранки навкруг Вясновки (**Веснянки**) водили хороводи, співали пісень на честь весни.

ГЕРМАН

Міфічний персонаж північних слов'ян, який пов'язаний з обрядами викликання чи припинення дощу, припинення граду.

Парубки разом з дівчатами під час засухи ліпили з глини подоби чоловіка, інколи робили солом'яне опудало – Германа (**Джермана**). Клади його на березі річки, оплакували, а потім закопували в землю чи кидали в річку. Під час ритуальних поминок просили дощу або навпаки – сонячної погоди.

Глиняного чоловічка робили зростом 30-50 см зі схрещеними на грудях руками, що означало: Герман помер від засухи; великий дітородний орган був

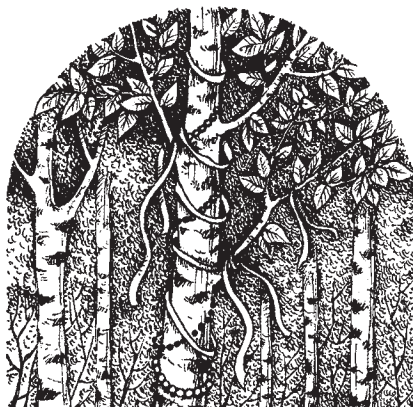
символом родючості. Хоронили Германа, дотримуючись усіх необхідностей поховального ритуалу, вигукуючи заклинання про дощ. Через один, дев'ять, сорок днів (різні варіанти) Германа викопували, розбивали і кидали в річку, чекаючи після цього дощу. Виконували обряд дівчата, часто ті, що й обряд перурди. У поминках брали участь дорослі. Інколи весь обряд виконували жінки, бабусі. Поминальну трапезу накривали просто неба, щоб кожен перехожий міг до неї приєднатися.

Корені цього обряду з жертвоприношенням губляться в язичницькій давнині. Деякі вчені (М. Арнаудов) вважають, що Герман – втілення ворожих людині стихій, які заважали розвиватися рослинам. Х. Варельський пропонує гіпотезу, що в образі Германа народ показує богам наслідки засухи, щоб їх умилостивити.

Можна припуститися, що Герман – символічна жертва богам. Можливо, що це – своєрідна модифікація культу вмираючого та воскресаючого бога (поховання Германа і воскресіння його в сходах рослин). Схожий персонаж є у румунів – **калоян**.

ГОСТЕЙКА

Весняне свято рослин, таке ж, як тополя в українців і куст у західних українців та білорусів, що свід-

чить про колись єдиний для слов'ян обряд пошанування весни та дерев, як дітей відродженої природи. Молодь з обрядовою їжею (пирогами, яйцями) йшла до лісу, де обирали молоду берізку, називали її Гостейкою, завивали вінками, пов'язували стрічками, прикрашали зіллям. Навкруг неї водили хороводи, трапезували. Після – зрізали берізку, розбирали і з ритуальними хороводами несли до річки, де жертвували її воді. У пізніші часи цей обряд виконували тільки дівчата. Берізку вже не зрізали, а тільки розбирали з піснями.

ДЖАМАЛ

У переказі – верблюд – персонаж північно-східних слов'ян (відомий у Болгарії, Албанії), а також ритуальний обряд, який виконували під час молотьби на Ільїн день (день Перуна-гromовика – 2 серпня за новим календарем). Один чи два чоловіки надягали на себе дерев'яний каркас, накритий матерією, з прикріпленою головою фантастичного птаха чи тварини – це й був Джамал (**Каміла**). Вів Джамала поводитир, ніби виходець із далеких країв (турок), він виголошував незрозумілий набір слів, змішив присутніх. Разом з поводитирем та Джамалом ходило ще кілька

перебраних парубків ("ряджених"). Під вечір процесія йшла на тік, на місце молотьби хліба і влаштовувала там вистави. Вистава заключалася в тому, що Джамал, втомлений далекою дорогою, падає від голоду, а поводитир старається його підняти, смішить людей різними жартами. Джамал піднімається лише після того, як господар току відсипле йому мірку зерна чи пригостить якоюсь їжею. Увесь гурт витанцює веселий танок і йде на інший тік. Після обходу токів компанія, що водила Джамала, влаштовує вечерю з дарованих продуктів.

"Хвороба" і "одужання" Джамала символізують життєдайну силу землі, яка народжує зерно. Учасники обряду називалися "**джамалі**", "**джамалари**".

Про давність обряду, його скоморошу приналежність свідчить те, що учасників обряду протягом кількох днів не допускали в церкву.

ДІДУХ

Сніп жита – символ майбутнього врожаю. Це перший сніп, інколи останній. Його тримали в клуні і заносили до хати на Святий вечір. Заносив Дідуха господар, ставив на покуті, перев'язував залізним ланцюгом, клав біля нього ярмо, чепіги від плуга і хомут. Господиня стелила новий білосніжний убрус (скатертину). Так вшановували слов'яни, зокрема українці, урожай минулого року, яким жили і вклонялися врожаю майбутньому.

У деяких місцях після Святвечора Дідуха виносили в клуню, а на Голодну кутю знову таким же чином шанували, встановивши його на покуті. Напередодні Водохрещі Дідуха спалювали, а попіл розвіювали на городі чи в садку для врожаю. Дід-Дідух, як і старий Бадняк ніби запалює сонце. Обряди з останнім снопом відомі в більшості країн Європи.

ДОДОЛА

У болгар – Додола, **Додолка**, **Дудула**, **Дудулиця**, **Дудоле**; у сербів – **Дудулейка**, **Доділаш**; у поляків – **Дзідзіля**. Головний персонаж обряду викликання дощу у північних слов'ян. Персонаж відомий також у хорватів, румунів.

Під час засухи, в період від Юрія до Петрівки, дівчата (інколи разом з парубками) ходили по селу, виходячи в поля з ритуальними замовляннями, піснями. Поміж себе вони вибирали головну – Додолу – дружину громовика (Перуна). У давнину ця дівчина роздягалася і прикрашалася зеленню, вже в пізніші часи зеленню прикрашали її одяг. Гілками, квітами, травою вбирали себе також усі учасники походу. Заходячи у двори, дівчата співали пісень, в

яких закликали дощ, Додола танцювала ритуальний танок.

Особливе місце в обряді відводилося воді: водою обливали учасників процесії господарі, Додола разом з іншими дівчатами купалася в річці, закінчувався обряд ритуальним бенкетом на березі водоймища. Під час бенкету жертвували воді та предкам їжу, квіти, вінки. Усіх дівчат, зайнятих в обряді, називали **додолицями**, вони ніби жриці Додоли.

Для додольських пісень характерні мотиви відмикання небесних воріт і моління про дощ та росу. Додола просила свого чоловіка Перуна, щоб він запліднив землю, послав благодатний дощ.

ЄНЕВА БУЛЯ

Ритуальний персонаж свята літнього сонцестояння у болгар, молода дружина Єню (сонця). Як дружину сонця, Єневу булю не ставили протягом дня на землю (носили на руках і на плечах), під час гадання садовили на оберемок трави – щоб її дотик не спалив землю.

В Єневу булю дівчата одягали 7 липня рановранці мале дівча. На голову одягали вінок, а по

верх білих строїв нареченої сонця – чоловічу сорочку з довгими рукавами. Малу ставили на плечі старшій дівчині, дівчата бралися за руки і зі співом ішли по селу, заходячи у двори. Єнева була в такт пісні розмахувала руками, що нагадує ритуальний танок Русалій.

Дівочий гурт обходив поля, криниці; Єневу було кропили водою, запитували її про урожай, старалися торкнутися дівчинки квітами, травою, які зберігали потім як ліки. Єнева була брала участь у гаданні. У німу воду кидали букетики квітів, обручки тощо (німа вода вважалася цілющою, мала магічну силу від того, що її набирали до сходу сонця і приносили мовчки). Дівчинка діставала речі з німої води під заклинання та ритуальні пісні.

Свято закінчувалося хороводом, у якому брали участь усі жителі. Жінки старалися потримати Єневу на руках, щоб у господарстві був гарний приплід. Обряд з Єневою булею відомий у Болгарії, з часом він втратив первісне значення і став однією з улюблених розваг молоді.

ЖАТВАРКА

Ритуальний хліборобський персонаж південних слов'ян. Так, у Болгарії останній сніп у кінці жнив одягають у жіночу сорочку, називають "жатварка" або ще "жатварка-царка" (жниварська цариця), "жатварка-мама" (жниварська мама). Жатваркуносять по дворах, вона присутня на святковому обіді, присвяченому закінченню жнив. Потім її жертвують воді – кидають у річку; чи вогню – спалюють, а попіл виносять на поля. У деяких місцях Жатварку зберігають до кінця жнив.

У Білорусії та в деяких місцях Росії останній сніп називали "іменинником" і тримали на покуті, як і українського дідуха.

ЗЕЛЕНИЙ ШУМ

У міфології росіян та українців образ, який уособлював дух весняної зелені, розквітлої природи. На початку хліборобського року, під час свят на честь бога Ярила, Зеленого шума вшановували ритуальними іграми і піснями. В образі Зеленого шума виступав вправний хлопчик, інколи дівчинка. Старші дівчата, розпочавши танок двома ключами, сходилися парами, закладали руки навхрест, ніби заплітали пліт. По руках йшло обране дитя. Задні пари перебігали наперед і таким чином хоровод рухався.

Певно, що у давніх слов'ян таким ритуальним танком закликали, приворожували Зелений шум весни – дерев, трав, квітів – всього розмаю. У пізніші християнські часи хоровод рухався навколо церкви, у деяких місцевостях до поля, де дитя зривало колоски для освячення в церкві. Тому цей хоровод ще зветься "Колосок". До нашого часу дійшли заклинання-пісні хороводу на честь Зеленого шума:

*Ой, нумо ж ми, нумо –
В Зеленого Шума.
А в нашого Шума
Зелена шуба...*

Пізніше язичницькі тексти заклинань втрапилися, придумалися інші, жартівливі:

*Ой, Шум ходить по діброві,
А Шумиха рибу ловить...*

Таким чином ритуально значимий танок перейшов у весняну гру-забаву.

КАЛИТА

Обрядовий хліб українців, який символізував випрацюване потоншене осіннє сонце, а ще обряд вшанування сонця. Коли закінчувалися роботи в полі, на городі, збиралися юнаки та дівчата, дякували сонцю за красне літо, вшановували його, щоб було добрим і наступного року, святкували Калиту (**Калету**). Шанували та й досі шанують Калиту з 13 на 14 грудня за новим календарем (за старим стилем – останній день осені).

Для свята молодь заздалегідь вибирає просту хату і домовляється з господинею. Дівчата прибирають помешкання і разом з господинею готують Калиту. Печуть її коржем (кажуть в народі, що рік тоншає), з медом, оздоблюють колосками, зубцями, щоб зручно було кусати. Менші коржі печуть до столу і прикрашають калиною. Готуючи калиту, вогонь в печі замовляють:

– *Гори, вогонь, ясно, спечи нам Калиту красну, щоб ми її кусали і горя не знали!*

В обряді не обходиться без води, якою окропляють Калиті дорогу. За народними переказами, вогонь і вода утворили світ, тому вони однаково пошановані. Калита ж символізує сонце – витвір вогню та води. Коли ховається сонце, до господи заходить хлоп'ячий гурт. Вітаються:

– *З калитою будьте здорові!*

Як зберуться всі, то підносять Калиту і чіпляють її до сволюка на стрічці. Дівчата примовляють тричі:

– *Сонце зайшло, Калита зійшла!*

Господиня виносить калиті кашу на вишитому рушнику. І починається обрядове дійство – кусання Калити. Хлопці до цього розвели в горнятку сажі, щоб позначити (*"писати"*) незграбних та невмілих; поставили навхрест рогачі й коцюбу – обереги вогню. Біля Калити стають охоронці, які заправляють дійством далі. Починає найсміливіший. Спочатку він витанцює собі коня. Слід витанцювати від поро-

га, не зачепивши коцюбу й рогачі. Тоді лиш можна сідлати коцюбу і їхати кусати Калиту. Хто погано танцює, а чи зіб'є вогняні речі – того мажуть сажею. Усе дійство відбувається з танцями, піснями, примовками. Усі, хто є в хаті, повинні вкусити Калиту. Тож навіть помазані сажею роблять це за другим чи за третім разом (але тоді вже менше честі). Калиту, що залишається, охоронці ділять між усіма присутніми. Узявши шматок, хлопці примовляють:

– *Калита, Калита, солодка була! Як з'їли – до сонця полетіли!*

А дівчата:

– *...За женихами полетіли!*

Потім відбувається спільна вечеря. Перед тим дівчата виходять з кашею до воріт і запрошують долю, судженого по черзі кожна кашу їсти. Ще господиня готувала на свято Калити вареники. Закінчувалося веселе дійство і вечеря піснею. За тим дівчата лишалися ворожити з балабушками, а хлопці йшли по селу порядкувати.

Прадавнє свято Калити – свято вшанування сонця, що символізує обожнювання слов'янами природи.

КОЛОДКА

В останній день Масляної, на **запусти**, справляли обряд колодки. Парубкам і дівчатам, які не взяли шлюб на м'ясниці, старші жінки прив'язували до ноги колодку. Це була ніби символічна кара неодруженим. У давнину колодка (**колодій**) була просто дерев'яною цуркою, потім її виготовляли з дірками для рук чи для ніг. Пізніше це вже була кольорова стрічка з букетиком квітів. Від колодки можна було відкупитися тільки горілкою або грішми. На гроші знову ж купували горілку і влаштовували спільну гулянку. У германців є подібний звичай, коли перестаркуватих дівчат прив'язували до дверей. Цей прадавній обряд – турбота про продовження роду.

КОСТРОМА

У східнослов'янській міфології (у росіян) втілення весни і родючості. Кострому виготовляли дівчата з соломи, одягали на опудало сорочку, сарафан, пов'язували хустку, прикрашали вінками, квітами. Кладли Кострому в корито (домовину) чи на дошки і з піснями несли до води. Після ритуального оплакування пускали корито з опудалом за водою, прощалися, закликаючи знову повернутися. Відбували обряд у Духів день, перший понеділок після Трійці (на Зелені свята). Назву "кострома" пов'язують з російським "костер", "костра" та іншими назвами кори рослин. Схожі персонажі – Коструб, Герман, Купало, Ярило.

Пізніше у фольклорній грі Кострому зображувала молодиця у білому одязі, з дубовою гілкою в руці. Навколо неї водили хороводи, зверталися до неї, як до весни, що відбула свій час, просили дати гарного врожаю і повернутися наступного року. Після Костроми закінчувалися гулянки молоді, починалися важливі польові роботи.

КОСТРУБ

У східнослов'янській міфології втілення родючості. В українських веснянках, у ритуальних іграх Коструба (**Кострубонька**) зображувало опудало чоловіка з яскраво означеними фізичними атрибутами (як і Ярило), інколи це було опудало жінки. Ритуальне поховання Коструба знаменувало перехід від весняного циклу. Назва "Коструб" – кострубатий, неохайний, нечепура. Солом'яне опудало Коструба спалювали або топили в річці весною з ритуальними хороводами та піснями. Якщо не пожертвували Коструба (символ минулої зими) – буде неврожай, вважали слов'яни.

Відома в Україні Великодня гра, яка символізує похорон зими, зоветься "Коструб". Залишаючи одну з подружок посередині, дівчата утворюють коло і починають вести хоровод. Обрана дівчина увесь час звертається до хороводу:

– Чи не бачили мого Коструба?

Хоровод відповідає:

– Бачили, пішов у старости!

Потім знову на запитання "Чи не бачили мого Коструба?" дівчата вигукують:

– Поїхав до лісу!

– Поїхав до шинку!

– Заслаб!

– Помер!

– Повезли ховати!

Між цими діалогами хоровод співає пісню про нещасливу любов до Коструба. В кінці дівчина радіє з того, що Коструб помер, пританцьовує і співає:

– Слава тобі, Христе Боже,
Коструб встати вже не може!
Нехай лежить, як колода,
Я молода, як ягода!

Є варіанти гри, коли Коструб оживає. Ця гра – давній, ще язичницький ритуал, на якому позначились пізніші християнські нашарування.

КРАЛИЦЯ

Уособлення весни, обрядовий персонаж, який був утіленням богині оживаючої природи, весняної рослинності у західних слов'ян (чехів), а також свято на честь богині весни. Під час свята при-

крашали обрану дівчину – Кралицю – квітами, зіллям. Як і в українському обряді Тополі, водили навкруг неї хороводи, співали пісні на честь пошанування природи, обливали Кралицю водою, накликаючи дощ.

КУКЕР

У південнослов'янській міфології втілення родючості. Під час весняних карнавальних обрядів на Масляну у Болгарії Кукером був чоловік у ритуальному одязі, атрибутом якого була овеча чи козяча шкура, маска звіра та дерев'яний фалос. Кукерські обряди в основі своїй символізували запліднення землі. Кукер імітував фізіологічні дії з обраною жінкою на весняній теплій землі. Ця жінка потім показувалася вагітною, імітувала пологи. Після цього відбувалися ритуальна оранка і сівба. Все разом повинно було забезпечити урожай. У Кукера була сви-

та, помічники. Чим веселішим був обряд, тим багатшим мав бути урожай. Учасники обряду називалися “кукувці”. Цей обряд має глибокі язичницькі корені. Подібні ритуали мали усі слов'янські народи.

КУСТ

Давнє свято пошанування весни, розквіту гаїв, лісів; відоме у білорусів та українців. Відбувалося

воно наприкінці весни, як подяка за відродження природи. Схожі обряди – Тополя, Кралиця. Обиралася красива дівчина, її завітчували вінками, зеленими гілками й ходили з нею по селу, виходячи в поля та луки, з піснями, хороводами (водили Куст). Свято Куста підтверджує пошанування дерев слов'янами-язичниками.

МАРЕНА

Марена, Марана, Морена, Маржана, Маржена – у слов'янській міфології божество, пов'язане із втіленням смерті, із сезонними ритуалами вмирання та воскресіння природи, а також з ритуалами накликання дощу. Під час весняних обрядів західні слов'яни з соломи виготовляли опудало – втілення смерті (мору) і зими, яке топили (роздирали, сплювали), що повинне було забезпечити врожай. У західнослов'янській міфології відоме сезонне божество Маржана (у поляків), яке польський хроніст XV ст. Ян Длугош ототожнював з римською Церерою. Морана (у чехів) ототожнювана з Гекатою; у словаків було божество Морена.

В українській міфології Марена – ім'я солом'яного опудала. В руських билинах подібний персонаж – **Маринка**, в руських казках – **Мар'я Морівна**. Ян Длугош згадує також діву морських вод – **Моряну**.

МАСЛЯНА

Назва календарного свята проводів зими і зустрічі весни – **Масниці**, Масляна – була перенесена на антропоморфний персонаж, який зустрічали з величальними піснями на початку свята на гірках. Пізніше це опудало з соломи, одягнене в жіночі лахи, іноді з млинцем (від масляного млинця – сама назва Масляна) або сковородою в руках; разом з ним веселилися, катались на санях, запряжених трійкою коней увесь масляничний тиждень, а потім хоронили чи проводжали в кінці свята,

розриваючи опудало на околиці або спалюючи на вогнищі, що палало на пагорбі.

Похорони Масляної супроводжувалися карнавальними процесіями, перевдяганням, ритуальним сміхом, закличками весни і паплюженням Масляної в спеціальних піснях, де вона називається обманщицею (у зв'язку з Великим Постом, який заступає відразу після масляничних пирувань), ненажерою, млиноїдкою і т. ін. У західних та південних слов'ян Масляній відповідають польський **запуст**, **менсо-пуст** і болгарський **кукер**. У чехів і словаків **масо-пуст** завершувався обрядом "виносу смерті" – символу зими: солом'яне опудало, яке називали смертю, мореною чи маржаною, зодягнене в лахміття (інколи у святковій строї), виносили за село, кидали у воду чи розривали; солом'яні розкидали на полях задля родючості. Аналогічний Масляній персонаж нижчої міфології інших народів Європи – **Карнавал**.

ОВСЕНЬ

Овсінь, Авсень, Усень, Говсень, Таусень, Тоусень, Баусень, Баусім, Усень – різдвяний персонаж, який приходив на Різдво з щедрими дарами, готував доріжку й святковий стіл Різдву. У деяких переказах та колядках Овсень їде на коні (іноді прибирає вигляду козла чи коня), а за ним їде Новий рік. Можна припуститися думки, що Овсень символізував щедрю минулу осінь, пору достатку й багатства, яка подає дари на святковий стіл.

У той же час, за поданням деяких дослідників, Овсінь – **Юсінь** – просинець. Так звався перший місяць року. Тобто, він символізував початок нового сонячного циклу. А його плоди, достаток і багатство – жертвоприношення з метою задобрити Новий рік.

Святочний (новорічний) козел (чи коза), представник відроджуваного весняного сонця, подателя родючості; його водять по селу на святки, як у давні часи греки водили козла, вшановуючи Діоніса. Пізніше у слов'ян один з посипальників (колядників) рядився козою, а живу козу вже не водили. Овсень, як співається в різдвяних піснях, ходить, гуляє у ве-

селих теремах, він святковим поїздом їде разом з Новим роком:

*...Бояри сосну зрубали,
Дощечки пиляли,
Місточки мостили,
Сукном застеляли,
Гвіздочками забивали.
Ой Овсень! Ой Овсень!
Кому ж, кому їхать
По тому місточку?
Їхати Овсеню
Та Новому року!*

Козел і коза – представники весняної родючості. В українській колядці:

*Де коза туп, туп,
Там жита сім куп;
Де коза рогом,
Там жито стогом;
Де коза хвостом,
Там жито кустом.*

Різдвяний тур і різдвяний козел (коза), тобто Овсень подібні – схожі і різдвяні обряди; і тура, і козла вожак заводять в дім, примушують кланятися господареві і вітати його. В основі Овсеня, як і Тура, виразника весняної родючості, лежить сонячна природа. У середній полосі Росії, де овес одна з найпоширеніших культур, новорічні посипальники в більшості розсипають вівсяні зерна в хатах, – мабуть тому в народних піснях Авсень став Овсенем; форма цієї назви має аналогію з іменем польового житнього духа – білоруського Жиценя. Овсень ніби має значення "вівсяного духа", так як і Жиценя – дух житній. Мабуть що пізніше Овсень є вже у вузькому значенні в новітній народній уяві образ давнього, більш загального, у ширшому уявленні

сонячного божества. У деяких колядках Овсень виїздить на свині. Свиня, кабан – символ сонця. Святий Василь, що замінив Овсеня в колядках, вважається у народі покровителем свиней.

Усінь у латишів святкується в день святого Георгія, тобто 23 квітня; саме свято відповідає по суті дню вшанування новорічного Овсеня, так як день Святого Георгія започатковує сільськогосподарський рік – носить назву “день Усіня”. Пізніше Усінь став покровителем бджіл і коней. Йому жертвували півня, трапезували тільки чоловіки. Обряд вшанування Усіня відбувався з жертвоприношенням півня – символу сонця, який проганяє сон і закликає всю живу природу до життя; і яєць – символу родючості. Обряд мав на меті забезпечити врожаї хліба, а також багаті пасовиська для коней. Усінь інколи називався “кінським Усінем”. В обрядових піснях Усінь характеризується як божество світле, яке пробиває ніч, котиться по землі, скаче, зіграє світ, приносить “золоту росу” і весняну родючість, приводить вечірню і ранкову зорі. Це вказує на те, що Усінь в первинному значенні був божеством народжуваного сонця.

Овсеня закликають і вшановують тільки на святки, напередодні нового року, тобто при зустрічі народжуваного сонця. Головне свято Усіня співпадає з головним сільським весняним святом (св. Георгія), з якого починається новий сільськогосподарський рік. І Усінь, і святий Георгій – вершники. Святий Георгій за християнства замінив в більшості функцій язичницьке божество весняного сонця.

ПЕПЕРУДА

Обрядовий персонаж північних слов'ян, який посідав важливе місце в літніх календарних святах, ритуалах викликання дощу.

Для виконання обряду в Болгарії, коли наступала засуха, обирали дівчину або й двох. Дівча одягало старий одяг, який прикрашали зеленню, квітами. Було воно босе, але на голові мало обов'язково гарний вінок. Зелень для прикрас, квіти мали бути свіжими, соковитими – щоб такими ж були посіви. Дівча зачасти було сиротою – до сироти боги милостиві. Називали дівчину Пеперуда (**Пеперуга**) і вона в супроводі своїх товарок вирушала по селу. У кожному дворі Пеперуда танцювала з підскоками, імітуючи політ метелика (пеперуда в перекладі – “метелик”), а її подруги співали ритуальну пісню про метелика, який летить на небо і просить бога послати дощ. Як і в схожому обряді з Додолою, Пеперуду та її супровід обливають водою або ж кропить водою присутні вона сама. Дівчаток обдаровували в кожному домі продуктами, які подавали в ситі. З цих продуктів матері дівчаток готували спільну трапезу, вона відбувалася просто неба на розстеленому полотні. Хліб для трапези готувала вагітна

жінка, яка своєю участю в магічних діях підсилювала прохання про родючість нив.

Завершувався обряд ворожінням про урожай з допомогою сита (сито символізує достаток, а ще – благодатний дощ). Під час ворожіння сито котили з гірки: якщо воно ставало дном униз – рік має бути голодним; дном догори – врожай буде добрим; на ребро – хліб має бути високим.

Обряд “Пеперуда” – викликання дощу – зберігся в Болгарії як фольклорна гра.

ПЕРЕГОНЯ

Стародавній хліборобський звичай в українців, ритуал, виконуваний під час робіт на збиранні цукрових буряків. У літературних джерелах X–XI століть про буряк згадується як про культурну рослину, тобто, його добре знали в Київській Русі.

Громада обирала дівчину, яку з голови до ніг обмотували червоними поясами. При цьому дівчина піднімала руки догори, їх теж обв'язували. Лишалися вільними долоні, в які вкладали зелену траву; та відкритими очі, щоб бачила дорогу. Якщо то була юнка, то вона йшла сама у супроводі парубка, перев'язаного навхрест теж червоними поясами,

який її підтримував і водив. Якщо ж це ще мале дівча – його ставили на плечі двох парубків і ті носили перегоню між бурякових рядків. Обмотана червоними поясами, дівчина була схожа на буряк.

Обряд, який відбувався після дощу чи після поливу буряків, мав сприяти їхньому визріванню і росту. Перегоня запрошувала всю громаду танцювати, виконувати певні магичні рухи – це теж мало допомогти виростити гарний урожай. Інколи перегоні між поясами на голові втикали ложки чи дерев'яні палички – надавали подобу кози. Коза у слов'ян – символ родючості, врожаю. Обряд справлявся в Україні ще й в XIX – на початку XX ст. як відгомін давніх хліборобських традицій.

ПОЛАЗНИК

Полазник, **подлазник**, **палезник**, **полажайник** – у слов'янській міфології та Новорічній обрядовості персонаж, який приносив родючість і щастя. Полазник – перший відвідувач дому в Новому році, інколи – тварина (вівця, коза, теля); у поляків – різдвяна ялинка. Цей персонаж відомий в українців, росіян, білорусів, болгар, поляків, словенів, сербів, хорватів – він загальнослов'янський.

В Україні перший відвідувач оселі рано вранці на Введення називався Полазником. За повір'ями, Полазник приносить до хати щастя або нещастя. Найкращою ознакою було те, коли приходив юнак з багатой родини або молодий подорожній з грішми, в доброму одязі – тоді в хаті буде достаток, хвороби та лихо її поминуть. Взагалі, чоловік вважався добрим Полазником, на вдачу; після його відвідин чекали народження дітей і тварин чоловічої статі. Поганою прикметою була стара жінка. Тому пожилі люди на Введення, а ще на Різдво, на Великдень ні до кого не ходили. На честь Полазника влаштовували частування, він вибивав з бадняка іскри, примовляючи заклинання про родючість худоби, виголошував побажання на здоров'я.

Вважалося, що в день, коли ходить Полазник, негоже йти за позичками до сусідів. Це не віщувало

удачі ні тим, хто позичає, ні тим, хто дає в позичку. У деяких місцевостях раненько господар заводив до хати Полазника-тварину, щоб гарний був приплід. Молоді господарі інколи хитрували: рано-вранці виходили у двір і потім поспішали до хати, щоб самому бути першим Полазником.

ТОПОЛЯ

Під час Зелених свят – прадавнього початку літа – вшановували дерева. В Україні відомий звичай – Тополя. Дівчата обирали найгарнішу юнку, прибирали її квітами, травами, стрічками, руки прив'язували до зеленої гілки і разом з прибраною Тополею ходили по селу, співали пісень, прославляли весну і вітали літо.

Про святкування "Тополі" подає в часописі "Родовід" (число 5, 1993) письменниця Марина Гримич:

"У минулому столітті дослідниками був зафіксований в Полтавській губернії обряд "водіння тополі". Дівчата збиралися в Духів день (другий день Трійці), обирали серед себе одну, котра буде зображати "туполі". Вона піднімала руки догори, з'єднувала їх над головою. На них решта дівчат чіпляла намиста, стрічки, хустки, таким чином, що голови взагалі не було видно з-під прикрас. Груді й стан "туполі" також прикрашали різнокольоровими плахтами. Для того, щоб дівчина не втомлювалася тримати руки над головою, до її тіла прикріплювали дві палички і зв'язували їх над головою докупі. Прибравши "туполі", дівчата водили її по селу від хати до хати. І в кожній хаті хазяїн мав почастувати дівчат. Обійшовши всі хати, дівчата ходили полями".

Подібні ритуальні дії в різних місцевостях України мали назву "дуб", "явір", "куст", "виха" ("віха", "веха"), "русалчині проводи". У північних слов'ян "додола", "пеперуда". Цей ритуал, який зберігся з часів язичництва, мав на меті сприяти родючості, накликати дощ, прославляти весну, літо; він пов'язаний з культом рослинності у давніх народів.

Дідро

НИЖЧІ МІФОЛОГІЧНІ ПЕРСОНИ І ДУХИ

Антихрист. Анчутка. Аред. Баєчник. Банник. Барабашка. Безимень. Біла баба. Білун. Біс. Блазня. Блуд. Богинки. Болібошка. Болотяник. Болотяниця. Боровик. Босоркань. Бродниці. Бука. Вили. Вихор. Відогонь. Вовулак. Водяник. Водяниці. Возило. Воструха. Гарцуки. Гніток. Горний. Гречишниця. Гука. Двоєдушник. Дворовик. Демон. Дзедко. Дика баба. Дикінькі мужички. Диявол. Дід – шапка драна. Доманя. Домовик. Єретник. Жарениця. Жердяй. Жировик. Жихар. Заложні мерці. Запичник. Здухач. Земляний дух. Зимник. Злидні. Ігоша. Ічетик. Капуш. Караконджали. Кікімора. Клітник. Колокольні мерці. Конюшник. Коргоруші. Криничниці. Курдуші. Ледаший. Лісовик. Лісунки. Літавиця. Лобаста. Лоскотун. Луговик. Мавки. Мана. Мароси. Маряна. Матохи. Межівник. Моховик. Нав. Намной. Наречниця. Нехорошик. Нечисть. Нички. Нічниці. Обдериха. Овинник. Огуменник. Одмінок. Перевертні. Перелесник. Підполяник. Планетники. Плевник. Полісун. Польовик. Полудниці. Потороча. Привид. Пуцковик. Пярстуки. Ржаниці. Росомаха. Русалки. Сарайник. Сатанайл. Світилка. Святке. Святчониці. Скарбник. Сприйя. Степовик. Страх. Страшили. Суседко. Табунник. Таласим. Тодорці. Удільниця. Упир. Хапун. Хлібник. Хлівник. Хлопотун. Хуха. Черандак. Чорт. Чугайстер. Чудинко. Шерстнатий. Шиш. Шишига. Шишимора. Шолишні. Шулікуни. Шумська майка. Шут.

У давні часи людина не могла збагнути багато довколишніх речей, які були сильнішими від неї; у чомусь вони допомагали, у чомусь шкодили. Людина прагнула вмишлювати оточуючий світ, зрозуміти його, вчилася жити в гармонії з природою. Усі явища персоніфікувалися, отримували назву. Давній слов'янин, як і представники інших народів, вважав, що у кожному предметі, у кожному явищі є жива істота. У зв'язку з цим слов'янська демонологія була досить розвиненою. У літописах є свідчення про те, що давні слов'яни вшановували дерева і трави, ріки й гори, джерела і криниці, приносили їм жертви, тобто умилостивлювали божків і духів навколишнього світу.

Духи природи не були на першопочатку тільки добрими або тільки злими. Вони допомагали, якщо їх вшановували і поважали; шкодили, коли з ними не рахувалися. Так жила давня людина, таким чином вона облаштовувала свої стосунки з навколишнім світом, виробляла своєрідну етику стосунків з природою.

З часом з'явилася якась когорта злих духів – таким чином пояснювали хвороби, неурожаї, голод, бурі, морози, повені тощо. Вже мало було тільки вшановувати духів, жертвувати, треба було їх заклинати, обдурювати, навіть залякувати. Злих духів співвідносили з нічним часом, тому ніч досі вважається сприятливою для нечисті.

Взагалі, в нечисту силу, бісів духи природи обернулися під впливом християнства. У первісні часи духи вважалися спокійними, вони могли шкодити – якщо їх образили, нечемно з ними повелися; але й допомагали людині.

Християнська релігія прийняла вже розвинену язичницьку демонологію і на початку (в часи деовір'я) мало її змінила. Вже пізніше християнство позначило всіх язичницьких богів і духів нечистю, злими силами, поганськими богами; привнесло нові назви: диявол, демон, сатана.

Християнство узаконило велику кількість нечистої сили, на боротьбу з якою виступила церква.

Проте відлуння язичництва залишалися ще довго. Наприклад, у тому, що хатній дух – домовик – міг бути і добрим, і злим до господарів, якими й були у давніх слов'ян усі духи природи.

АНТИХРИСТ

Уявлення про антихриста виникли у перших християн. Прообрази його можна прослідкувати у Старому завіті в образі царів Антіоха, Епіфана, які схиляли іудеїв у язичницьку віру. Антихристами називали всіх противників християнства, язичників, безбожників, а також чортів і бісів. Антихрист ніби з'явиться перед кінцем світу і другим пришествям Христа, сконцентрує в собі все зло, яке є на землі, для боротьби з християнською церквою, але буде переможений явленим знову Христом. Антихрист означає – супротивник Христоса (з грецької – “анти Христос”).

В Апокаліпсисі антихрист зображений звіром, що виходить з моря, він воюватиме із святими, переможе їх, володарюватиме над усіма племенами і народами, але через три роки його переможе Бог. Антихристовим числом вважається 666, під яким сховане ім'я аполіптичного звіра (Одкровення Іоанна, XIII, 18).

В усній народній традиції, легендах, духовних віршах різне розуміння антихриста: східне з вченням православної церкви, а також як про духа зла, що вже володарює на землі.

Народ у різних новинках вбачав витівки антихриста: слід від привитої віспи називали “**антихристовою печаткою**”, забороняли робити щеплення дітям, уникали цього самі дорослі; “печатками антихриста” називали печатки і штампи в паспортах.

Свого часу в народі пішла чутка, що картопля – від антихриста (коли вона з'явилася), і що як покласти її надовго в тепле місце – виведуться цуценята чи чортенята.

За однією з легенд, антихрист народиться від блудниці, до тридцяти літ буде жити в бідності і ніхто

його не знатиме. Потім він почне проповідувати, творити чудеса, виліковувати хвороби, воскрешати мерців, – запевнить людей, що він Христос. Тим, хто в нього повірить, поставить на лобі печатку, на правій руці – щоб усі бачили його послідовників і щоб ті не могли хреститися. Непокірних буде мучити і вбивати. Перед з'явою Христа послідовники антихриста будуть мучитися, але прощення їм не буде, бо зняти печать антихриста неможливо.

АНЧУТКА

“Дух, одна з давніх руських назв чорта. Анчутка живе то у повітрі, то у воді і миттю відгукується на згадку свого імені. Краще про нього промовчати, бо цей безп'ятий, рогатий, противний буде тут як тут!” (“Словарь русской мифологии”, Н. Новгород, 1995).

Анчутка, антипко, антиборик, антиболотник – злий дух, бісеня, яке живе в багні, має крильця. Помічник водяників та болотників, лякає перехожих. Як і вся нечисть, кривий на ліву ногу. Кажуть, що вовк йому п'ятку відкусив, або ще, що втік від людей та йому дверима п'ятку відбили.

Це кульгаве чортеня, за переказами, викльовується з курячого зноса – маленького яєчка. Як вихор підвіє курку, вона зносить зносок. Той зносок треба покласти під пахвою і носити дев'ять днів. Так можна виносити антиборика.

Діти дражнилися:

*Ішов антиборик
Через попів дворик,
Ніс сокиру й топорик
І мальовану торбу з пиріжками.*

Кажуть, що є анчутки польові, які мають подобу маленьких людей, є вівсяники, конопельники, просяники, житники, картопляники та ін. У кожній рослині ніби живе свій анчутка, який і має назву тієї рослини. Та понад усе ці духи полюбують жити в болотяних місцевостях.

У східнослов'янській міфології анчутка – одна з назв чортеняти, більше відома в Росії. Можливо, що ця назва походить від балтійського “*anciute*” – “маленька качка” (рос. – “утка”). В очеретах біля водойм та боліт, на луках живе чимало птаства, а особливо різних видів маленьких качок. Зрозуміло, що у вечірню пору рибалку, чи перехожого така пташина могла налякати раптово злетівши з-під ніг, а чи шарудячи в кущах невидимо для ока. Звідси, мабуть що, й виник маленький болотяний дух анчутка.

АРЕД

Старий та злий чаклун, нечистий дух або чорт. Назва “аред” пішла від зміни в народі наймення персони зі Священного Писання – ірода (*ірод–іаред–аред*). У народі це персону, яку ототожнювали з правителем Галілеї, що спричинив загибель Іоанна Хрестителя; або з царем іудейським, за наказом якого повбивали немовлят у Віфліємі. В. Даль приводить те, що народ вважав ареда жорстоким та безжалісним: “*Аредове діло зле, єхидне, сатанинське*”.

Деякі перекази свідчать, що аредом вважали старого чаклуна, який живе надміру. Звідси поговорка: “*Він живе Мафусаїлові роки, Аредові віки*”. У Старому завіті Мафусаїл – один з праотців людства, який прожив 969 літ.

БАЄЧНИК

Злий домашній дух у східних слов'ян, сновіда. З'являється серед ночі після розмов про жахи та нечисту силу. Його появу попереджає тихий плач, глухий стогін. Уявляли баєчника дідком, маленьким, з сивою бородою, клишоногим, неповоротким.

Приходить цей дух босим і стає над головою сплячого з випростаними руками. Водить тими шкарубками руками доти, доки жажливі розмови насняться людині, і вона тоді прокидається з криком у холодному поті. Коли запалити свічку, можна побачити тіні на стіні, що зменшуються, то – баєчник. Є повір'я, що гукати баєчника не слід – можна захворіти.

У домі баєчників кілька. Верховодить ними вусатий дідуган – **перебаєчник**, у нього вуса на довжину рук. Як перебаєчник береться до діла, може вусами задушити. Від цих злих духів захищає закляттям лише знахар.

БАННИК

“Про банника кажуть, що він не любить того, хто після дванадцятої години ночі мисться в лазні. Інколи банник любить пожартувати над жінками: жажливе хропіння, виття за кам'яною, або регіт і свист нагально виганяють їх з криком і виском із лазні в одязі прабатьків до гріхопадіння” (А. Харитонов).

Злий дух, невидимий, який живе, за уявленнями давніх слов'ян, у дерев'яних лазнях. Уявляли його маленьким голим чоловічком з райдужними очима, волохатим, з листочками від банного віника, які прилипли до тіла. Він міг показуватися кішкою, собакою, зайцем. Банник (**байник**, **лазник**) з'являється у новій лазні після того, як там побуває породілля. Йому залишали теплу

воду, віник, змилок аби задобрити, щоб наступного разу не бризнув окропом, не кинув розпеченим каменем, якими в ті часи топили лазні. У нетоплених лазнях банник живе увесь час. Лише ворожити вміють його прогнати віником, та й то ненадовго.

Заходячи в лазню, банника вмовляли словом: "Хрещений – до лазні, нехрещений – з лазні".

Опівночі банник запрошує до лазні чортів, лісовиків, домовиків, хлівників. У цей час взагалі не варто йти митися – нечиста сила занепасть людину. Чорти, лісовики, хлівники хапають з усіх боків, тримають, а банник своїми товстими губами задуває гарячий дух в уста людині.

Ще вважали в народі, що банник обов'язково підмінить дитину, яку хоч на хвилику залишать в лазні.

Банник аж ніяк не терпів зазіхань на свої володіння. На це зважали нічні подорожні, коли їм траплялася на дорозі лазня – ніколи не ночували в ній.

Банник був учасником різдвяних гадань. Дівчата бігали до лазні ввечері і клали руку на кам'янку: як волохатою рукою банник торкнеться – дівчина житиме з багатим, як голою рукою – за бідного піде. Гадали в лазні найсміливіші, бо банник може пальці залізними обручками закувати.

Дерев'яні лазні часто горіли. Ставлячи нову, щоб задобрити банника, приносили йому в Чистий четвер перед Великоднем шматок житнього хліба посипаного сіллю. А ще закопували під порогом лазні чорного півня, щоб таким чином відібрати у банника злу силу.

За повір'ям, якщо хто вирвався від банної нечисті, втікати треба задом наперед, бо затягне в лазню знову.

БАРАБАШКА

Зовсім недавно в народі з'явився ще один персонаж, сучасний домовик – барабашка.

Його можна назвати добрим доможилком міських квартир. Істота маленька, мовчазна, невидима. Ви-

являє себе тим, що стукає, барабанить, рухає предмети. Деякі господарі винаходять різні способи спілкування з барабашкою. Відповідає він стукотом, а чи ще якось дає про себе знати. За характером добрий і любить добрих господарів, добре ставлення до

себе. Там, де в домі зло, сутички, суперечки, горічаний дух та інші негаразди – барабашка не живе; від тих, хто його ображає, він утікає.

БЕЗИМЕНЬ

Безимень, **тінь, слід, стень** – привид-двійник; привид перед смертю; дух померлого наглою смертю, потопельника, самогубця. У всьому схожий на людину, але свого лиця не має і тому носить маску, личину того, ким хоче показатися. Побачити такого двійника – на скору смерть.

Так називають ще привид, образ людини, викликаний у дзеркалі під час гадань. У замовляннях безименя на допомогу закликають чаклуни, щоб нашкодити людині. У лісі біля осики, стоячи лицем на захід, чаклун просить всіх *“померлих, убитих, заблукалих, нехрещених та безіменних”* встати і нашкодити тому, хто йому не до вподоби.

БІЛА БАБА

Носителька хвороби; дух долі; образ смерті. Щоб не зайшла біла баба в дім і не спричинила нещастя, під порогом закопували голову кобили, чіпляли косу над воротами чи над одвірками, прибивали до порогу підкову. Існують повір'я, що перед смертю люди інколи бачать смерть в личині жінки в білих шатах. Мандрівниця в білому – вістунка судьби, долі; із свічкою в руках вона з'являється перед подорожніми і прорікає їм майбутнє.

БІЛУН

За білоруськими повір'ями, дух жнив в образі дідуся у білому одязі, який живе в маленькій білій хатинці на узліссі. Він днює у полі, охороняє кожен колос; в обідню пору порається на пасіці, де є прохолода. Там де білун – сонечко гарно світить і гріє. Над його головою бджоли літають, на плечі пташки сідають, біля ніг зайці стрибають. Трохи глухуватий, добрий дух допомагає людям жнивувати; того, хто заблукає – з лісу виведе; хто йому прислужиться – не забуде, обдарує щедро.

“На тих пасіках, де білун відпочиває, бджоли багато меду приносять; на тих полях, що білун

оберігає, жито густо росте” (О. Кононенко, “Військо Дажьбога”).

БІСИ

“Боялися бісів, які обезсилюють людське тіло, ламають кості і затемнюють розум” (Алоїс Ірасек “Старовинні чеські перекази”).

Уособлення всієї нечистої сили в одній особі. Шкідники життя, природні невидимі сили, які інколи були злом для людини; за християнства стали нечистою силою, бісами. Слово “біс” виникло раніше ніж слово “чорт”, у індоєвропейських мовах:

“bhos” – “блищати”, “світити”; давньоіндійське “bhasa” – “світло”, “блиск”. Біс – оманливий блиск; що підтверджують народні назви наркотичних рослин – бісина, бісдеревко.

В Іпатіївському літописі: *“...Біси на злоє посилаєми бивають, на злоє всегда ловять, завидяще...”*

Біс – так називали Чорнобога, а пізніше християнськими священниками до бісів були зараховані всі язичницькі боги.

Уявляли бісів безобразними, із свинячими рилами, довгими вухами, хвостами, рогатими, волохатими, з палаючими очима. Біси швидко переміщуються в повітрі, особливо шкодять у холодну осінню пору та взимку. Збивають з дороги одиноких перехожих, хрюкають, виють, вищаті, крутяться в бісівському танці, заводять нещасного в багно чи в непролазні хащі, штовхають в ополонку; у кінного лякають коней, чіпляються за гриву і заганяють їх до смерті. Біси можуть перекидатися різними тваринами та предметами.

БЛАЗНЯ

Блазня, **наслання, привид, морока**. Може з'являтися у будь-якому місці: у хаті, в лісі, в полі. Жодна блазня не з'явиться без участі нечистих духів, які заморочують розум людини, примушуючи її бачити те, чого немає в природі взагалі. Розуміючи, що перед нею наслання, людина все ж не може відкараскатися від нав'язливої примари. Блазня буває у хаті, де сваряться. Після того, як господар дому посвариться з ким-небудь, вона починає перекидати меблі, трошити посуд, скидати речі зі столу та з полиць тощо. Від блазні великої шкоди не буває, лише переляк та неспокій.

БЛУД

Міфічний персонаж, різновид нечистої сили у слов'ян. Він літає низько над землею, особливо на роздоріжжі. Прибирає вигляду різних тварин, як kota, пса, чи якого птаха, гада і так показується людині. Чіпляється до пізніх перехожих, водить їх, примушує блукати (“блудити”), заводить у болото, в рів, у хащі. Або ж збиткується, примушуючи людину кружляти на одному місці.

За переказами пізніших часів, блуд разом з іншою нечистою силою, слугами сатани, що повстали проти Бога, був скинутий Богом з неба. Летіла нечиста сила 40 днів, упала на землю, Бог тут і проказав: “Аміль”. Хто де впав, той там і живе, по місцю проживання й зоветься: у полі – польовик; у лісі – лісовик; у багні – багник, болотяник; у воді – водяник. А один нечистий дух до землі трохи не долетів, то при слові “Аміль” так і завис у повітрі. З тих часів блукає він над землею, людям шкодить, а зоветься – блуд.

“Як кого Блуд візьме, то най буде яке мале, задурить чоловіка” (Ольга Кобилянська).

БОГИНКИ

Мамуни, лісниці – демонічні персонажі західних слов'ян. Уявлялися високими, худими, з розкуйовдженим волоссям жінками, з великою головою, відвислими грудьми, здутим животом, кривими ногами, почорнілими зубами – чатують на людину в лісових нетрях чи у високій траві. Живуть у темних місцях: в ямах під коренями зрушених дерев, у глибоких яругах. За повір'ями, підстерігають одиноких перехожих (особливо чоловіків), перевтілюються в образ молодої дівчини чи знайомої жінки і заманюють у провалля, в багно, у непролазні хащі. То їхня

робота, яку доручають їм чорти, що тримають богинок за дружин.

Темними ночами пробираються ці представниці нечистої сили до людських осель і чекають нагоди, щоб підмінити ще не хрещених дітей на своїх. Викрадених людських дітей обертають у нечисту силу.

Коли їм вдається така каверза, то той "обмінок" може жити у людей до двадцяти років, хоч його можна й пізнати за деякими ознаками, як – тоненькі ніжки, маленька голова, великий живіт, обвисла шкіра. Богинки ворожі і до худоби: лякають скотину, спричиняють її загибель. Вважають, що ці духи бувають і чоловічої подоби.

Вберегтися від богинок можна тоді, коли маєш при собі часник чи якесь чарівне зілля, або металевий гострий предмет. Щоб не накликати їх, слід не згадувати нечисту силу в хаті, особливо на ніч. З'являються богинки у домі в образі жаби, кішки, собаки, невиразної тіні; частіше – невидимі для людей. Богинками стають померлі при пологах, жінки-самогубці, молодичі, які позбавилися плоду, вбивці дітей.

БОЛІБОШКА

Дух лісу, який живе в ягідних місцях. З великою головою, неповороткий, одяг драний – латка на латці, руки довгі, очі сумні, але хитрі-хитрі. У казках та оповідках стареньким дідусем виходить назустріч перехожому і просить знайти загублену річ, торбину чи ще щось. Не можна піддаватися на його умовляння, як би він не просив.

Як хто згодиться допомогти йому, почне шукати, нахилитися – скочить болібошка на спину, го-

лову волосяним мотузом стисне і буде водити по лісу. Від тієї мотузки голова так заболить, що заблукає людина, піде туди, куди болібошка поверне.

БОЛОТЯНИК

"Деінде збереглися вірування у болотяника, точніше сказати, деінде болотяник відрізняється від водяника. Особливий дух болота відрізняється від водяного духа своєю нешкідливістю. Вид має чоловіка з довгими руками, тіло вкрите сірою шерстю, позаду довгий хвіст гачком. Болотяник, як особливий дух, зникає з народної уяви, замінюючись між іншим водяником" (Д. Ушаков).

Дух болота в демонології слов'ян, який живе у глибині трясовини в кам'яниці – багник, болотник, болотняник, болотяний, болотяний чорт.

“А в болоті живе болотяник, – такий замурзаний та вкляний. У ночі затягує в болото чоловіка: вогником світить серед болота, а чоловік думає, що там люди, іде туди, а воно все далі, далі, аж поки заведе в таку ковбаню, що й загрузне бідлашний чоловік...” (Б. Грінченко).

Болотяник – рідня лісовикам, водяникам, домовикам та іншим духам. Дружина його – болотяниця, діва-утоплениця. Уявлявся сивим дідом з широким жовтим лицем або ще у подоби чоловіка з довгими руками, тіло вкрите сірою шерстю, позаду довгий хвіст гачком. Перекидається ченцем, виходить до подорожного, заводить того, заманує в болото. Взагалі, любить гуляти біля своїх володінь, лякати людей і скотину. А то, сидить у багні і видуває повітря, плямкає – кажуть, болотяний газ виходить. Ще болотяник влаштовує пастки для незнайомих: зелена травиця чи колода, а під ними підступна трясовина, безодня. Наступить чоловік і провалиться в болото. Болото, багно – небезпечне місце, тож і дух там живе небезпечний.

БОЛОТЯНИЦЯ

У демонології слов'ян діва-утоплениця, **болотяна діва, болотниця** яка живе в болоті. Уявляли її з розкудланими, нечесаними довгими чорними косами, які вбрані осокою і незабудками; із зеленими очима, завжди голою і готовою заводити людей у трясовину за тим, щоб залоскотати до смерті і потопити в багні.

За народними переказами, болотяниці можуть насилати на поля бурі, страшні дощі, град; викрадати у жінок прання, яке ті розкидають сушити на берегових кущах.

БОРОВИК

“Якийсь незрозумілий страх оволодівав людиною, коли вона заходила в густий ліс. Сонна дрімтлива лісова тиша лякала її. У глухому тихому шумі віковичних верховіть чулося щось зловісне. Щохвилини чекання несподіваної небезпеки напружувало нерви, здіймало уяву. І давня людина населила ліс різними страховиськами” (В. Ключевський).

Боровик – майже те, що і лісовик, дух бору. Має вид величезного ведмедя, але без хвоста, чим і відрізняється від справжнього звіра. Харчується тваринами, хоч іноді, кажуть, з'їдає і людей.

Коли люди хочуть бачити боровика (**борового**), щоб змовитися з ним про благополучний випас худоби, про те, щоб повернув тих, хто в лісі пропав, вилікував від хвороби, яка ніби в бору причепилася, – беруть кішку в ліс і починають її душити. Почувши нявчання, боровик виходить до людини і починає переговори.

Ще називають боровиками господарів грибів – маленьких дідусів, які під грибами живуть.

БОСОРКАНЬ

Гірський дух у західних слов'ян, який піднімає сильний вітер і на крилах цього вітру летить невидимкою. Хто його пробує затримати, того він знищить силою вітру.

Цей гірський дух наводить посухи, насилає на людей і скотину хвороби, неміч. Заспокоюють його знахарі, чередільники, градівники. Босоркани (**босоркуни**) шкодять людям уночі, особливо активні вони на Іванів день (24 червня), у день Луци (13 грудня), у день святого Георгія (24 квітня) – покровителя худоби.

В угорців є схожий персонаж, **босорканя** – відьма, страшна баба, яка перекидається тваринами чи предметами, має властивість літати, шкодить людям, посівам, городині, тваринам.

БРОДНИЦІ

У давніх слов'ян духи-охоронниці бродів, гарні дівчата з довгими косами. За повір'ями, бродниці живуть у тихих затоках разом з бобрами. Вони слідкують за таємними бродами, викладеними через bagno з хворосту, стережуть їх. Коли ворог розвідає стежки і потайки підбирається – бродниці непомітно руйнують брід і направляють неприємця у трясовину, у володіння багників.

У сербському фольклорі розрізняють **загоркинь**, що живуть у горах; **хмаркинь**, що мешкають у хмарах та **бродярниць**, які обрали своїм притулком

броди на ріках та болотах. Усі ці жіночі духи мають відношення до стихії води. Загоркині замикають та відмикають чисті гірські джерела, хмаркині керують дощами, росами, а бродярниці опікуються бродами.

Інколи ці духи можуть чимось допомогти, навіть поворожити, але той, хто наближається до місця їхнього проживання, чи хоче водити з ними хоровод, може бути покараний хворобою.

БУКА

Цей дух не мав в уявленні народу якогось певного образу. У різних місцевостях букою (**буканом**) називали лісовика, домовика, оvinника та інших духів.

У пізніші часи головною функцією, яку приписували йому, була лякати малих дітей: "Спи, а не то бука забере", "Не ходи з двору – там бука!" Звідси ж: "дивитися букою" – про непривітного, недовірливого, злого чоловіка.

Походження цього духа нез'ясоване. Може це одне з наймень домовика, а чи лісовика.

У деяких місцях Сибіру в давнину була відома міра відстані – бука. Це відстань, на якій людина переставала бачити нарізно роги бика.

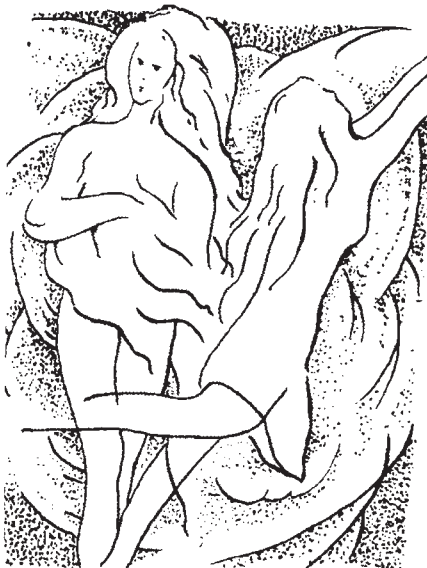
ВИЛИ

*"Гей, на Бога, що за дивне диво?
Не знайшов юнак з ким побрататись,
не знайшов між хлопців побратима,
не знайшов між дівчат посестри,
а надивав вілу білу в горах..."*

(Леся Українка "Віла-посестра")

Давня назва водних духів у слов'ян. У південно-слов'янській міфології вили, **віли**, **самовили** – жіночі духи, чарівні дівчата з розпущеними косами, крилаті,

одягнені в легкі сукні. Хто відбирав у них сукні, коли вони бавились у воді, тому вони підкорялися. У балканських народів ці духи досить часто зустрічаються у фольклорі.

У сербів вили – неприкаяні душі, які літають над горами й лісами. У поляків це душі дівчат, які були грішними, тому вони вічно літають між небом і землею. У словаків – душі дівчат, які померли або загинули в час від заручин до весілля.

Місце перебування вил – гори, ліси, береги річок, ще хмари. Улюблене заняття – пісенні хороводи. Сербські вили дуже схожі з українськими русалками, але мають прозорі тіла, і, за переказами, це не утоплениці, а діти хмар.

*Мене хмара народила;
Впала вранішня роса –
Мене, вилу, напоїла;
Від хмарини вітер віяє –
Мене, вилу, коłysав...*
(Сербська пісня).

Вили уміють літати, володіють криницями й озерами. Якщо їх образити, вили “замикають” воду.

Культ вил та їхній зв'язок з криницями відомий з болгарських джерел XIII ст. Якщо відняти у вил крила, вони втрачають здатність літати і стають простими жінками. Ноги в них козині, кінські чи віслучі, вили закривають їх довгими сукнями. До людей, особливо до чоловіків ставляться ці духи дружелюбно, допомагають ображеним і сиротам. Якщо прогнівити вилу, вона жорстоко карає, навіть може умертвити своїм поглядом. Вили уміють лікувати, здатні віщувати майбутнє.

Про те, що ці духи були загальнослов'янськими маємо підтвердження зі “Слова некого Христолюбця” XI ст., де називаються слов'янські божества: “Вірують в Перуна, і в Хороса, і в Мокошь, і в Сима, і в Рєгла, і в Вили, їх же числом тридев'ять сестриниць глаголять невігласи, і мнять богинями...”

ВИХОР

Персонаж міфології слов'ян, ворожий людині, представник нечистої сили.

Уявлявся в образі чоловіка, покритого довгою чорною шерстю, з крилами, гострими пазурами, хвостом.

Живота вихор не має, коли летить, видно всі нутроці, за що зовуть його ще **котолупом**. Постійного пристанища теж не має, увесь час в русі, сіпається з місця на місце.

Коли гримить грім, вихор рухається з великою швидкістю, спричиняючи бурю. То він втікає від стріл громовика, який полює на усіляку нечисть. У народі вихор називають “чортовим весіллям”: “Чорт з відьмою зійшлися”.

За повір'ям, якщо кинути перехрещений ніж чи сокира в середину вихора, вихор припиниться, а ніж чи сокира будуть закривавлені. Відьма і чорт у вихорі невидимі, але якщо влучити ножом у центр повітряної каруселі, нечисті з'являться перед сміливцем і будуть йому служити.

Вихор одна з небагатьох нечистих сил, яка діє вдень. Потрапляти у вихор небезпечно, він може спричинити хворобу або каліцтво.

Духа, який летить у вихорі, називають в народі **вихровик** а бо ще **дід безрукий**. Цей дух шкодить людині, насилає хвороби, нервові розлади.

Він посилює вихор, робить його руйнівним, особливо весною, що спричиняє біди: зриває дахи з будівель — за це ще називають його **даховиком** ("кришенником"). Дід безрукий припрошує у вихор усіляку нечисту силу, тому його вихори такі сильні.

Відомий злий дух — **стрічник**, який вихором несеється не розбираючи доріг, спішить забрати душу помираючого злочинця чи вбивці. Необережного подорожнього може завихрити з собою так, що того ніхто ніколи не знайде.

ВІДОГОНЬ

Дух сплячої людини (тварини). Після смерті людини чи звіра відогонь перетворюється в нав (дух покійника). З'являється відогонь (**ведогонь**) найчастіше восени, коли літають у повітрі павутинки. За повір'ями, відогонь і сам є павутинкою. Заправляє відогонями Посвист — бог вітру.

Під час сну відогонь допомагає людині творити. Він подорожує по всіх усядах, а перед тим, як людина прокинеться, повертається і приносить ті враження, яких набрався у подорожах. Після таких снів поети пишуть вірші, композитори — пісні, казкарі — казки складають.

Але відогоні забіякуваті. Існує повір'я — як зчепляться відогоні у бійці і один із них загине — людина уві сні помре.

ВОВКУЛАК

Вовкулака, вовкун, волкодлак, перевертень — популярний персонаж слов'янського фольклору. Здавна вірили, що непересічні особистості, герої, князі, воеводи могли перекидатися вовками.

"Сивобороді діди розказували про битви та сутички, згадували хоробрих героїв і воеводу, який, піднявшись опівночі перед боєм, відійшов від стану і завив вовком. До нього відізвався вовк з лісу, услід за яким завило ще багато вовків" (Алоїс Ірасек "Старовинні чеські перекази").

*"Всеслав-князь людей судив,
Городи мирив із князями,
А сам вовком серед ночі темної
Вибігав із города з Києва,
До півнів сягав Тмутороканя,
Вовком путь перебігаючи
Великому Хорсові".*

(*"Слово о полку Ігоревім"*.
Переклад Максима Рильського)

За народними віруваннями, вовкулаки належать до напівфантастичних істот. Є вовкулаки вроджені, а є зачаровані, яких обертають у вовка чаклуни або відьми.

"Не всі вовкулаки небезпечні. Серед них попадалися незлостиві мужички, перетворені на хижих звірів проти їхньої волі. Кажуть, що їм було дуже тяжко переносити своє вовче життя, і вони сумно вили на галявинах, мріючи повернутися до своїх родин. Зате чарівники, які з доброї волі ставали вовкулаками, відрізнялися зовсім іншим норовом: вони були жорстокі і кровожерні" (Валентин Островський).

Вірили, що вродженим вовкулакою може стати людина, яка народилася під певною планетою; або ще, як вагітна жінка побачить вовка, то в неї народиться дитина-вовкун.

Зачаровують людей відьми та чаклуни за їхньою згодою, інколи і без, при місяці. Для цього треба було

тричі перекинутися через пеня, в деревину якого увіткнутий ніж.

Вовками перекидаються часто і самі знахарі, щоб комусь відомстити. Тоді вони лякають того чоловіка, гублять його худобу. За народними переказами, найліпша пора для цього у чаклунів від листопада до лютого – вовчий час.

Зачаровані вовкулаки перебувають у вовчому вигляді по кілька років (два, три роки – на скільки їх зачаровано). Правда в народі знають багато способів повернути зачарованому вовкулаці людську подобу. Кажуть, що треба перевести такого вовка через хомут; вигукувати імена – якщо вгадати ім'я, то вовча шкура спаде і буде чоловік; треба зірвати мотузок, який завжди висить у зачарованих на шиї і таким чином позбавити від чар. Зроблений вовкулака усвідомлює, що він людина і не має звірячих інстинктів. Він іде до людей, як хто кине йому хліб, то їсть. Коли такого вовкулаку обернути чоловіком, то другий раз він вже ніколи не стане вовком.

Вроджені вовкулаки живуть у сім'ї, як звичайні люди, і лише в певний час, найчастіше вночі, перетворюються на вовків. Вони бігають разом з природними вовками у зграях, нападають на худобу, хоч не їдять її. Людей не чіпають. Вдень знову прибирають людську подобу. Є повір'я, що вроджені вовкулаки мають під пахвою таку ямку, в котрій сходяться кінці шкіри. Через ту ямку вивертається шкіра і чоловік входить до середини, а назовні виходить вовк. Ще кажуть, що вовкун може бути один місяць вовком, а другий місяць – чоловіком. Коли вроджених вовкунів збирається багато разом, то вони сваряться і гризуться між собою.

За народними віруваннями, коли побачиш вовкулаку, треба подивитися на нього крізь ніж, приклавши той ніж лезом від себе – тоді замість вовкулаки покажеться той, хто в його личині.

Є багато переказів про те, як знахарі обертали у вовчу зграю весільний поїзд. У більшості випадків це робилося з допомогою паска, якого чародій клав під поріг хати – хто переступить, той стає вовком. Або ще чаклун підперізував паском кожного, хто мав бути у весільному поїзді. Усі вони оберталися на вовків. Стати знову людиною можна було лише тоді, коли пасок перетреться і трісне. Ці способи дуже прості, для сучасної людини навіть смішні. Але вся штука тут у тім, що знахарі при цьому промовляли спеціальні заклинання, чарували. А магічна віра в слово була у слов'ян незаперечною. Вони вірили, що словом можна зачарувати і словом можна попередити ці дії.

Головне ж, у народі вважали, що вовкулакою може стати тільки людина понура, чимось незадоволена, хижка, зла, а весела й добра – ніколи.

ВОДЯНИК

“Зі страхом обходили люди озера і драговину, де ховалися водяники, прибираючи різної подобу...” (Алоїс Ірасек “Старовинні чеські перекази”).

Коли людина дивилася у воду, вона бачила там живі обличчя, і тому переконалася, що там хтось живе. Цей житель пізніше був означений людиною як **Водяний Цар**, який володіє річками, озерами, болотами – усією водою. А його слуги – водяники – живуть у кожній водоймі. Це, за переказами, старі діди з дужим глухим голосом, вбрані у шати з мулу, борода у них трав'яна, волосся з водорослів, тіло в риб'ячій лусці. А ще у водяника є хвіст і можуть бути крила.

Має водяник кришталевий палац, старшує над русалками. Риби – його худоба. Часом перекидається він сомом, навіть дає себе зловити в сіть. Але нести не дозволяє, а як занесуть – хату розвалить і піде. Сом – улюблена риба водяника, він на ній їздить. Знаючи рибалки сома відпускають, а в'юнів та раків не беруть – то їжа водяника.

Вночі водяник забавляється тим, що голосно плескає по воді. Риба втікає перед ним і її добре ловити в сіті. Як розсердиться водяний господар, то ламає млини, греблі рве. Любить плавати на великому корчі. Буває, що осідлає коня чи корову, коли худобина воду п'є – то вважай, що він її до себе забрав, бо вона чи втопить, а чи в болоті зав'яже.

Найохочіше водяник селиться в річках, там, де непрохідні гущі, де позапліталися корені, попадали дерева, де саморобні вири і греблі, біля млинів.

Коли люди купаються, водяники хапають їх за ноги і можуть утопити. Проте не завжди так буває, інколи водяник тільки налякає. У деяких місцевостях не купаються на Івана Купала, вважають, що в цей день водяник – іменинник і не любить, щоб його турбували під час гулянки.

Особливо берегтися штукаря-водяника мають ті, хто купається після заходу сонця. Першими жертвами водяного господаря є п'яниці.

Після 2 серпня водяник дозволяє купатися тільки чортам. Любить він перевертати човни, особливо хиткі та маленькі. Знаючи рибалки уміють задобрювати водяника, бо інакше не дає ловити рибу. Жартуючи, володар річки може викинути човен далеко на берег, а другої ночі сам стягне у воду, ще й рибою наповнить.

Коли рибалки розкладають вогонь на березі, він буває виходить з води погрітись. Часом просить покурити, але вогонь креше сам.

Мельники і рибалки задобрюють водяників, кидають їм хліб, варену рибу, грудкову сіль – поки водяник сіль лиже, рибалки рибу ловлять.

28 вересня на Микиту-гусаря, коли летять гуси і зиму на хвості везуть, задобрюють водяника, кидаючи йому гусака.

На свята задобрювали водяника горілкою. А мірошники носили при собі шерсть чорного козла, якого полюбляє водяний господар.

Рибалки частину першого улову кидали назад у воду. Йдучи на ловлю, ніколи не казали про те, бо водяник любить секрети і поважає тих, хто вміє зберігати таємницю. Нишком пригощали діди його махоркою: *"На тобі табаку, дай мені рибку!"*

У водяника є різні наймення в різних місцевостях. Наприклад, **морень**. Коли рвали лілеї, примовляли: *"Морень, морень, мені квітку, тобі корень"*.

Місяць водяника – квітень. 9 квітня на Матрону-півріпницю річки піднімаються, лід напинається. 16 квітня на Микиту водяник прокидається від зимового сну. Рибалки колись пригощали водяника у цей день, скидаючи в річку чужу кобилу: *"Ось тобі, дідуню, гостинець, не поминай наші сіті своєю худобою"*. 21 квітня – Родіон-криголом, Руф – на Руфа льодова дорога рушиться. 24 квітня – Антип-половод – ріки розливаються.

У деяких місцевостях на Петрів день 12 квітня рибалки святкують своє свято і приносять жертви водянику.

"Водяні духи, або Дедушки живуть у глибоких місцях рік, де мають розкішні будинки. Вони забирають із собою людей, які по тих місцях купаються, особливо ж хлопчиків, яких привчають жити у себе в будинках; а ті через який час постають замість цих Дедушек" (Г. Глінка).

ВОДЯНИЦІ

Жіночі духи води у слов'янській міфології, яких пов'язують з уявленнями про заложних мерців. За переказами, водяниці – дружини водяника, але утопленіці з хрещених, тому не належать до нечисті. Їх ще в Росії називають **шутихами, шutowками**. Живуть водяниці в лісових темних ямах та у чорторях біля млинів. Під колесами водяних млинів вони ніби збираються на ніч

разом з водяниками. Водяниці шкодять: рвуть неводи, ламають колеса млинів, викрадають прання у жінок. Захиститися від водяниць при зустрічі можна полином та одолінь-травою, маючи їх при собі.

ВОЗИЛО

У слов'ян дух-покровитель коней, помічник дворовика. За уявленням білорусів, возило (**вазіло**) має вигляд чоловіка з кінськими вухами і копитами, іноді уявляли його в подібі кентавра. Людям не показується, живе на конюшні, турбується про коней, береже їх від хвороб, а коли коні випасаються в табуні – від хижаків.

ВОСТРУХА

Дух, який у слов'ян оберігав корів від хижих звірів та від чорної немочі (духу смерті великої рогатої худоби). Уявлялася воструха коровою з великою дійницею та людським обличчям замість коров'ячої морди.

За іншими переказами, воструха – помічник домовика, живе в хаті, за піччю, підстерігає злодіїв-крадіїв. Має гострий слух, чує все; там де є цей дух, нічого лихого не станеться, нічого в хаті не пропаде. Навіть красу і цноту, як честь дому, оберігає воструха.

ГАРЦУКИ

За білоруськими повір'ями, духи, які підвладні богу Перуну (від гарцювати, гратися, стрибати без

меж). Літають над землею у подібі різних хижих птахів і до того розходяться в своїх ігрищах, що крилами своїми створюють стрімкі вітри. Як збереться їх багато в тому гарцюванні – зчиняється буря.

ГНІТОК

Дух, що вночі душить сплячих, виснажує їх жахливими снами. Можливе наймення домовика. Ніби вночі гніток (**гнєдко, жма**) – маленький, кошлатий, гарячий – сідає на шию господареві чи господині і душить. Ніхто його не бачив, від нього ні користі, ні зла особливого. Але ж є перекази про те, що кого душив гніток – той скоро після okazії розбагатів.

ГОРНИЙ

А ще – **горний дід, горний батюшка** – володар гір, гірський дух, господар скарбів та корисних копалин, командувач перших шахтарів. Уявлення про цього духа розповсюджені в гірських шахтарських районах Росії – на Уралі, на Алтаї, в Західному та Північному Сибірі.

Вважали, що горний – старий високий чоловік, зростом з високе дерево; з'являється він з вітром,

бурею, шумить-свистить. Може показатися звичайною людиною, але з палаючими очима, з дорогоцінними каменями в руках.

Він знає усі підземні ходи, знає де лежать скарби та мінерали. Тим, хто йому сподобається – догоджає, показує, допомагає; хто ж не рахується з горним, а ще, не дай Боже, згадає його недобрим словом – не допоможе, а може й покарати, камінь з гори скинути, чи деревом придавити.

Є повір'я, що горний збирає земні скарби в одне місце і закликає їх; допускає до скарбів тільки обраних ним людей. Горному допомагають маленькі потворні пустотливі чоловічки – підземні духи, які знають усе нутро землі.

На копальнях вважали з'яву горного духа поганою прикметою. А за межами копальні знаючі майстри ніби закладають з горним угоду, підносять йому тютюн і горілку.

ГРЕЧИШНИЦЯ

Міфічна істота, діва-русалка, яка живе в гречці і своїми нічними танцями сприяє доброму урожаю гречки. Допомагають їй малята-мавки – **гречухи**.

ГУКА

“Гуку хіба не знаєте? Гука в хатинці живе, а хатинка у нього із золотим мохом, а вода у нього цілий рік від весняного льоду, помело у нього – ведмежа лапа, шпарко виходить дим з димаря, і в морози тепло у Гуки. Гука витівник: знає багато штукарських наук, баляндрасів, мавпочку скорчить, колесом перекинеться і охочий полякати, деколи страшно. На те він і Гука, щоб лякати” (Олексій Ремізов “До Моря-Океану”).

Дух лісу, який, за повір'ями, не спить і взимку, що визначає його з-поміж іншої нечисті. Він є уособлен-

ням луни (гукати – гук – відгукнутися; рос. “аука” – від “ау”). Взимку йому роздолля. Любить морочити голову в морозному лісі, відгукуватися одразу з усіх боків. Уявляли гуку маленьким, кругленьким, з надутими щоками. Відгукується на крик чи говірку людини, заводить у ліс і кружляє до тих пір, поки не втомиться людина й не засне солодким морозним сном, забувши про все. В оповідках про гуку помело у нього – ведмежа лапа, що є відгомонам давніх традицій язичників, коли ведмідь був тотемом деяких племен.

ДВОЄДУШНИК

Персонаж слов'янської міфології, істота, яка має дві душі – людську і демонічну. Цей персонаж можна віднести до заложних мерців. Вдень двоєдушник веде себе як людина, а вночі він одразу засинає міц-

ним непробудним сном, що пробудитися його неможливо. У цей час він (його демонічна душа) бродить по світу в подоби собаки, зайця, коня і т. ін. Після смерті двоєдушника його людська душа відправляється в потойбічний світ, а нечиста душа стає упирем.

Хто вночі спробує затримати нечисту душу двоєдушника, того він може занапастити і навіть убити силою вітру, який зчиняє.

За повір'ями, двоєдушника можна розбудити (повернути його демонічну душу в тіло), якщо повернути головою на місце ніг. Тоді двоєдушник буде довго хворіти.

ДВОРОВИК

Добрий дух обійстя, що охороняє від мору, пожежі, грабунку всю живність і все добро у дворі селянина. Сприяє добробуту, щастю, багатству.

16 січня на пророка Малахію просили дворовика аби він беріг скотину від біди, бо ж цього дня знахарі виганяли хвороби з людей, проганяли нечисть з помешкань, і хвороби з особливою силою нападали на худобу. На Пилипові заговини 27 листопада несли їжу для дворовика, щоб він був добрим помічником і гарно дбав худобу.

Дворовик (**дворовий**), за переказами, був підвладний домовикові, і допомагав тому, і слухався у всьому. Та все ж він був більшим халамидником і шукарем, міг утнути таких капостей, що господарі за голови хапалися.

Живучи в обійсті, дворовик дружбу водить тільки з козлом та псом. Інших тварин він буває що мучить, особливо, якщо вони мастю йому не до вподоби. Коня може вночі заїздити. Якщо ж полюбить коня, дивиться за ним, поїть, гриву заплітає,

сіно підкидає. Кажуть, що дворовикові можна догодити, якщо не тримати у дворі білу кішку, білу корову, сивого коня; солових і буланих він теж не любить. До вподоби йому вороні та сірі. Або ще кажуть, що дворовик сам буває різної масті: якої він масті – такої масті й худобу слід тримати, щоби він був привітним. Поруч з конем у стайні колись обов'язково ставили господарі козла, тоді домовик на ньому їздить, а коня не чіпає. Якщо ж і купував господар коня невдалої масті, господина стелила на воротах кожух навиворіт і коня вели до стайні через кожух.

Не любить дворовий, коли господар багато п'є горілки, а господарство веде абияк. Тоді скотина спадає з тіла, відбивається від корму – це все діяння дворового духа; а ще він може хвості обрізати, гриву вищипати.

Коли бачили, що дворовий до якої худоби погано ставиться і напосівся на неї, чіпляли в стайні пір'я сороки – дворовий не любить цю птаху. Курей та іншу домашню птаху дворовий не чіпає, щоб не сваритися з кикіморою.

За переказами, дворовик часто перекидається різними домашніми тваринами, а ще господарем обійстя. Не любить, щоб його згадували проти ночі, щоб називали дворовиком.

Раніше було, коли з'являлися на світ телята чи ягнята, господині забирали малечу з хліва до хати, пускали до дітей, які не тільки забавлялися з тваринами, а й доглядали їх. Бо як залишити новонародженого у хліві – дворовик буде гратися і пограється так, що ненароком придушить.

За уявленнями, дворовик виглядає маленьким дідком з бородою, з люлькою та батіжком, у брилі. Він завжди оберігає своє обійстя і своє добро, а як зазіхає сусідський дворовик, то бувають сварки. Господарі таких сварок боялися, бо страждала худоба.

Дворовик, як і домовик, є у кожному обійсті. І тільки при поганому ставленні до нього з боку господарів, він може піти з двору. Коли таке буває – погано тому двору, хутко дізнаються про це злидні і не довго бути господарству удатним та заможним.

Улюблений місяць дворовика – вересень. Тоді вже він двір прибирає, листя підмітає, до зими готується.

ДЕМОН

У міфологіях різних народів умовне позначення тих надприродних персон, які не є богами і займають у порівнянні з богами нижче місце в ієрархії (або, як це є у слов'ян, знаходяться на нижчому рівні міфологічної системи). У більш вузькому і точному визначенні демони – злі духи.

У міфології демон (дух) подається як позначення випадкового міфологічного образу, побаченого в будь-якому предметі, явищі, що є у полі дії міфологічної думки.

ДЗЕДКО

У білорусів дух, який володіє скарбами, знає місце їхнього знаходження. За повір'ями, дзедко ходить по дорогах з торбиною в подібні жebraка, з червоними вогненними очима, з червоною бородою. Якщо стрічає бідного чоловіка – наділяє його грошима. Дзеди показуються на тому місці, де захований скарб. Видніється тільки його вогняна голова, а людям здається, що то вогник горить. У деяких місцевостях України теж є повір'я, що скарб показується в подібні діда у драному одязі.

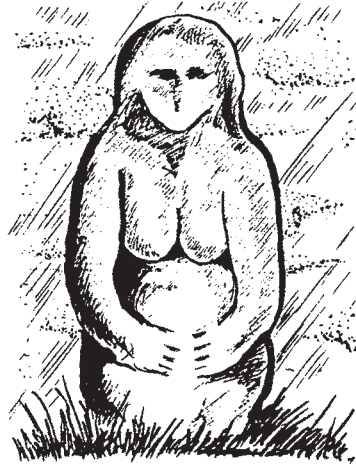

ДИКА БАБА

Міфічний персонаж слов'ян, відомий переважно в Західній Україні. Гуцули вважали, що це висока, худа, з довгим волоссям жінка; в цупких руках вона має залізного макогона, тому ще – **залізна баба**. До людей ворожа. За переказами, сидить з макогоном у кукурудзі і як хто заходить туди, особливо дити-

на – може залоскотати чи навіть убити. Так лякали дітей, щоб ті не ходили від дому, не заблукали, чи не потрапили до пазурів диких звірів, яких було чимало в гірських лісах Карпат.

Бойки (карпатські бойки звуться від слова "боє" ("так"), що його часто вживають у своїй говірці; місцина, де вони мешкають, зоветься Бойківщина) мали більш м'яке уявлення про цей персонаж: якщо упіймати дику бабу в полі чи в лісі, вона може слугувати в домі як наймичка. Але через певний час її треба відпустити.

За повір'ями, як і всяка нечиста сила, дика баба може підмінити ще не хрещених людських дітей своїми "одмінками".

Деякі дослідники вважають, що дика баба є жіночим уособленням домовика.

ДИКІНЬКІ МУЖИЧКИ

Істоти маленького зросту з довжелезною бородою і хвостом, родичі лісовиків. Бродять у лісах, перегукуються опівночі страшними глухими голосами,

нападають на людей, регочуть, лоскочуть усе тіло кістлявими пальцями. Можуть навіть до смерті залоскотати.

ДИЯВОЛ

За вченням церкви, дияволи колись були створені Богом, спочатку – як добрі духи. Зі своєї волі відпали від Господа та й стали “падшими” ангелами, духами зла і пійми. Все, що вороже християнству, визнавалося диявольським за походженням: злі помисли, язичницькі вірування, ересь. У середні віки зображення диявола були різні: дракон, змії, напівтварина-напівлюдина з головою бика і рогами, з копитами, із свинячою мордою, у подібні мавпи, в лев’ячій подобі, з кігтями хижого птаха і т. ін. Жахливий образ диявола з кінця XVI ст. вже поступово стає сатиричним, карикатурним.

“Середньовічний західноєвропейський диявол відрізнявся від звичайного болотяного чорта блискучою освітою і вишуканими манерами. Полюбив він, прикинувшись людиною, з’являтися до вчених богословів, ставити їм каверзні питання і затівати нескінченні диспути про бога, про всесвіт, про сенс життя. Ці співбесіди закінчувалися завжди одним: незваного відвідувача видавав або хвіст, або сморід, або ріжки, або лапа з кігтями...” (Валентин Островський).

Різні лики мають дияволи в давньоруських повістях. Назви “диявол”, “сатана”, “демон” у цих повістях довільні, можуть замінити одна одну, але всі ці духи головують над злими духами і бісами, які молодші і нижчі по статусу.

Різні в подробицях, легенди про походження світу схожі в одному: дияволи, після поразки від Бога,

стали жителями пекла і продовжили свої змагання з небесними силами на землі за душі людей. У народних легендах диявол з’являється там, де є мотив спокуси – тому має ще наймення **спокуситель**.

У народі вважали, що диявол винайшов вино, горілку, тютюн, дзеркало. Та й називали дияволом всякого злого духа. Але різниця між чортом, дияволом, бісом і сатаною була, що прослідковується в приказках: “Чорт чортом, а диявол сам по собі”, “Чорт бентежить, біс підбурює, диявол нудить, а сатана знамення творить”. Диявол ніби старий і самотній, він відсторонюється від людини і називає, як шкодять по-дрібному чорти та біси.

Диявол, як і вся нечисть, знаходиться завжди з лівого боку, а добрі духи – з правого. Це дало привід для багатьох повір’їв, які принижують диявола. Наприклад, ліва рука вважалася несправедливою, тому їсти треба правою. Слід одягати взуття на ліву ногу раніше ніж на праву, бо ліпше спочатку бути грішним, а потім праведним. Плювати треба тільки через ліве плече, бо там диявол, і ні в якому разі через праве – там ангел.

ДІД – ШАПКА ДРАНА

Так називають володаря північно-західного вітру в гирлі Волги. Він ходить з дощем, але без бурі. Шалка в нього драна від того, що часто він б’ється з повелителькою бурі – маряною. Коли б’ються дід і маряна, морські хвилі стовпом стають до неба, закручуючись і топлять морські судна.

ДОМАНЯ

Дружина домовика. Живе в підполі. Закінчує ті роботи, які господар залишає на ніч – коли господиня їй до вподоби і догоджає. Якщо не ладять доманя

(**домаха**) і господиня, то цей жіночий дух шкодить: тупить та щербить ножі, надбиває посуд, путає пряжу і нитки, пересолює їжу тощо. Подобою доманя схожа на господиню.

ДОМОВИК

Дух домового вогнища, вартовий і покровитель дому, домашніх пожитків і родини. Слов'яни вважали, що домовик є в кожному домі. Живе він під піччю чи в запічку, полюбляє сидіти на горищі.

"Якщо з чортом треба бути на сторожі, то з домовиком завжди можна дійти згоди. У душі він незлостивий, і коли йому не перечити, то з ним легко вжитися. Чорт, укладаючи з людиною угоду, незмінно вимагає її душі. А домовик задоволь-

няється малим: він любить, щоб його поважали і щоб рахувалися з його думкою.

Але починати переговори з домовиком важче, ніж з чортом. Той сам з'являється з пропозицією своїх послуг, а до домовика треба йти на поклін. Селянин, який прагнув подружити із своїм домовиком, ішов уночі в хлів і, зачинивши за собою двері, казав: "Сусідоньку-домосідоньку! Раб до тебе йде, низько голову несе; не муч його даремно, а заведи з ним приятельство, покажись йому у своїй личині, заведи з ним дружбу та служи йому легку службу".

Не встигнеш озирнутися, а він уже тут, як тут! Кошлатий, сивобородий, увесь оброслий м'якою шерстю... Він цілий рік ходить босий і не носить шапки. Але і не від того, щоб пофрантити: у святкові дні він одягає синій жупанчик, підперезаний червоним паском" (В. О. Островський).

У різних місцевостях домовиків зовуть **похатник, годованець, хованець, господар, служка, помічник, щасливець** тощо. Може цей хатній дух прибирати подобу тварин – kota, ведмеда, собаки, курчати, сови, а ще може з'являтися в личині господаря хати. Кажуть, що найчастіше він виступає у подобі дідка з сивою бородою, невеличкого, покритого шерстю; або маленького хлопчика в шапці, в червоних штаних, з люлькою. Звичайно домовик своїм допомагає, а чужим шкодить. Але він може шкодити й своїм, коли вони як слід не годять йому.

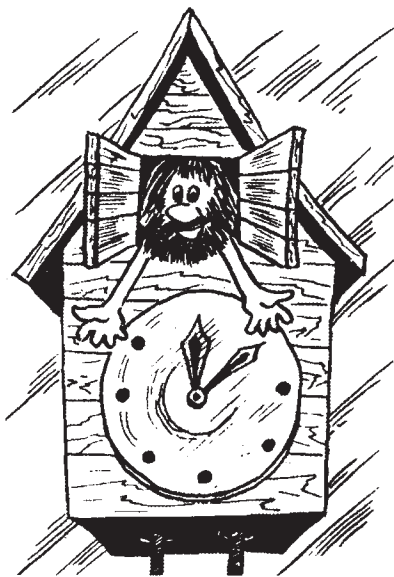
Є повір'я, що коли жінка умисно впустила дитину, як того ніхто не бачить, то з дитини в сім літ стає домовик. При певних обставинах домовиком стає старий чоловік, але тоді справжній домовик стає злим і шкодить дому. Начебто є спосіб добути собі домовика: носити під пахвою курячий зносок певний час.

Домовика годують несолоними стравами. Коли хтось подасть страву солону, він сердиться і кидає посуд, а як ще таке повторюється, то зриває дах і йде назавжди, забираючи щастя і добробут родини. Ще домовикові на ніч виставляють окріп.

При доброму ставленні домовик сприяє господареві, допомагає в роботі, пильнує хату. Вночі будить, як трапиться пожежа, а чи залізе злодій. Коли ж домовик розсердиться, він відчиняє вночі двері й вікна, одтикає каглу, шпурляє посуд, б'є, щипає, тривожить сонних домашніх.

Буває, що домовик у хаті голий. Це тоді, коли там хвороби, негаразди, злигодні, втрати. За звичаєм молодих на весіллі садили на вивернутого козуха – щоб "одягти", задобрити домовика, не пустити його в хату до молодої сім'ї голим, бо з ним увійде й нещастя.

При переході у нову хату, господиня востаннє топила піч, після чого вигрібала увесь жар у чистий горщик, примовляючи: *"Просимо ласкаво, дідуся, на нове житло з нами!"* У новій оселі жар той висипала в піч.

Українці вважали, що домовиком ставав шановний член родини після смерті. Карає домовик за те, що нешановливо ставляться до померлих родичів, не допомагають подорожнім, сусідам, погорільцям.

Домовик так звекає до свого помешкання, що коли його не запросять як слід при переході до нової оселі, то він залишається жити в холодних руїнах, хоч і дуже любить тепло.

Плаче та охає домовик на горе, а на радість штукарить, пісні співає, сміється, інколи грає на гребінці, сповіщаючи про весілля чи про іншу щасливу подію. Любить хатній дух ті сім'ї, які живуть у мирі та злагоді і тих господарів, що працьовиті та охайні.

У домовика є свої особливі дні (тут бачимо поєднання язичництва з християнством). 10 лютого за новим календарем на Єфрема Сірина домовик глумиться в оселях. Тоді господарі варять несолону кашу, лишають біля печі – годують домовика. Пізно увечері розповідають історії про похатника – він наче теж слухає і тоді заспокоюється. Домовик – цвіркуновий заступник. Якщо в оселі цвіркун веселий – буде благополуччя.

12 квітня домовик теж глумиться до півночі, поки не закричать півні. Ніхто й ніщо не може його вгамувати. 9 червня на Федори не вимітають сміття з хати, щоб не тривожити домовика – він може сидіти під віником. Як зачепити – дуже сердиться. На Пилипа 27 листопада, коли починається Різдвяний піст, після вечери лишали на столі об'їдки та немитий посуд, накривши все те скатертиною, щоб домовикові було чим заговіти.

ЄРЕТНИК

Дух, що входить у тіло чаклуна після його смерті і робить його упирем, живим мерцем. Коли чаклун, що заклав угоду з нечистю, помирає, біля нього збираються чорти, роздирають тіло на шматки, пожирають; потім у шкіру чаклуна ховається чорт і лежить під виглядом мерця.

Є єретники-перевертні, вони прибирають подобу людини і прибиваються до якоїсь сім'ї. Живуть порядно, у всіх на оці, але в тій місцевості люди зникають – то єретники їх зводять. За повір'ями, такого єретника можна вбити батогом, яким поганяли щойно коня – бити треба навідмах, а потім обов'язково межи плечі загнати осиковий кілок.

На відміну від єретника, **єретниця** – жінка, що запродала душу чорту. Вдень єретниці ходять у подобі бридких старих баб, жебрають, пізнього вечора збираються в глибоких яругах, а ночі проводять у проваллях старих могил. Могильні провалля на кладовищах вважаються пристанищем єретниць.

Кажуть в народі, що хто провалиться туди до пояса – всохне, а хто побачить єретницю – помре. Між людей бродять єретниці весною і пізно восени;

коли не можуть потрапити до могили, пробираються в лазні, скачуть там, голосно регочуть, шумлять разом з іншою нечистю. Вважають, що від однієї з таких єретниць колись народиться антихрист.

Є повір'я про те, як можна побачити єретників. Треба знайти траву адамова голова, що росте кущами біля водойм і виростає вище пояса людини, цвіте яскравим жовтим лататтям, має шість, вісім або дванадцять листочків. Цю траву слід рвати на зорі проти Івана Купала, пропустити її через золотий чи срібний ланцюжок, із стеблин зробити відвар і пити, а корені освятити водою і покласти в церкві на престол на сорок днів. Потім взяти і носити при собі – ніби побачиш водяних духів і повітряних, і єретників.

ЖАРЕНИЦЯ

Злий дух, що живе під піччю. З'являється в саяві вогняному: весь горить і світиться. У деяких місцевостях жареник і жарениця – духи поля чи городу,

вони можуть висушити увесь урожай. Ними лякали дітей, щоб ті не рвали горох.

ЖЕРДЯЙ

Тонкий та довгий нечистий дух. Він бродить вночі по вулицях, заглядає у вікна, гріє руки в димарі і ля-

кає людей. Нічого поганого зробити він не спроможний, цілий рік тиняється, як шатун, ні добра від нього, ні лиха.

ЖИРОВИК

Від дієслова "жирувати", жити багато, розкішно. Дух, який живе в домі і наділяє дім достатком, добром. Виявляє себе тим, що бешкетує, вилизуючи посуд, торохтячи тарілками – бенкетує. Ще в народі його називають **лизень**, **лизун**. Може, що це є домовик в одній із своїх іпостасей.

ЖИХАР

Злий домашній дух. Де живе він у хаті невідомо, але витівки його шкідливі. Як немає матері вдома, він викочує дитя з колиски і лоскоче його. Щоб запобігти цим штукарствам, у колиску клали ножиці або камінь від веретена, під колиску на підлогу – старий віник. Тоді жихар дитя не чіпає. Жихарем у деяких місцевостях називали банного духа, лазника.

ЗАЛОЖНІ МЕРЦІ

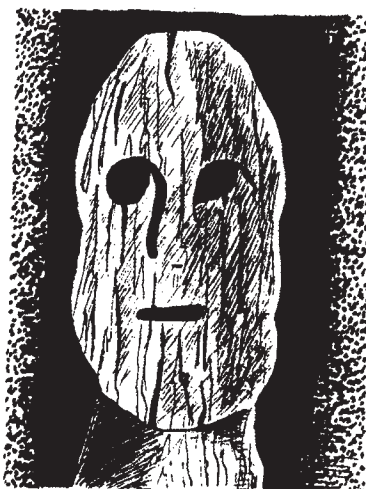
Померлі неприродною смертю люди – убиті, а також вішальники, потопельники та інші самогубці. За повір'ями, вважалися в народі нечистими. Вони ніби мають дожити після наглої смерті термін, що відміряний їм при народженні. Ховали їх за межами цвинтаря, або в нечистих місцях: на роздоріжжі, на межах, в яругах.

Народні українські оповідки та повір'я про заложних мерців базуються на вірі у самостійне існування душі. Вважалося, що після смерті людини душа продовжує жити, набуваючи властивостей духа і прибираючи якоїсь подоби, приміром, дерева чи куща, собаки чи kota, померлої людини тощо.

Слов'яни вірили в те, що душа безсмертна (домовик – душа шанованого члена роду; на свята предки приходять до хати – їм їжу виставляють, на лавки обережно сідають, щоб "не присісти душечку" і т.ін).

За повір'ями, душі заложних мерців або **заложників** ходять по землі ще сім років після смерті. Вони живуть у лісі, у воді, у полі, серед людей і всіляко шкодять живим, прибираючи різної подоби, втручаються у справи живих. Тому в їхні домовини забивали осиковий кіл. Є багато переказів про те, як вішальник-чоловік приходить до живої дружини чи утоплена дівчина до коханого хлопця. У тих же переказах описується багато способів віднайти заложного мерця: в могилу забити осиковий кілок; на подвір'ї насипати маку-видюку чи льону, щоб покійник визбирував до півнів; у воротах чи на порозі забити гострого зуба з борони. Усі перестороги щодо відвідин хати покійником

слід робити до обіду, бо після обіду душі заложних мерців вже ходять по світу. Вважалося, що душі заложних мерців не приходять у ті свята, коли збираються в домі душі звичайних померлих предків.

Взагалі душа, яка покидала тіло людини після смерті, піклувалася про живих, які її шанували, догоджали їй. Про душі заложних мерців іноді говорили, що не душа заложника прилітає до живих, а повертається сам мрець.

Заложними мерцями вважали і померлих нехрещених дітей, називали їх **потерчатами, поторочєю**.

За свідченнями Д. Зеленіна, людей, померлих неприродною смертю, не засипали землею, а закидали сміттям чи закладали камінням, звідси й назва — “заложні”, “заложені”.

ЗАПІЧНИК

Веселий і жартівливий домашній дух, що живе за піччю. Він постійно щось краде з-під руки господарині і перекладає на інше місце, або ще турляє посуд з по-

лиць чи зі столу, щоб розбився. Ймовірно, що запічник — одне з найменш домовика.

ЗДУХАЧ

У південних слов'ян людина чи тварина, яка має надприродні властивості, силу, котра проявляється коли здухач спить. Під час сну з нього виходить дух, який керує вітрами, хмарами, градом тощо. Здухач-людина оберігає володіння свого роду-племени від стихій, від посягання інших здухачів. Здухач-тварина опікується стадами, отарами, луками, де пасуться коні та вівці.

За народними повір'ями, здухачами можуть бути сильні особистості, знамениті історичні персони. Здухачі між собою б'ються, особливо в пору дужих весняних вітрів, а чи в пору довгих непогожих осінніх ночей. До бою здухачі озброюються обгорілими скіпками, веретенем, каменями, вирваними з корінням деревами. Який здухач помирає — стає вовкулакою. За всіма ознаками здухачі можуть бути зараховані до заложних мерців.

ЗЕМЛЯНИЙ ДУХ

У слов'янській міфології різновид нечистої сили, який живе під землею: під деревом, під каменем, під кущем тощо. Якщо земляного духа потривожити, він може помститися тим, що нашле хворобу чи ще яке лихо.

Задобрювали земляного духа жертвоприношенням, закопували кістки, шматки м'яса й шкіри, виливали у викопану ямку хмільного напою.

Вірування в земляного духа ще язичницькі, це є культ духів природи, які живуть у кожному предметі оточуючого середовища. Залежно від того, як людина до них ставиться, вони можуть бути добрими чи злими.

Перш ніж копати криницю й зараз виконують спеціальні ритуали, що є залишком язичницьких вірувань, за якими слід було задобрювати духів природи. У даному випадку – земляного духа.

ЗИМНИК

Дід невеличкого зросту, з білим, як сніг, волоссям і довгою сивою бородою, простоволосий, босий, у теплому одязі, у руках має залізну булаву. Живе в лісі, а якщо заходить у село – слід чекати жорстоких морозів.

ЗЛИДНІ

Персонажі слов'янської міфології, уособлення нещастя, лиха, біди. Уявлялися ці представники нечистої сили маленькими зморщеними істотами в лахмітті; живуть у старих млинах зі страшною ба-

берою на ймення **Лихо-однооке** і прислужують їй. Звідти злидні переселяються в намічений дім за піч. Вважалося, де поселяться злидні – там біда й нестатки надовго, вони можуть за собою і лихо привести.

В українському народі збереглося багато прислів'їв та оповідок про здатність злиднів прирікати людей на тяжке безвихідне злиденне життя:

"Прикликати злидні не штука, та вигнати – мука!"

*"Просилися злидні на три дні, а вигнати не можна".
"Як злидні – усім видні".*

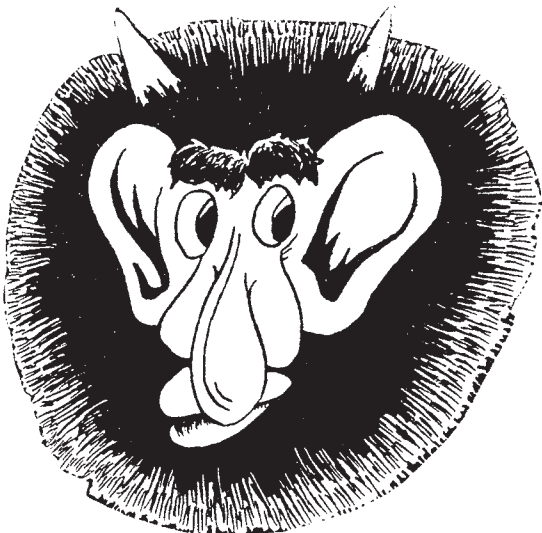
В Україні та Білорусі відомі закляття типу: *"Бодай тебе злидні побили!"* У даному заклятті злидень виступає у значенні "чорт".

У казкових сюжетах інших народів, які перегукуються з уявленнями про біду, позбутися злиднів можна лише заманивши їх у якусь пастку (посудину, мішок).

З більшості народних переказів бачимо, що у справжнього господаря, роботящого, злидні не поселяться. Живуть вони там, де нема роботи, а лише гульбища та горілчаний дух, де не дбають господарі про добробут і достаток. Тільки ж візьмуться непутящі господарі за розум, стануть до роботи – злидні йдуть з того дому.

ІГОША

За повір'ями, безрукий, безногий невидимий домашній дух, який штукатурить у помешканні. Ігоша (**Igosh**) – персонаж російських казок та оповідок. Йому клали на стіл ложку і шматок хліба, а на підвіконня – шапку й рукавиці, щоб не перекидав у домі

все догори ногами. Можна припуститися думки, що це одне з найменш домовика. Ігошами ніби ставали мертвонароджені діти.

ІЧЕТИК

“Ічетики – водяні чоловічки. Назва ічетик, можливо, пішла від комі “ічотик” – “маленький”. У В'ятській губернії, вважали, що ічетики невеличкі, волохаті. Вони живуть у вирах-ковбаннях на млинах і віщують нещастя. Про грядущі нещастя ічетики віщують звуками: ніби по воді ляскають лозиною” (Марина Власова, “Новая АБЕВЕГА русских суеверий”).

Злий дух з породи водяних духів. Не має такої сили як водяник, є молодшим помічником водяного володаря. Уявлявся невеликим, зеленим, обсмоктаним п'явками, у чорній траві та мулі. Впливає у супроводі жаб та водяних гадюк. Любить пити горілку,

грати в карти, влаштовує дрібні капості: заливає посіви, зриває кладки, підмиває місточки та круті береги. Як і водяник може затагнути під воду дитину, а то й підпилого чоловіка. Цей дух відомий у росіян. За повір'ями християнських часів, спить з Микити осіннього (18 вересня) до Микити вішнього (16 квітня).

КАПУШ

Дідо, бузничий – персонаж українського фольклору. За переказами, маленький дідусь з довгою сивою бородою, який живе біля хати в кущах бузини. За вдачею добрий, охороняє дім і подвір'я, обійстя від усіляких прикростей.

Здавна слов'яни застосовували бузину при лікуванні хвороб. Пізніше народні рецепти приготування ліків з бузини втрапилися. Лише у деяких замовляннях зустрічаємо те, що бузині відсилають хворобу людини: “...Бузино-рослино, візьми собі сю недугу...”

Під впливом християнства образ дідо чи капуша трансформувався в образ нечистої сили, чорта, який сидить у бузині – бузничого. За християнськими переказами, на бузині повісили Великомученицю Варвару, тому бузина нечиста і все, що з нею пов'язане – нечисте. Бузничий є до людини зловорожою істотою, він лякає людей. Бузину не можна викопувати і взагалі не слід її чіпати, щоб не дратувати нечистого.

КАРАКОНДЖАЛИ

Караконджали, караконджули, караконджо – ніч на нечисть, водяні демони у південних слов'ян. На Різдво вони з'являються з води, виходять з печер.

Уявлялися в образі коней з людськими головами, з руками і крилами або в образі голих людей, покритих колючою шерстю червоного чи чорного кольору. Вважалося, що вони могли прибирати подобу собаки, вівці, теляти і приманювати людей на околицю села, до річки нічної пори. Потім нападають, сідають верхи і їздять до перших півнів, ганяють людину навкруг села чи берегом річки. Караконджали бояться вогню, заліза, попелу від бадняка, хліба, солі. Схожі з шулікунами.

КІКІМОРА

Дух сновидінь. Уявлялася сонною, блідою дівочою, що жила в людській оселі у комині чи за піччю. Насідала на сонну людину, тривожила її, тоді сон був неспокійний, хворобливий. Коли людина прокидалася – кикімора враз зникала.

А ще кажуть у народі, що кикімори – це невидимі жіночки, яких щенемовлятами вкрали чорти, потрималив

себе, а потім посадили в чийсь оселю. Вертухи, люблять вночі прясти, інколи бубонять собі під ніс. Вважали кикімору господинею хати, жінкою домовика, яка постійно його сварить, потворною бабцею малесенького зросту, яка й на вулицю виходить тільки коли вітру немає, щоб часом не здуло. 1 березня у неї іменини – Мерем'яни-кикімори. Якщо того дня її задобрити, то вона при нагоді сповістить про біду.

Інколи садовлять кикімору в дім теслі чи пічники, коли їм не заплатять за роботу. Ці посаджені кикімори злі, рушать у домі все, стукають, перекидають, виживають господарів з дому; вигнати їх можуть лише ті, хто посадив. Кажуть, що можна й самому позбутися кикімори. Треба обмести піч і всі кути в хаті, накурити ладану і примовляти: *“Виходь, кикіморо, хатня, з хати хутенько, не то припалю тебе розпеченим залізом, спалю вогнем, заллю чорною смолою. Слово моє тверде. Амінь!”*

Якщо домовика поважали і він був бажаним у домі, то кикімори старалися позбутися, бо ж вона б'є горшки, розкидає цибулю і взагалі шкодить. 17 березня на Герасима виживали кикімору замовляннями, при цьому клали під піч вовну.

А шкодить кикімора господарям тим, що збиткується над домашніми птахами. Насилає на курей вертун, коли кури кружляють на одному місці і падають замертво; ще вищипує пір'я за ніч. Щоб зберегти курей від неї, чіпляли в курнику “курячого бога” – камінь з отвором, якого кикімора боїться.

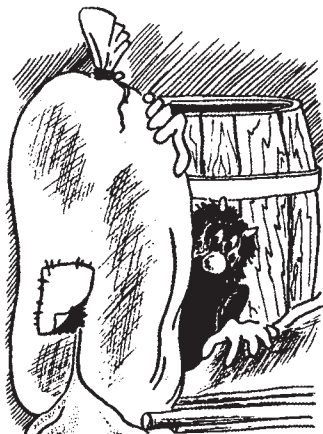
Скрізь ховається цей дух від людей. Вдень сидить кикімора невидимкою під піччю, а вночі виходить з веретеном, прядкою та пряжею на своє улюблене місце біля печі, куди господарі знімають сміття, щоб потім спалити. Хоч кикімора наче й пряде, але спрясти ніколи нічого не може. Коли пряде, весь час підстрибує на одному місці. Якщо вже кому вона покажеться – буде біда в домі.

Особливо шукають кикімори на Святки, а ще в ніч перед Різдвом. У цю ніч кикімора закуделить, а то й спалить пряжу, яку залишили без благословення. Якщо не поберегти овечок – може постригти. На Святки кикімора народжує дитинчат – шулікунів, які вилітають через комин на вулицю, живуть і шкодять до Водохрещі.

За народними віруваннями, кикімора допомагає умілим та старанним господарям: уночі малюка заспокоїть, посуд помие, тісто догляне. Лінивим та заздрісним вона шкодить: лоскоче дітей, що вони плачуть усю ніч, лякає підлітків, торохтить посудом тощо.

КЛІТНИК

Хранитель кліті, різних господарських приміщень. У пізніші часи більш відомий у білорусів (*кльоцник*). Допомагає домовикові. Вночі влаштовує огляд речей, перекладає їх з місця на місце. Якщо розсердиться на господаря – мішки з мукою порве, зерно розсипле,

взимку двері настіж відчинить, літом дах продрівить під час дощу. Може забавлятися без причини, приносячи збитки і турботи господарю. Уявлявся цей дух маленьким, бородатим, волосся довге, одяг в муці. Вдень відсипається, порається вночі.

У західних українців є дух стодоли – **стодольник**, який зрідні клітнику, він охороняє стодолу, сприяє достатку і добробуту.

КОЛОКОЛЬНІ МЕРЦІ

Нечисті духи, які вселяються в тіло мертвого чаклуна, якого не приймає земля після смерті. Якщо опівночі забратися на дзвіницю, ніби можна побачити його в кутку, на голові – білий ковпак. Хто зніме з нього ковпак – буде поневирятися все життя: кожної ночі колокольний мрець ходитиме під вікнами, проситиме надіти ковпак, а як надіти – відразу задушить злий чаклун.

Ще колокольним мерцем називали привида, який боїться церковних дзвонів і падає донизу від перших трьох ударів, – тому багато прихожан хрестяться тільки після четвертого удару.

Взагалі, церкви, часовні, дзвіниці вночі служили пристанищем упирів, заложних мерців і чортів, які зникають з першими півнями.

КОНЮШНИК

У західнослов'янській міфології дух, який охороняє конюшню і коней від усіляких хвороб, диких звірів, пожеж тощо. Жертву конюшнику залишали в яслах на ніч – хліб та інші продукти.

КОРГОРУШІ

У східних слов'ян духи природи, помічники домовика. За повір'ями, коргоруші (**коловерші**) приносять своєму господарю припаси і гроші з інших осель, як спориші в білоруських повір'ях. Показуються у подібі котів чорної масті.

КРИНИЧНИЦІ

За повір'ями давніх слов'ян, прекрасні діви з довгими пухнастими косами, русяві і лагідні, охоронниці криниць. Криниці здавна користуються пошаною у слов'янських народів. Якщо люди не дбають про криницю, занегають її – криничниці замикають джерело і вода зникає. Ще кажуть, що вода в криницях цілюща, бо криничниці її оберігають.

“...У Новгород-Сіверському є дві криниці: Заручейська і Сухомлинська, які користуються в народі особливою повагою. На зрубах цих колодязів кожного року на Зеленому тижні, при вранішньому світанні, сидять прекрасні діви, з розпущеними русими косами, і розчісують їх гребенем. Діви ці називаються криницями і русалками...” (О. М. Афанасьєв)

КУРДУШІ

Злі духи, помічники чаклунів, ворожбитів. Після закінчення обрядів посвяти в чаклуни, до посвячених на все життя ніби приставлялися для послуг маленькі спритні чортенята – курдуші. Вони відносять у потрібне місце речі, зняті з хворого, щоб іншу людину заразити тією хворобою. Кидають чарівний порошок “на вітер”, щоб запорошити жертву. Приносять чаклуну землю із сліду, волосину з голови приреченого, насилають “порчу”. Все, що наказує чаклун, курдуші виконують.

ЛЕДАЩИЙ

Ледащик, лядащий – дух соломи, сонний, весь у соломі. Його ніхто ніколи не бачив, тільки чули, як він позіхає. Більшість нечисті взимку спить, а ледащий у цьому ділі перший. Розбудити його ніхто не може, окрім матінки-весни. Прокидається ледащий завжди невдоволеним, і тиняючись у теплу пору, з нетерпінням чекає кінця літа, щоб знову заснути в купі свіжої соломи. Якщо влітку хто почує зітхання та позіхання, а живої істоти поруч немає – то ледащий.

ЛІСОВИК

“Лісовики полюбляли затишок. Лісовик жив у теплій хаті, збудованій з колод. Господарство у нього було зразкове, повний достаток. Родина нагодована, одягнена, взута. Жінка-лісовичка про все дбала, дочки-лісовинки допомагали їй поратися в хаті. Щоправда, в багатьох селах знавці нечистої сили твердили, що у лісовика немає ніякої родини. За їхніми словами, він зовсім самотній, живе в дуплі і не любить гомінкого товариства” (С. В. Максимов).

Лісовий дух, господар лісу, який може прибирати різного вигляду. Найчастіше він змальовується як старезний, кошлатий дід, який, на відміну від людей, не має тіні; маленький, бородатий, швидкий та хитрий. Живуть лісовики на густих деревах або в дуплах сухих дерев. У лісі цей дух може бути заввишки з найвище дерево, а як виходить на галяву – стає нижчим від трави.

Лісовики співають і свищать, але їхнього голосу люди не можуть почути. Співають вони тільки вночі, з першими півнями замовкають. Переміщається цей дух по своїх володіннях дуже швидко, без шапки, бо ві-

тер її все одно здуває. Любить господар лісу танцювати, штукарити, жартувати. З'явиться перед чоловіком у виді звіра або знайомої людини, заманує в хащу і водить по лісу. Буває таке, що гукає цілу ніч. Тоді не слід відгукуватися – зараз же з'явиться. За ці штуки зовуть лісовика **гукою**, а за те, що меткий – **щезником**. Коли лісовикові вдається кого заморочити, він регоче голосно і плескає в долоні. Знаючи люди кажуть, що втекти від лісовика можна або одягнувши свою одяжину навиворіт або ж треба голосно заверещати – тоді він відпустить. Вважають, що лісовик не тільки водить неуважних, а й карає тих, хто полюбляє лайку та прокльони.

В гаю живе **гайовик** – такий же лісовий дух, що й лісовик. Так же шкодить і потішається над людьми, як і схожі персонажі – польовик, лісовик, водяник тощо.

“Якщо лісовику лісі обійде і людина з дороги зіб'ється, то треба увесь, що є на людині, одяг вивернути і одягнути навиворіт, тоді пропаде непевна сила, і людина відшукає дорогу, від лісовика відкараскається. Вотяки називають лісовика Аліда... У нього одна тільки, та й та навиворіт, нога, одне велике око і велика цицька, яку запихає він людям до рота і тим їх душить” (М. Чупков, “Абевага русских суеверий”, 1786).

Лісовики не тільки лякають, водять людей по лісу, вони також частенько допомагають, особливо тим, хто їм ставав у пригоді.

Люблять щезники грати в карти між собою. Як програються – розраховуються підвладною звіриною: зайцями, білками. Вони ж бо пастухи цих звірят, охороняють їх від різних небезпек. Коли перебігають зайці чи білки великими зграями, то значить лісовик програвся і переганяє свою звірину іншому.

“У лісовика було дві основні розваги в житті. По-перше, він наганяв на людей страх своїм диким ре-

готом і пронизливим свистом. А по друге, він любив грати в карти. Але ж грошей у лісовиків не було, і тому вони звичайно грали на лісових звірів. У середині минулого століття в лісах Ветлузького повіту було помічене масове переселення білок. Кмітливі сільські дядьки швидко змикитили, що до чого: в'ятський лісовик програв усіх білок вологодському і сумлінно повертає свій борг. Слухняні білки тримали курс на Вологодську губернію” (В. Островський).

Мисливці залишають на пеньках сухарі та ще горілку для лісовика. Він ласує, а потім допомагає тому, хто залишив гостинець. Мисливці навіть інколи закладають угоду з лісовиком, щоб дичину їм заганяв. Закладають угоду з лісовиком також пастухи. У давні часи на Стефанів день 9 січня наймали пастухів. Громада враховувала не тільки репутацію, досвід, уміння, а ще й шукала таких, хто умів домовитися з лісовим духом. Знаючи пастухи ходили до лісу весною, сідали на осиковий пені і читали замовляння. Відразу з'являвся лісовик, сідав навпроти, закидав ліву ногу на праву і за угодою наймався на службу до пастуха. Тому з пастухами старалися не сваритися, боячись аби він не віддав корову лісовикові.

На Іванів день 7 липня лісовики особливо активні, вони лякають кожного, хто заходить у ліс. 4 вересня лісовики носяться по своїх володіннях, як скажені з дрюком у руці. Зустрівши лісовика, його можна впізнати, бо на ньому червона одяжина, правий цобіт на лівій нозі, лівий – на правій, брів на лиці немає, очі зелені і горять вогнем. У лісі на стежці відпочивати не можна, бо лісовик того не любить і може зробити щось лихе. Можуть цього вечора лісові духи з'являтися в поселеннях. Про них спеціально розповідають різні історії, щоб вони почули і не шкодили потім при зустрічах.

День Воздвиження 27 вересня лісовики вважають особливим для себе днем. Вони зганяють у цей день в одне місце всю підвладну їм звірину, ніби влаштовуючи огляд перед зимою. Цього дня в ліс ходити не слід. 17 жовтня на Єрофея лісовики штукарять: бродять, кричать, регочуть, плескають в долоні, ламають дерева, ганяють звірину, а після перших півнів провалюються крізь землю до весни. Раніше в цей день також до лісу не ходили. А у природі з цього дня стає холодніше – зима наближається.

За російськими повір'ями, у кожній країні лісовики мають своїх воевод чи царів. У них теж є військо, як і в людей. У російських лісовиків головує **Мусаїл (Мафусаїл)**. *“Лісовий цар – є голова і управитель лісу; він зі своєю дружиною, лісовою царицею, править у своєму царстві і йому підчиняються усі інші духи: лісовики, боровики, моховики. Діяльність цих божків майже тотожна; уявлення про них у селян зазвичай змішуються, відрізняються одне від одного лише*

на зріст: лісовики найбільші, моховики найменші” (Микола Харузін, “З матеріалів, зібраних серед селян Олонецької губернії”, 1889). Як починається війна між народами, то між собою воюють і лісовики. Мусаїл – головнокомандуючий військом лісовиків. Але під час воєн лісові духи людей не чіпають.

ЛІСУНКИ

Лісовички, лішачихи, дивожони – лісові діви, жони лісовиків, уособлення лісних духів у жіночій подобі. Уявлялися волохатими, злими, з розвихреним волоссям до п'ят. Їм приписували великі груди, які лісунки закидають за плечі при ходьбі.

Це вказує на спорідненість духів природи (лісунки у даному випадку) з небесними дівами (хмарами), які зображувалися повногрудими і з грудей своїх розливали небесне молоко – дощ. У польських дивожон великі груди, з допомогою яких вони перуть у небесах свій одяг, а потім викручують – йде дощ.

За повір'ями, коли лісовики беруть шлюб з лісунками, тоді до них сходиться вся лісова нечисть, а також польова, водяна і тому подібне. Цей весільний кортеж тлумиться в лісі, викликає небесні громи, блискавки, які обертають лісовиків і лісунків росомахами. Тому цей звір здавна вважається нечистим (росомаха дуже хитра, зла, підступна, кровожерна, що й породило таку аналогію). Знаючи люди ніколи не відпочивають на лісових стежинах, щоб кортеж лісової нечисті не причинив зла.

ЛІТАВИЦЯ

За слов'янськими переказами, жіночий дух, схожий на мавку, але вміє літати; приманює хлопців і лоскоче їх до смерті. Вночі сидить літавиця на де-

реві і приваблює нічних перехожих своєю красою. Має на ногах червоні чобітки, за допомогою яких літає над землею. Хто не піддається її чарам і вміє зняти чобітки, тому вона слугуватиме. Зникає літавиця зі сходом сонця. Літавиця своїми діяннями схожа на перелесника.

ЛОБАСТА

У міфології слов'ян найбільш зловорожа русалка, яка живе в очеретах. Уявляли її високою, з дерева зростом, білотілою, з руками-крилами, з довгими червоними кігтями, якими вона ніби лоскоче до смерті. Хто попав до лобаста (**лопасти**) – того вона не відпустить.

ЛОСКОТУН

Фантастична істота, яка турбує малят, особливо вночі, тому в повір'ях ця істота схожа з опівночницями (полуночницями).

Лоскотуна (**щекотуна**) згадують у замовляннях як істоту і як дитячу хворобу, що не дає спати дітям: *“Матінко Зоре вранішня, матінко Зоре вечірня, заберіть в немовляти лоскотуна, звільніть біле тіло, що воно відпочило...”*

Деінде вважають, що лоскотун ще й на скарбах сидить. Лоскотухами в народі називають русалок та мавок, а лоскотунами лісовиків.

ЛУГОВИК

Дух лугів, син польовика. Живе у високій траві, допомагає косарям косити запашне сіно.

22 травня – Микола весняний, теплий, травний. З цього дня трави починають гарно рости, стають соковитими. У цей день гнали коней на нічну пашу і вважали в народі, що остаточно прокидається дух лугів. Він бігає по степах і луках: там, де промайне цей дух – трава росте висока та пишна. Підлітки, вигнавши коней, готують вечерю на вогнищах, а після заходу сонця до них приходять дівчата і вони разом водять у лугах хороводи. Це свято парубоцтва.

Є в народі повір'я, що саме на Миколу весняного треба на межах луків, де росте сіно, втикати гілки – знак того, що пасти худобу забороняється. Якщо такі мітки вчасно поставити, то луговик буде охороняти ці луки, відганяти худобу, коли пастухи “ловлять гав”, навіть диких кіз туди не пустить.

Червень – місяць луговика, бо він, як казали селяни, з косою по луках ходить. Луговик допомагає удатним косарям косити. Визначить кращого косаря і йде невидимкою за ним або попереду. Якщо у траві побачить

камінь чи гілку – прибере; як перепілку чи зайця – прожене. Навіть траву полеглу підніме, щоб легше було косити. Хто ж лінивий до роботи, хай не чекає допомоги від лугового духа. А хто горілку п'є на косовиці, того луговик і покарати може. Недалеко до біди – може втяти п'яничка-косар сам себе своєю ж косою.

Як у кого біда, не може працелюбний господар вийти на луки – хворий чи ще якісь негаразди – луговик траву скосить, бо має таку гостру косу, що враз упорається, прибере гарненько все і висвистує під копичкою, радіючи зі своєї роботи.

Ще має луговик роботу – разом з братом-межівником виконувати доручення свого тата польовика: на гарних житах виполоти бур'ян, знову ж таки, допомога працювотому господареві. І не забути пташок наловити польовому духові, він любить ними забавлятися.

Не подобається луговику коли на межі луків хто спочиває. Він і під боки травою штрикає і джмелів напустить. А то, може навіть травою обплутати за шию.

Трудиться луговик до останніх покосів. Потім прибере свої володіння, косу гостру надійно сховає у потайній ямі на межі і провалюється в глибокий польовий яр 17 жовтня на Єрофея. Спить солодко, бо ж натрудився за літо.

Прокидається луговий дух на Микиту вішнього 16 квітня, але до пори ходить, потягається і лише в кінці травня знову береться за свою вікову працю.

МАВКИ

“Мавки живуть у лісах на деревах, а не у воді, а русалки – у воді. Присмерком мавки гоїдаються на вітті дерев, як у люлі, і заманюють юнаків і лоскотують їх до смерті” (Митрополит Іларіон Іван Огієнко, “Дохристиянські вірування українського народу”, 1965).

Як вважалося в народі, це душі дітей, що народилися мертвими або померли нехрещеними. Ці духи, як їх уявляли, високого зросту, лице мають округле, довгі коси розпускають і вбирають квітами. Одяг у них тонкий і прозорий. Не злостиві, здебільшого зваблюють хлопців до себе на танці, але коли їх хто налякає, втікають. Спереду вони виглядають як дівчата, а зі спини в них видно нутрощі. Коли мавки (**навки**, **нявки**) граються, а недалеко від них хтось спить, то він їх може бачити крізь сон. Якщо ж мавки побачать кого, а він не має при собі оберегів (часнику чи яких інших), вони можуть взяти з собою. У танці мавки ведуть коло, виграє їм нечистий на сопілці, рухаються вони дуже швидко. Навки – від “нав”, “нави” – давньослов'янське позначення смерті, мерців.

Мавки живуть у лісах, у гірських печерах і з'являються людям як молоді гарні дівчата. Їх світлиці, де вони зимують, вистелені травами, квітами, на стінах зелені килими. Там мавки сидять і прядуть крадений льон, тчуть із вибіленого полотна, шиють собі сорочки. Як сходить сніг, мавки бігають по лісах, по горах, по долинах і садять квіти. Коли стає тепло і все зеленіє, вони рвуть квіти, плетуть вінки, граються, купаються в озерах і річках. Святкують мавки своє свято на Купала. Мавки заманюють хлопців своєю красою, розмовляють з ними, лоскотують, тому зовуть їх ще лоскотницями (лоскотухами).

Дуже люблять мавки гойдатися на гілках дерев, як у колисці. Підчиняються мавки лісовику – володарю лісу. Ворогом мавок, за переказами, є чугайстер. *“Мавка замовкає під грізним поглядом діда-лісовика, коли він розсердиться. Вона не має права не підкорятися йому – верховоді і володарю лісу: йому кланяються потерчата, і дерева перед ним шапки знімають”* (Борис Харченко, “Волинь”, 1964).

На місці, де танцюють мавки, трава росте краще, густа й соковита – під ними трава не гнеться, такі

вони легкі. Мавки першими зачіпають хлопців, жартують, сміються і хто відгукнеться, того заманять, а хто не звертає уваги, того не чіпають. Влаштовують свої танки мавки “на молодика”, а оберегами від цих духів є цибуля, часник, полин.

Якщо хто впіймає мавку і приведе до хати, вона служитиме йому рік – прядтиме, шитиме; нічого не їсть мавка, тільки пар від їжі вдихає; рік мине – мавка йде до своїх подруг.

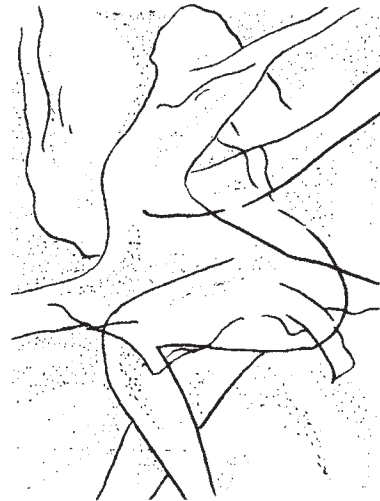
У четвер на Зеленому тижні Мавчин великдень. Цього дня не працювали, щоб мавки не образилися; поодиночі не купалися, дітей взагалі до води не відпускали. А жінки, які втратили дітей нехрещеними, закликали сусідських дітей та пригощали їх варениками, пиріжками, паляницями. Дівчата гойдалися на гілках, на гойдалках і кликали мавок.

Нявками називали цих духів, бо вважали у народі, що вони не співають а пронизливо, схоже на кішок, верещать.

МАНА

Нічний злий дух, який нападає на людину і тоді людина обманюється, маниться. Мана манить людину, щоб та заблукала, збилася зі шляху. І в житті мана збиває людину з добрих намірів, зманює.

Ману на людей напускають ворожити, уміли це робити також козаки-характерники.

МАРОСИ

Злі духи, які підчиняються морозу. Влітку вони сплять і падають на землю взимку з першими сніжинками. Мароси (**тріскуни**) бігають по полях, по лісах, дмухають у кулаки, спричиняють холод великий і пронизливий вітер своїм крижаним диханням. П'ятки цих духів вибивають з промерзлої землі та дерев потріскування, тому люди й кажуть: “Мороз тріскучий”.

“У руській народній символіці вважається, що мороз виникає від виходу злих духів. Взимку, коли усталюються великі морози, злим духам стає тісним помешкання. У цей час вони вилітають на білий світ, бігають полями і дмуть собі в кулак. Від такої прогулянки мороз стискає снігом землю, від п'яток духів віддається тріск і від дмухання в кулак або вітер з метелицею, або іній сідає на дерева” (І. Сахаров, “Сказания русского народа”, 1885).

МАРЯНА

Повелителька південно-східних вітрів у гирлі Волги. Ці вітри небезпечні для моряків та рибалок у Каспійському морі на північно-західному його березі. Маряна уявлялася в подібій суворої жінки високого зросту, з розвихреним волоссям, у білих строях. Вона не поспішаючи йде по воді в напрямку вітру і всюди творить

біди та розруху. Проти неї виступає Дід – шапка дра-на (дід у рваній шапці) – володар північно-західного вітру, але він майже завжди потерпає від маряни.

МАТОХИ

Махи, мехи, помехи – духи, які спричиняють всілякі турботи, клопоти в домашньому житті, у сімейних справах, різні дрібні неприємності. Вони невидимі, тому прослідкувати за ними неможливо. Великих бід вони не творять, але капостять зухвало: то руку господині підштовхнуть, коли вона борщ знімає з вогню; то відволікають, коли молоко закипає; то наведуть малюка, щоб гарячий пиріжок вхопив і пальці обпек...

Дівчатам заважають під час шиття: то голкою вколють, то нитки заплутають, особливо коли нитка до голки задовга. Кажуть у народі: “Довга нитка – ледача дівка”.

Кажучи “суматоха”, “помеха”, “промахи”, ми згадуємо цих домашніх капосників.

МЕЖІВНИК

Дух природи в міфології слов'ян, брат луговика. Персонаж у зеленому одязі з трав, охороняє межі, шукає пташині яйця на обід своєму вітцю польовику. Карає тих, хто порушує межу незаконно; відпочиваючих на межі заплітає травою і душить.

МОХОВИК

Персонаж нижчої міфології слов'ян, який живе в мосі; крихітний дух зеленого чи бурого кольору; карає тих, хто збирає ягоди не в пору. Заводить всякого, і малого, і дорослого в лісові хащі, у місця, з яких вибратися важко. Заставляє кружляти в лісі на одному місці. Взагалі, він не веде людей на загибель, помучить-помучить, та й відпускає. У казках це – дідусь Ох, який з'являється, коли подорожній – герой

казки – випадково вимовляє його ім'я. Він наділений чарівною силою (сила – в бороді), виступає перепоню герою, але інколи й допомагає. Йде від язичницьких вірувань у духи природи.

НАВ

У слов'янській міфології втілення смерті, спочатку пов'язане, мабуть що, з погребальною ладією, на якій пливуть до царства мертвих. Загальнослов'янським є також уявлення про **нав'ячу кістку**, яка вважалася причиною смерті. Вважали, що вона зберігається в мертвому тілі. Споріднене наву самостійне божество **Ній (Nya)** у списку польських богів Я. Длugoша (XV ст.), що ототожнювалося з римським Плутонem. В інших слов'янських народів до уявлень про нав (**нав'є, навів**) відносяться цілі класи міфічних істот, пов'язаних зі смертю: українські навки (мавки); болгарські нави – злі духи, дванадцять чарівниць, які ссуть кров у породіллі. У "Повісті минулих літ" епідемія в Полоцьку приписується мерцям, які скачуть по вулицях на невидимих конях: "...Тим і чоловіці *глаголаху: яко навьє бьють Полочани*". У слов'ян існує особливий Навій день, день поминок померлих, пізніше приурочений на останній четвер Великого Посту (Навський великдень). У балтійській традиції цей день випадає на осінь.

Нав – так ще звалось царство померлих (давнє "навь" – домовина, а потім мрець, а також зловорожий дух).

НАМНОЙ

Нічний дух, приходить до людини під час сну, душить сплячого до синців, мене. Якщо синці болітимуть – на лихо, якщо ні – все минеться.

НАРЕЧНИЦЯ

У південних (болгар, сербів) та західних (чехів) слов'ян міфічний персонаж, пророчиця, яка приходить до немовляти на третю ніч після народження і прорікає йому долю: одруження, народження дітей, хвороби, смерть тощо. У кожної людини своя наречниця, її прорікання змінити неможливо. За народною уявою, почути наречницю може тільки мати дитини або випадковий на той час у домі гість. За розголо-

шення пророцтва наречниці ніби карає німотою і скаменінням. Живе наречниця разом із сонцем на небі; за християнства почали вважати, що цей дух живе в раю. Щорічно вона сповіщає богів скільки дітей народилося і погоджує долю кожної дитини. У західних болгар наречниця називалася **орисницею, рождільницею**; у сербів і чехів – **суденицею, судьбичкою**. Щоб задобрити наречницю, на столі залишали хліб і сіль, ще якусь їжу, підтримували вогонь у печі, палили свічки, немовля одягали в сорочечку, під подушку йому клали срібло або золото, монети. Якщо боялися приходу злої наречниці, біля колиски залишали дьоготь, мітлу, кочергу, віник, часник тощо. Вважали, що наречниця може бути три сестри: одна прорікає біду, друга – добро, а третя виносить остаточне рішення.

НЕХОРОШИК

Міфічна істота, схожа на вогняний віник, літає пізно увечері і залітає через пічний отвір у дім. Виво-

диться з яйця, яке ніби зносить півень раз на три роки. Якщо яйце зразу не побачити і не покласти під квочку – півень його розтопче. Хто таке яйце збереже, тому нехорошик або **носак** буде носити гроші й продукти, які крастиме у неуважних господарів.

НЕЧИСТЬ

Нечиста сила, нечисті – у слов'ян загальна назва нижчих демонічних істот і духів; синоніми: злі духи, чорти, дияволи, біси, нежить.

Народні уявлення про нечисту силу відображають двовір'я, переплетіння язичницьких та християнських вірувань. Спільним для персоналій нижчої міфології є приналежність до "негативного" потойбічного світу, протилежність їх світу реальному, тутешньому. Пізніше всі персони з нечисті – зловорожі до людей, хоч в язичництві вони були амбівалентними.

За християнськими книжними традиціями, нечиста сила створена Богом, чи сатаною всупереч творінням Бога (легенда про сотворіння світу).

Дохристиянськими можна вважати уявлення про з'яву духів із померлих, що базується на культі предків.

Пізніше в народі утвердилися повір'я про виникнення злих духів із заложних мерців (самовбивць, нехрещених дітей, потопельників).

Перебуває нечиста сила в малодоступних або небезпечних місцях – нечистих місцях: у хащі, в ярузі, на роздоріжжі, під корчами, в болоті, в господарських приміщеннях, під піччю, на горищі, в дуплі тощо.

У більшості випадків нечисть і називається за місцем перебування: пущовик, межівник, болотник, хлівник, лісовик, водяник тощо. У той же час, за повір'ями, нечиста сила швидко переміщується в просторі і може шкодити скрізь, а не тільки в місці свого перебування.

Часом дії нечистої сили вважалася ніч від заходу до сходу сонця, особливо опівночі; ще – полудень. Це є і в назвах: полудниці, нічниці. Активною була нечиста сила у дні зимового та літнього сонцевороту (Різдво, Купала).

Зовні нечиста сила розпливчата, багатоліка, невизначена, здатна до перевтілень. Прибирає вона вигляд людський (діда, баби, дядька, жінки, дитини), але з аномальними для людини прикметами: свинячим рилом, рогами, гострою головою, кігтями, густою шерстю, звислими до колін грудьми, надміру високою головою тощо. Уявляли нечисту силу голою, в шерсті, у білій або чорній одежі. Прибирає нечиста сила не тільки антропоморфного виду (людської подоби), а й зооморфного – постає білкою, зайцем, собакою, вовком, жабою, рибою та ін. Перекидається предметами (кущем, колодою, каменем), явищами природи (вихором, вогняним чи водяним стовпом). Відтворює нечисть звуки аномальні для людини: виття, шум, скреготіння, хрипи.

Від язичницьких вірувань збереглося те, що вважали деяких представників нечистої сили (духів природи) прихильними до людини. Так, лісовик може показати цілющі трави; домовик про дитину подбає; дворовик скотину застереже.

Згадувати нечисту силу вважалось заборонним, щоб не накликати її. При необхідності вживали за-добрювальні або вказівні наймення: той, сусідко, дід, господар, помічник, похатник, запічник, цар та ін.

Зловороже ставлення нечисті до людини проявляється в тому, що вона лякає, заважає в роботі, лоскоче, заводить у хащу чи в болото, насилає хвороби, безсоння, мучить скотину і т. ін.

Найбільш узагальненим персонажем нижчої міфології у слов'ян є чорт, найменням якого інколи називають інших духів: лісовий чорт, водяний чорт, польовий чорт. У християнських переказах чорт – завжди втілення зла.

З остороги перед нечистю, за повір'ями, не можна купатися в річці після заходу сонця, ходити в ліс та на берег на русалчин тиждень, виходити на роздоріжжя опівночі. Слов'яни використовували для захисту від злих духів амулети – гострі залізні речі, а також рослини-обереги: полин, часник, мак, плакун-траву та ін.

У календарі є дні, коли нечиста сила (за якимись давніми прикметами) особливо зловороже ставиться до людей. Приміром, 3 січня (за новим календарем) передивлялися засіки, щоб нечиста сила не понівечила харчі. 5 січня нечисту силу різними способами проганяли від людей і скотини, за-добрювали домашніх духів, закликали їх у поміч, пекли для них обрядове печиво у вигляді овець, кіз, корів, пташок. Вважали, що 11 січня нечисть стає дуже злою, напускає хвороби. Палили тоді кілки з огорожі, щоб зійшли нанівець болячки та переполохи.

29 лютого – день преподобного Касіяна. Він лише один раз на чотири роки. За християнською легендою,

Касіян піддався нечистій силі і видав їй плани Господа, як Бог хотів скинути нечисть з небес. Хоч Касіян і розкаявся, та був закутий у кайдани і битий кожні три роки тяжким молотом. На четвертий рік відпускається Касіян на волю. Збирає він тоді нечисту силу і виміщає свою злобу. Високосний рік тому і вважається тяжким.

Проміжне місце між світом живим (людським) та потойбічним, представниками якого є нечисть (злі духи) займають відьми, чаклуни, характерники, які знаються з нечистю, *“продали душу чорту”*.

НИЧКИ

Міфічні істоти жіночої подоби. Відомі в українців. За повір'ями, вони в нічний час, особливо з п'ятниці на суботу, стукають і пакостять в хатах. Якщо жінка не сховає куделю, то нички випрядуть увесь льон.

НІЧНИЦІ

Нічні демони. Нападають на новонароджених немовлят, не дають їм спати. Невидимі, але можуть з'являтися у подібі птахів, летючих мишей, черв'яків, блукаючих вогнів; зрідка – в подібі жінки у чорному одязі з довгим волоссям. Чують дім, у якому є колиска, проникають через вікно або через шпарини під дверима і мучать дитину так, що вона кричить, тому ще – **крикси**.

Зі страху перед нічницями матері не лишали після заходу сонця в дворі пелюшки, не виходили надвір і не виносили дітей; не лишали відкритою і не колісали пусту колиску; клали в колиску обереги (залізо, трави і т.ін.); не купали дітей і не прали пелюшок у “нічний” воді (яка простояла ніч на вулиці). За переказами, нічниць заносили в оселю з водою для купелі, тому воду готували при сонці. Якщо треба було після заходу сонця, в неї занурювали запалену скіпку – ос-

вячували вогнем. Ще нічниці залазять до курників, випивають яйця, давлять пташенят.

Нічницями, за повір'ями, стають після смерті відьми, які не мали дітей, або душі померлих дівчат, які збиткуються над тими сім'ями, що їх образили в житті.

У чехів відомі нічні духи – **язінки**, – які за повір'ями присипають людей і вилущують їм очі.

ОБДЕРИХА

За переказами, дружина банника, господиня бані, **банна матінка**, **банниця**, **байниця**, **баснна матінка**. Більше відомостей про неї в північних регіонах Росії. Уявляли її нагою, розкуйовдженою, страшною бабою. Живе вона ніби з банником під полком, може перекидатися кішкою. Шкодить людям, як і банник, допомагає йому шкіру здирати з тих, хто миється після півночі. Лише в гаданнях участі не бере.

ОВИННИК

Дух, який живе в овині, де зберігаються снопи. Відомий у росіян. Уявляли його чорним, кошлатим, схожим на великого kota з палаючими очима. Одна рука у цього духа, за повір'ями, гола, без шерсті і довша від руки волохатої. З цим повір'ям пов'язані гадання. Дівчата на Різдвяні вечори або рано-вранці ходили в овин, заголялися: якщо торкнеться оvinник волохатою лапою – за багатого заміж іти; якщо голою рукою торкнеться – вікувати з бідним; якщо не зачепить оvinник – ще діувати. Голою рукою оvinник також карав недбалих господарів – кидав жар у неприбрані снопи. Хто сушив хліб під час сильного вітру, того теж оvinник карав пожежею.

7 жовтня на Феклу в натоплених овинах молотили хліб. У тому, що дерев'яні овини часто горіли, звинувачували оvinника. Не дозволяв цей дух топити овини на Здвиження і на Покрову.

ОГУМЕННИК

Гуменник, **токовий** – дух, який на гумнах (гумно – тік, місце, де молотили хліб) живе і шкодить. Гумно від-

крите з усіх боків. Огуменник ще вчашав до закритих сараїв, клунь, де зберігали хліб. Цей дух відомий у росіян. Найзліший помічник дворовика. Карає тих, хто ходить на гумно по соломі серед ночі. 4 вересня на Агафона-огуменника в ніч цей дух бігає по селах, розкидає снопи. Цієї ночі виходили стерегти снопи в кожухах, вивернутих догори шерстю (щоб налякати огуменника), з кочергами, розповідали всілякі історії про злого духа.

На вечорницях найстрашнішою карою в іграх було піти на тік і принести сніп соломи – боялися огуменника.

ОДМІНОК

Обмінок, обмінчук, одміна, підміна, підмінок – в українських переказах та оповідках це підмінена богинками чи дітьком дитина, уособлення злого духа в образі дитини. Вірили в те, що нечиста сила може викрасти людське немовля, а замість нього покласти свою дитину. Підмінені діти увесь час плачуть, кричать, дуже багато їдять, але розвиваються погано. У них непропорційно велика або маленька голова, тоненькі ніжки, роздутий живіт. Таке захворювання (можливо рахіт) пояснювали втручанням нечистої сили. У казках фантазували, що підмінена дитина може за короткий час стати дорослою людиною, правда з дитячим розумом.

“Підмінки бувають дуже худі з себе і вкрай потворні: ноги у них завжди тоненькі, руки висять, як батого, живіт величезний, а голова неймовірно велика і звисає вбік. Крім того, вони відзначаються природною тупістю та злостивістю і охоче покидають своїх названих батьків, тікаючи в ліс. Щоправда, живуть вони недовго і часто зникають безвісти або перетворюються в головешку” (О. М. Афанасьєв).

Одмінка можна було позбутися, віднісши його в торбині на роздоріжжя (місце, де збирається нечиста

сила). Можна також лупцювати одмінка лозою десь біля хати, поки нечиста сила не зжалиться над своєю дитиною і не обміняє її знову на людську.

За повір'ями, з одмінків бувають перелесники. Це такі з нечистої сили, що підступаються до людини не боячись хреста, бо були похрещені малими.

Щоб не накликати нечисть до хати, в Україні не лихословили і не згадували нечисту силу в хаті, особливо після заходу сонця.

ПЕРЕВЕРТНІ

“Я не дуже давно від одного знатного, але нерозсудливого дворянина чув, нібито він сам деякий час ведмедем перекидався, і що ті, хто слухав, вірили” (Василь Татищев, XVIII ст.)

Перевертнями, за переказами, ставали відьмаки та відьми. А ще, з примхи чи помсти цих надзвичайних персон їхні вороги чи ті, кого вони бажали покарати. Перевертень перетворювався на якусь певну тварину. Є точні терміни, які позначають перетворення людини у певну тварину: лікантропія – перетворення у вовка (вовкулака), аелуронтропія – у кішку (кішколак – взагалі правильно буде позначати з буквою “д” – кішкодлак, вовкодлак; “длака” – давньоруське “шкіра”), боантропія – в корову, куантропія – в собаку, лепантропія – в зайця тощо. Звичайно, усілякі перетворення здійснювалися тільки за участю нечистої сили, що спричинило у середні віки в Європі навіть судові процеси проти тварин, на яких, як вважали, перетворювалися відьми та ворожбити. Тобто, судові процеси велися не проти тварин, а нібито проти диявола, який вселився в них.

“Нема такого чотириноного звіра, подоби якого не набуває диявол, що можуть засвідчити відлюд-

ники, котрі жили в пустелях і багато натерпілись від нечистої сили. Так, наприклад, святому Августині, який жив у Фівайдській пустелі, демони являлися в образах вовків, левів, биків. Святому Іларіону під час молитви безперервно являлися то виючий вовк, то лисиця, що гавкала, то великий собака" (П'єр Ле Луальє, французький богослов, XVI ст.)

Перевертнів, відьом та відьмаків, які з'являлися у подобі жаб, називають **жебалаками**.

ПЕРЕЛЕСНИК

Наліт, налітник, літун – демонологічний персонаж українців, який уособлює зірницю, метеорит, різновид блискавки (кулю). Вважається, що це є злий дух покійника, що падаючою зіркою відвідує людей, прибираючи подоби близьких родичів чи знайомих. Коли сильно побиватися і тужити довго за померлим, часто ходити на цвинтар, тоді дух померлого стає перелесником і прилітає до тих, хто його оплакує.

Ще вважають, що перелесниками стають одмінки – діти нечистої сили, яких богинки чи дикі баби підкидають людям, викрадаючи натомість людських немовлят. Тих одмінків, не відрізнивши, люди хрестять. Вони ж виростають, стають перелесниками і шкодять людям. А прогнати їх важко – бо хрещені.

Поширені в народі оповідки про перелесників – померлих чоловіків, які прилітають до своєї живої дружини і ведуть з нею подружнє життя. Діти від перелесника мішкуваті, ненаситні і живуть недовго.

У стосунках з живою людиною перелесник виступає злою силою, шкодить їй, висушує, випиває з неї кров, душить, забирає розум.

Прогнати перелесника важко. Це може зробити ворожбит, який користується заклинаннями та чародійним зіллям.

Як фантастичний персонаж перелесник використовується у художній літературі (Леся Українка "Лісова пісня").

ПІДПОЛЯНИК

Дух, який живе під полом ("в подпольє"). Раніше під підлогою дому робили ями для продуктів, погребі. За повір'ями, підполяник – злий дух, він затягує до себе в яму дівчат, проклятих матір'ю, приживає з ними дітей. Щоб його побачити, треба зійти на три сходинок в яму, нахилитися і подивитися проміж ніг.

ПЛАНЕТНИКИ

Хмарники, хмурники, погібалці – демони хмар у південних і західних слов'ян. Живуть у дощових хмарах, направляють їхній лет. Вважалося, що планетниками стають люди, які померли раптовою наглою смертю (заложні мерці). Можуть прибирати подобу орла, летючого змія, дракона. За повір'ями,

планетники могли сходити на землю, стаючи в полі на межу, йти до села і просити у зустрічних молока від чорної корови чи яйця від чорної курки; потім з туманом поверталися у хмари.

Планетники збивають туман у хмари, пасуть ті хмари, гонять, тягнуть їх по небу. За допомогою веселки подають у хмари воду, товчуть лід, щоб зробити град. Планетники посилають на землю дощ; інколи затримують чи насилають град, караючи людей за гріхи (вбивство, перелюб, злодійство).

До людей планетники не ворожі, попереджають про град чи непогоду. Захищаючись від граду, люди кидали на вітер чи у вогонь жменю муки, жертвуючи планетникам. Мука – їжа цих демонів.

ПЛЄВНИК

Так називали чехи вогняного змія (у сербів – змії багатства). Про людей, які розбагатіли невідомо як, казали, що у них поселився плевник. За свої дари та піднесення змії вимагає жертву. У хатах він поселяється під піччю. На плиті для нього ставлять молочну кашу, м'ясо та інші страви, які він ніби з'їдає поки всі сплять. Якщо господар не щедрий, не шанує плевника, той може спалити хату.

ПОЛІСУН

Божество давніх слов'ян, що за повір'ями опікувалося вовками, "**вовчий бог**". Насилає вовкам здобич, береже їх від мисливців, хвороб та природних стихій. Коли вовки виють, вони у полісуна просять корму. Уявляли полісуна людиною без тіні. У східних слов'ян полісун до того був ще опікуном торгівлі, худоби та здобутків мисливського промислу. Функції міфічного божества, персонажа українських пере-

казів ймовірно перебрав на себе християнський святий Юрій.

Іван Нечуй-Левицький подає, що: "Полісуни чи Лісуни живуть у лісах... Полісуни сірого або попелястого кольору, обросли волоссям, ходять в одязі, а часом і без одязі. Полісуни показуються людям у звичайному людському зрості, але бувають і такі заввишки, як дерево в лісі. У траві Полісуни бувають такі заввишки, як трава... Полісуни мають жінок Лісунок і навіть дітей... Полісуни часом помагають людям рубати дрова і просять у людей хліба, а часом їдять і людей... Полісуни наводять в лісі на людей хворобу, люблять морочити й водити людей цілу ніч до півнів, перекидаються знайомими людьми, балакають з перехожими і заводять в нетрі, очерети та болота, а після регочуться. Найчастіше Полісун показується людям дідом з довгою сивою бородою, з віскряками під носом. Зимом віскряки замерзають і висять аж до землі, як сопляки із стріхи. Такий дід дає людям щастя: кажуть, що того діда треба потягти за бороду або вдарити, то він розсиплеться червінцями.

...Полісуни були в давні часи духами хмар і навіпісля перенесені у фантазії народу з хмар на землю, в ліси. Їхній колір сірий і попелястий, як колір хмар, а не зелений колір лісу. Образ мохнатого діда з бородою, ті віскряки, все те нагадує більше сірі хмари з дощем і снігом. Як дід розсипається золотом, коли його хто ударить або смикне за бороду, так з хмар розсипається блискавка, як у неї вдарить грим".

ПОЛЬОВИК

"Інший дід – проців у безкрайому степу посеред ковили, де й журавлі, і дрозди з головами ховають-

ся і верхового панцерника зі списом разом не видно: там закопав себе дід у землю по пояс і терпить, як його гризе сипучий чере'як, а сам їсть тільки кузьок, які самі йому до рота повзуть; і цей пустельник називається дід Польовик, а віку йому п'ятсот років" (М. Лесков, "Час волі божої")

Польовий дух, міфічний володар полів. Як і інші духи, польовик може прибирати різного вигляду (чоловіка, козеняти, птаха, бугая тощо), зваблювати людей і вводити їх в оману. За переказами, живуть польовики по степах, полях, ярах, ямах, могилах і ровах. Уявляли польовика в образі чоловіка у білій одежі або голого зовсім, покритого шерстю, з хвостом, великими кігтями, маленькими різьками, крилами, телячими вухами, великими зубами.

Взагалі, кажуть, що польовик з'являється перед людиною в поривах свистячого вітру, тоді, коли людина робить щось непевне, порушує етику стосунків з Природою. Він оберігає степ, а тому карає тих, хто шкодить.

Ще кажуть, що може польовик бути чорним, як земля, з очима різного кольору, замість волосся на голові у нього довга зелена трава, шапки й одягу він не має, бо літає так швидко, що вітер зриває з нього усіляку одєжину. Як хліб буває високий, то й польовик буває врівні з хлібом, а як хліб вижнуть, то він стає такий завбільшки, як стерня. Польовики люблять викочуватися у збіжжі і носитися по житах та травах разом з вітром.

Великий штукар польовик добрим норовом нагадує свого родича домовика, але буває сердитим, і тоді, як і лісовик – ще один родич – збиває з дороги, заводить у болото, а особливо потішається над п'яничками.

Як і всі його родичі, польовик – капризуля, гордий, полюбляє дарунки, з чим рахувалися ще у недалекому минулому селяни. Наприклад, у деяких місцевостях у ніч на Духів день (перший понеділок після Трійці, який в більшості припадає на червень) крадькома господар ішов у поле до яру, подалі від стежки чи дороги, і ніс дарунок польовому духу: зо два курячих яйця та краденого півня. Це треба було робити так, щоб ніхто не бачив, інакше польовик розсердиться і посіви винищить – він теж полюбляє секрети, як і водяник.

Любить польовик у полудень пройтися полями, подивитися, хто працює в цей час і як дійсно такі є – нашкодити їм. Польовик часто творить добро і тим задоволений. Як дитя заблукає у високих травах, то він виведе на стежку; допоможе корову в ярах відшукати чи теля. Працьовитому господареві жито збереже від граду, дощ у жнива від нивки відведе. На зиму провалюється господар полів у яму і спить там до ранньої весни.

У давнину вважали, що на кожне поселення є чотири польових духи, які живуть з кожного боку і оберігають свої володіння, а прислуговують їм луговики та межівники, їхні діти.

ПОЛУДНИЦІ

"У полуденну пору нікому і в голову не приходило співати пісень. Люди ніби завмирали, а з полів до людських осель ковзали, наче легкі тіні, полудниці у довгих білих шатах, видивляючись, чи немає де бездоглядних дітей" (Алоїс Ірасек "Старовинні чеські перекази").

У слов'янській міфології польові духи, втілення сонячного удару. Полудниці уявлялися в образі високих дівчат у білому вбранні, з довгим волоссям. Ще бачили полудницю кошлатою бабцею, яка з'являється в полі (у житі – **житня баба**), і карає

тих, хто працює в полудень. Полудниця може звернути шию, украсти дитину, залишену без догляду в полі. Цими духами лякали дітей, щоб не заблукали в житі, не ходили на чужі баштани. Є повір'я, що полудниці, зустрівши кого в полі, загадують загадки: як хто не відгадає правильно – можуть залоскотати. Тому полудниць називали інколи **польовими русалками**. Хто бачив полудницю, повинен мовчати, бо вона за розмови про зустріч покарає.

ПОТОРОЧА

В українській міфології дитина, яка померла нехрещеною. За повір'ями, живе потороча (**потерча, потерчата**) на озерах, на болотах. Ходять вночі з маленькими каганцями, блимаючи у темряві вогни-

ками. Потерчата озиваються жалібно, заманюють людей у болото. Ці духи з категорії заложних мерців. Про них є у творах українських письменників (Леся Українка, В. К. Королів-Старий).

ПРИВИД

Душа померлої людини, яка у подібі покійника виходить з могили серед ночі. За переказами, привид показується на кладовищах чи на узліссі, поруч із захованим скарбом. Може прийти в дім до знайомих, близьких і вимагати якихось послуг. Привид прозорий, він не має тіні. Рятуватися від привида можна лиш тим, що втікати не озираючись. Якщо озирнувся, вже не побіжиш, залякнеш на місці і привид робитиме з тобою, що захоче. Привидами стають заложні мерці. У народі вважають, що 24 серпня на мученика

Євпла на могилках ходять привиди: чути свист, виття, пісні і бігає білий кінь.

ПУЩОВИК

У східних слов'ян лісовий дух, який живе в непролазних хащах. Своїми руками-сучками він чіпляє за одяг тих, хто зайшов до його володінь, штрикає в обличчя, в очі, заводить у нетрі. Перекидається то корчем, то кущем, стає на дорозі, не випускає з лісу.

У своїх хащах пущовик зупиняє лісові пожежі, в його володіннях одвічний морок і волога. Навіть звірі рідко заходять у нетрі, де живе пущовик. Все там завмирає, всякий звук лякає. Кожного, хто заблукав, нападає моторошний жак – вийти з володінь пущовика рідко вдається.

ПЯРСТУКИ

У білорусів маленькі духи жнив. Перебрані вони від литовців, де пярстуки – служителі земного бога **Пушкайтиса**. На честь пярстуків приносили до хліва чи до сараю стіл, ставили на стіл гостинці – мед, пиво, хліб, сир, масло та іншу їжу. Потім зачиняли

двері і йшли, а наступного дня з увагою придивлялися: чи з'їдене що-небудь з гостинців, і якщо хоч якась їжа була порушена, дуже раділи, вбачаючи у тому запоруку майбутнього достатку і благополуччя.

РЖАНИЦІ

Злі духи, які живуть у полі, там, де посіяне жито (рос. **“рожь”**). Відомі у росіян. Шкодять тим, що заплітають кілька стеблин жита і тоді поле, ніби заворожене, сохне і пропадає. Врятувати таке поле

може тільки знахар, який за допомогою спеціальних замовлянь розплете стебла. Якщо за діло береться людина незнаюча – може захворіти, а то й померти.

Ще вірили, що ржаниці зачаровують поле тим, що влаштовують **прожини** – доріжки в житі, неширокі, з кінця в кінець нивки. На тих доріжках усі колоски зрізані. Ті дії природних шкідників люди приписували злим духам.

РОСОМАХА

Фантастична істота, яка живе у житньому або у конопляному городі. У В. Даля: *“...злий дух, що має голову й лапи звіра, живе в коноплях”*. Повір'я про росомаху були розповсюджені на півночі Росії. Вона з'являється у лісі, в полі, лякає дітей у житі.

Уявляли її то в подібі високої дівчини з довгим розпущеним волоссям; то в подібі фантастичного звіра з довгою золотистою шерстю. Вітерець, який колише зріле жито на ниві, викликав в уяві людей образ фантастичного звіра. Ще вважали росомаху духом-охоронцем плодоносного поля, який допомагає визрівати житу та пшениці.

РУСАЛКИ

Водяні діви, лоскотухи, хітки – за міфологічними уявленнями слов'ян, молоді водяні красуні, котрі живуть на дні ріки в чудових кришталевих покоях. Вночі, коли сходить місяць, русалки виходять на берег озера чи річки, чешуть коси і водять танки. Своїм чудовим співом вони заманюють дівчат та юнаків, затягують їх у воду, лоскочуть.

За поширеними уявленнями, русалками ставали молоді дівчата, які втопилися, і ще померлі до хрещення діти. У ряді районів України вважалося, що русалками стають дівчата, які померли на Зеленому тижні. Русалки можуть прибирати різного вигляду і з'являтися людям в образі голих дівчат, щурів, жаб, вивірок тощо.

Русалки здатні творити добро – оберігати поля від усіякої біди; але й зло – закручувати сіті рибалкам, насилати град на поля. Уявляли русалок гарними з лиця, з русими або зеленими косами з осоки, зеленими або чорними очима. Вони розпускають по плечах довгі коси аж до самих п'ят, ходять в одній сорочці або зовсім голі, у зелених вінках з осоки або зілля, прикрившись косами. Часом русалки показуються людям у дівочому уборі, у плахті, в сорочці, у червоному намисті. Русалки цілий рік живуть у воді, виходять з води на землю весною, в Чистий четвер і гуляють на землі до осені. Найбільше їх буває від Чистого четверга до Петрівок. У той час вони щовечора виходять з води, розбігаються по луках, лісах, долинах і полях. Для русалок місяць – сонце, а сонце – місяць, тому найбільше вони показуються ясної місячної ночі.

У воді русалки пустують, бризкаються, плавають, сідають на колесо млина, пірнають під колеса в шум, заплутують сіті рибалкам, псують греблі, ловлять гусей і закручують їм крило за крило. Підстерігши дівчат біля води в лозах, русалки запитують: *“Полин, чи петрушка?”* Як дівчина скаже *“полин”*, русалки втікають, а як скаже *“петрушка”*, із криками *“Ходи до нас, наша душка!”* залоскочуть. З розпущених кіс русалок стікає вода; як тільки коси обсохнуть, русалки вмирають.

Де русалки танцюють, там жито краще росте і трава густо зеленіє. Русалки люблять прясти, люблять

полотно, нитки, прядиво; часом крадуть на селах прядиво і прядуть, розстеливши полотно на траві біля води. На Зеленому тижні вони сидять на деревах і просять у людей полотна на сорочку. В Україні тієї весняної пори залишали для русалок на деревах полотно, сорочки, рушники, нитки. За повір'ями, хто увечері ходив до лісу на Зеленому тижні і зустрічався з русалками, тому треба було кинути їм хустку, а чи шмат одежини. Хвиля на воді – танці русалок, шум хвилі – пісні; русалки люблять лоскотати, ніби то лоскоче тіло тепла літня вода. Вони гарні, співучі й веселі, але разом з тим і небезпечні, як вода, в якій вони живуть.

Вже за християнства у народі утвердилося таке вірування, що русалки – душі утоплених дівчат та нехрещених померлих дітей. Але в язичництві хрещення не було, і можна припуститися думки, що тоді русалки були водяними божествами, духами або людськими душами, які після смерті людей літали над водою і ставали водяними духами. За повір'ями, русалки стають дружинами водяників.

САРАЙНИК

Дух, який живе в сараї, помічник дворовика. Слідкує за порядком, карає господаря за неохайність і лінь: заплутує кінську збрую, завалює погано складені дрова. Працелюбним господарям допомагає.

САТАНАЇЛ

У слов'янських християнських переказах противник Бога-творця. Бог сходить на первинний безкрайній океан і бачить сатанаїла, який плаває у подібі птаха-гоголя. Сатанаїл теж називає себе богом, але визнає над собою істинного Бога. Бог і сатанаїл змагаються, творячи світ. Бог творить людину,

а сатанаїл, наслідуючи його, вовка; Бог – корову, сатанаїл – козу; Бог – овес, сатанаїл – будяки і т.п. Суть цих переказів у тому, що в протиборстві світла (Бога) і темряви (сатанаїла) творився світ. Сатанаїл – уособлення темряви ночі, злого начала. Пізніше – головний чорт, начальник над чортами в пеклі, одна з назв чорта.

Один з міфів про Бога й сатану, які удвох творили світ, читаємо в "Повісті минулих літ": "...волхви повідали про те, як бог мився в лазні, потом покритися і обтерся вітошшю, яку кинув з небес на землю. Сатана засперечався з богом, кому з того клоччя сотворити людину. Сам він створив тіло, а бог вклав душу. З тих пір лишається в землі тіло, душа після смерті відправляється до бога".

Одне з повір'їв передає те, що Бог сотворив людину, а сатана позаздрив і обплював та обхаркав те Боже створіння. Бог вивернув людину і пустив на землю. З того часу людина зовні чиста, а всередині мокра та все випльовується.

За всіма слов'янськими переказами та оповідками, все добре на землі від Бога (світлоносного начала), а зле – від сатанаїла (темного, злого, чорного, можливо, у первині – Чорнобога). Через грецький переклад слова "сатана" – "діаболос" у християнстві поєдналися слова "сатана", "диявол", "чорт", "біс" як позначення противників Христоса.

СВІТИЛКА

Персонаж українського фольклору. Уявлялася світилка ворожим людині духом у вигляді трьох свічок чи далекого вогника. За народними віруваннями, з'являється світилка восени, після Семенового свята і ходить по полях, де вже зібрали урожай. При

близькій зустрічі світилка викликає у людини переляк, навіть доводить до смерті. До цього персонажу близькі повір'я про перевтілення у світло злих духів.

Якщо на болотах чи на могилах вночі мигають вогники, це блукають душі покійників: потопельників, вішалників, померлих наглою смертю. Сині вогники на могилах чи на пагорбах запалюють русалки.

Блукаючі вогники в лісах, на болотах, на кладовищах вказують на закопані там скарби. На місці, де лежить скарб, можна побачити свічку чи золотого півня. За повір'ями, треба сказати: "Чур, чур, святе місце, – чур Боже та моє". Якщо цього не зробити, то скарб сховається глибоко в землю.

Є також повір'я, у яких світилка (**світло, світляки, блукаючий вогонь**) виступає як добрий до людини персонаж, приміром, допомагає вибратися з трясовини, показує дорогу вночі і т. ін.

СВЯТКЕ

Злий дух, чорт, який з'являється до людей на Святки під час ігор та вечорниць з Миколиного дня до Водохрещі. Ходіння ряджених після Різдва – то давня традиція показу злих духів, які ніби ходять по землі у ці дні і знаючи про скору свою загибель зlostяться, шкодять, мучать, терзають перехожих.

Вважали, що всі таємничі події, гадання на перехрестях, на токах, у лазнях не обходилися без святке. Ніби святке з'являється на вечорниці, лякає, а іноді й доводить до погибелі учасників.

Святке може перекидатися людиною чи твариною. Щоб уберегтися від нього, під час гадань малювали коло (круг), щоб святочний біс не міг перейти ризику, намічену на снігу чи на підлозі залізним пред-

метом. Якщо лінія кола порушена, святке нашкодить гадаляникам, а то й до загибелі доведе.

Усі, хто був рядженим на Святки і ті хто гадав, вважалися нечистими і повинні були обов'язково очиститися (омитися, окропитися) святою водою на Водохрещі.

СВЯТОЧНИЦІ

Водяні духи, щось на зразок русалок, але з'являються вони тільки на Святки в лазнях. Повір'я про них збереглися в Росії. Уявляли святочниць німими і потворними, волохатими з ніг до голови. Ніби вони танцюють і співають, але без слів – як вітер вие. Можуть з'являтися на вулицях та в неосвячених будівлях. Свої жертви мучать до смерті, відкушуючи від тіла шматки м'яса. Врятуватися від святочниць можна кинувши їм прикраси – намисто, хустку, – які вони полюбляють.

СКАРБНИК

Міфологічне уособлення нечистого духа, який охороняє скарби. Він є вірним охоронцем скарбів свого господаря, затримує злодія і віддає до рук господаря, допомагає взагалі тому протягом життя. Проте все це він робить тільки тому, що чоловік, господар, заклав з ним, запродав душу. Після смерті того чоловіка скарбник з'являється із зграєю ворон і показавши запис кров'ю про запродану душу, виринає її у грішника.

У народі склалися повір'я про скарби "чисті" і "нечисті". Чистими скарбами вважалися ті, які були заховані під час складних життєвих обставин, як то війни, нападу, мору, пограбування тощо. Такі гроші чи коштовності випадково міг знайти будь-хто. Нечистими скарбами вважалися гроші (речі, коштовності) від крадіжки, грабунку, а також ті, які діставалися від нечистої сили, коли чоловік з нечистою закладав угоду. Ці скарби знаходилися під охороною нечистої сили – скарбника. У народі казали, що "...їх чорт присів". Легенди про закопані гроші, скарби побутовали у всіх слов'янських народів. Основний сюжет цих давніх переказів – про здатність закопаних скарбів горіти, розсипатися на черепки, пропадати.

За повір'ями, раз на сім літ, до Вшестя, заховані скарби пересушуються і горять (при цьому золото горить червоним вогнем, срібло – білим, а мідь – синім). Вважалося, що ті палаючі скарби взяти неможливо, бо їх охороняє нечистий, вони закляті. Тобто, господар грошей заповів скарб конкретній особі і закликав той скарб. Взяти такі гроші може лиш той, кому вони призначені. Коли їх знайде хто інший, тоді скарбник спалить скарб або перетворить на черепки, сміття та гадюччя. Скарбник ще може відкрити місце знаходження скарбу тому, хто продасть йому свою душу.

СПРИЙЯ

Дух вправності, умілості, спритності (**спритка**), кмітливості, який народжується разом з людиною і помирає разом з нею. Буває, що батько чи мати уміють передати цей дух своїм дітям. Який цей дух у тієї чи іншої людини, такою і людина є в житті. Спритка допомагає, виручає у найскладніших ситуаціях.

СТЕПОВИК

Живе посеред широкого степу. *“Степовик – не Домовик, під піч не посадиш”, – кажуть у народі. “Степовому царю не вклонишся – і степ темним лісом тобі стане!”*

Степовий господар носить у кручених вихорах. Іноді він на хвилику показується – не на добро. Здіймаються, біжать по стежках сиві вихори, зустрічаються на перехрестях. І з череди тих вихорів, у самій середині піднімається степовик: сивий, як вихор, високий дідуган з довгою попелястою бородою з розвихреним волоссям. Покажеться, посвариться кістлявим пальцем – і зникне.

Біда тому подорожньому, який без благословення виїде з дому і в спекотний полудень потрапить на степову дорогу, де закручується зграя вихорів з куряви. Передають, що в тих вихорах і людина може пропасти.

СТРАХ

Персонаж східних слов'ян, про якого є свідчення в руських замовляннях, демон страху. З'являється разом з **вітром-суховієм** у самому центрі вогняного вихору, тому бачити його нікому не дано, а присутність його відчує кожен. Якщо він проноситься поруч, викликає таке відчуття страху, що ніхто проти нього встояти не може. Уособлення вогняного вітру-суховію.

СТРАШИЛИ

Дрожники – духи страху, боягузтва; обсїдають малодушних і неміливих. Доводять людину до того, що в неї *“мурашки поза шкірою бігають”*. Вірні слуги богині смерті Морени.

СУСІДКО

Домовий дух, який живе в хаті під піччю і називається так за спокійне співжиття з людьми. Уявляють його маленьким, зодягненим у свитку і ве-

лику кошлату шапку; волосся на голові і борода розкуйовджені. Побачити його важко, бо виходить він дуже рідко. На свята цього духа прийнято було підгодовувати. Зла не творить, старається відвернути можливі нещастя, попередити про небезпеку. У більшості місцевостей сусідко (**сусєдко**) – одне з найменш домовика.

ТАБУННИК

Дух-охоронець табунів коней від хвороб та диких звірів. Жив у священних гаях біля випасів. У слов'ян подібні духи приставлені до кожного місця, яким ко-

ристувалися люди. Ці духи не були однозначно добрими чи злими. Все залежало, як вважали давні, від ставлення до них. Коли табун цілий, напашений – значить гарно задобрили табунника, вдалу жертву піднесли. Якщо хижак зарізав коня, а чи яка хвороба в табуні – мало шанували табунника, порушили якісь взаємостосунки з цим духом, тобто з Природою. І знову – жертви і пошанування. Такі стосунки у давніх слов'ян були з усіма духами Природи.

ТАЛАСИМ

У болгарській міфології вічно живий перевертень чоловічого або жіночого роду. Перекидаючись собакою, кішкою, вовком, будь-якою іншою твариною, він темними ночами нападає на людей і душить їх. Якщо не давати відсіч, не оборонятися – можна захворіти, а то й померти.

За народними повір'ями, таласимом стає після смерті замурована людина. У давнину при будівництві фортець, мостів, веж, млинів тощо, бувало, що в основу (фундамент) клали живих людей – приносили жертву на удачу – щоб споруда не рушилась, стояла віками. Таласим вдень і вночі стереже споруду, а вночі гукає подорожніх. Не можна озиватися, бо нападе – тоді чекає людину хвороба чи смерть. У вигляді різних тварин таласим нападає на подорожніх, які озиваються на його голос. Проте, якщо сміливий чоловік ухопить рись, чи кабана, чи вовка (таласима-перевертня) за вуха – той утече, а у сміливця в руках залишиться скарб. Відомі народні перекази про те, що таласими оберігають замовлені скарби і слідкують, щоб той, хто відшукав скарб, виконав над ним певний ритуал, призначений господарем: зарізав чорного півня, з'їв серце зозулі тощо.

ТОДОРЦІ

У сербській міфологічній традиції демонічні істоти, які з'являються з того світу (світу мерців) першого тижня Великого посту для покарання тих, хто не постив. У Південному Поморав'ї першу суботу Великого посту (день **святого Феодора** – християнського мученика VI ст. **Тодора Тирана**) називають "**кінською паскою**". У південно-східній Сербії святий Феодор вважається заступником вершників. Великий Тодор – вождь тодорців, – за народною уявою, з'являється верхи на білому кульгавому коні у білих строях. Його військо – тодорці – мали магічну силу тільки вночі, до перших півнів. Вони карали людей за недотримання посту ударами копита. Болісний відбиток удару залишався надовго.

Тодорці, які з'являлися біля водяних млинів, вважалися особливо злостивими: вони могли вийняти нутрощі з людини, убивати дітей. Кого вдарив тодорець, той мав наступного року у Тодорову суботу прийти на те ж місце – там він або одужував або умирав. Щоб уберегтися від тодорців, люди дотримувалися заборон під час Тодорової суботи, носили при собі часник, гострі залізні речі; чоловіки робили ритуальний об'їзд коней, підрізали їм гриви, хвости; жінки випікали хлібці у вигляді підкови.

УДІЛЬНИЦЯ

Дух-викрадач долі, щастя. Замість цих благ подає хвороби, каліцтво, навіть смерть. За повір'ями, подобою цей дух чорний, волохатий, розхристаний.

Удільниця (**удельниця**) передчасно виймає немовля з материнської утроби і калічить його, мучить

породіллю. Якщо вагітна жінка спить навзрив, наопаши, не підперезана паском, а на столі не лежить ніж – удільниця обов'язково вийме немовля. Тому інколи черево буває порожнім, хоч бувають всі ознаки вагітності. Удільниці літають сороками, зустрічаючись хваляться одна одній своїми витівками.

Буває, що ці духи нападають на людину і тоді стається удар чи родимець: удільниці б'ють і мнуть тіло. Вони мають доступ до людини опівдні і при заході сонця. Показуються удільниці здаля, чорні, з довгим розпущеним волоссям. Якщо бачать хрест – зникають.

УПИР

Персонаж нижчої міфології слов'ян. Відомий також в інших народів. Упирі, а чи **опирі**, **вурдалаки**, **вампири** можуть бути двоякі: родимі і роблені. Родимий упир бездітний, на лице червоний. У нього є

невеликий хвостик. Упир має дві душі, а тому хоч і помре, може ходити по світу, бо лиш одна душа його покидає, а друга лишається при нім. Над коліном, а чи на спині упир має гулю з отвором, через який виходить душа упира.

Упирі після смерті ходять сім літ з музикою, співами ще й плескають у долоні та скачуть. Коли умре упир, падає страшна злива. Лежить він у домовині допліць. Може лежати й горілиць, але тоді попід руку дивиться на людей і деколи курить люльку.

Упир встає з могили і ходить у ту місцевість, де він жив і випиває кров у людей. Худобу упир не чіпає, бо не має на неї сили. Ходить він пішки і їздить на коні, показується у вигляді двох хлопчиків і звірят. У виді пса висакує чоловікові на плечі і наказує себе нести; часто в зграї собак, що гризуться між собою, упир біжить білим псом; ще може бігти котом.

Коли хто хоче позбутися упиря, то повинен обвести його довкола села чи міста три рази і він перестане ходити. Існує повір'я, що треба пробити груди упиря осиковим кілком, тоді він ніколи вже не буде шкодити.

За народними переказами, упир від чорта чи вовкулаки і відьми. Ще кажуть, що упир при житті буває вовкулакою, а чи відьмаком, а також п'яницею; що упирем може стати самогубець. Є такі вірування, що упирем може стати кожен, кого сильно підвіє степовий вітер. Живі упирі міцні та червонопикі, бо вони кров ссуть і носять на собі по ночах мертвих упирів. Можуть упирі літати над цвинтарем, сидіти на хрестах, шуміти і тим лякати пізніх перехожих. Ходять упирі до крику півнів, а потім живі поспішають до осель, віднісши мертвих на цвинтар. Епідемії хвороб, засуху, неврожаї народ пов'язував з діями упирів.

Упирі з'являються чи у своєму звичному образі, а чи з синім лицем у чорних плащах. Можуть ще перекидатися летючою мишою, пером, соломинкою. Ще розпізнати упиря можна по шести пальцях на руках і на ногах.

Побутувало повір'я, що окрім мертвого упиря в кожному селі є ще й живий, який захищає село від мертвого; що живі упирі з різних сіл б'ються між собою. Щоб убезпечитися від упиря, кидали в його могилу жменю маку. Упир – це уособлення страху населення перед померлим знахарем.

Упир важко вмирає: мучиться і конає кілька днів; щоб він швидше вмер, кажуть, треба зірвати дошку зі стелі. Як тільки упир помре, піднімається страшний вихор – то чорти підхоплюють його душу і несуть до пекла. У домовині в нього виростають нігті і довге волосся, на могилі є дірочка, через яку упир вилазить мишею чи ящіркою в глуху північ. Упир ходить через зачинені двері або прогризає залізними зубами дірку в дверях.

ХАПУН

Хватун, викрадач – злий дух або ще єврейський чорт, якого західні слов'яни перебрали у євреїв. Протягом року хাপун обов'язково викрадає когось із людей і відносить невідомо куди. Що він робить з тією людиною – ніхто не знає. Людина, яку викрадає хাপун, ніяк не помічена, тому боялися цього чорта всі. Уявляли хাপуна в подоби жебрака, монаха, солдата.

ХЛІБНИК

За уявленнями східних слов'ян, домашній дух, помічник дворовика і домовика. Оберігає борошно, зерно від гризунів та інших шкідників. Добрим господарям допомагає випікати хліб.

ХЛІВНИК

“Домовик дуже серйозно ставився до своїх обов’язків. Коли робота лягала на нього надто важким тягарем, він набирив цілий штат співробітників: дворового, банника, хлівника і шишимору-кікімору. А для такої веселої компанії труднощі вже були не страшні!” (В. Островський).

У східних слов’ян дух, який живе й порядкує в хліву, помічник дворового духа. Старшує над домашніми тваринами. Якщо господар не догоджає хлівнику, не порається, як слід, той вибирає якусь скотину і мучить її. Скотина втрачає вагу, не їсть нічого. Хлівник коневі заплутує гриву, високо підрізає хвіст, вівцям вищипує шерсть.

Щоб позбутися злого хлівника, знаючий господар у хліві до стелі чіпляє вбиту сороку; цей дух ніби боїться птахи-пліткарки. Щойно народжених ягнят і телят раніше заносили з хліву до оселі під нагляд дітей, щоб хлівник їх не примучив.

ХЛОПОТУН

Дух мертвого чаклуна; демон, який використовує зовнішність, шкіру померлого чаклуна, щоб вночі шкодити людям: ссати кров і заїдати живих людей.

Хлопотун чекає, коли в якій сім’ї з’явиться покійник: як тільки душа відлетить – хлопотун входить у тіло. Тоді в сім’ї одне нещастя за другим. Хлопотун може прибирати чужої подобу, жити в тій сім’ї, звідки покійник – тоді в селі біда, люди пропадають.

Вбити хлопотуна, за повір’ями, можна ударом нагайки від невихолощеного коня або віссю від воза, але бити треба з розмаху і один раз, бо від повторного удару нечисть оживає.

ХУХА

Хухи, **повітрулі** – маленькі пухнасті, схожі на голівку кульбаби, духи природи. Живуть вони у лісі, в скелях, в очереті, в степу.

“Ті, що живуть у лісі, звуться лісовими; ті, що по проваллях та скелях – печерницями; що понад річками та озерами – очеретянками; ті, що у високій траві та бур’янах – бур’янками. Бувають ще степовички, байрачні, левадні. Тільки немає болотнянок, бо всі Хухи, як котики, не люблять вогкого” (В. Королів-Старий, “Нечиста сила”, 1923).

Найбільше хух у лісі. Пухкі, як мох, з довгою вовною, що покриває все невеличке тільце, живуть вони під корою дерев, чи в корінні, встеляють своє малесеньке житло м’яким зеленим мохом. Лапки та личко у хух рожеві, а очі жовто-фіалкові.

Хухи не бувають одного кольору, вони змінюють своє забарвлення під колір середовища, в якому перебувають. Через те люди так рідко помічають хух. До того ж вони стараються не показуватися на очі, як і всі духи природи. За переказами, народжуються хухи ранньою весною, коли тільки починає сходити сніг, у березні.

Пухкі, добрі та лагідні хухи забавляються між собою, літають на лісових протяхах. Вони оберігають

те середовище, де знаходяться. Як тільки хто посягає на природу, хуки хутенько шукають лісовика, польовика, чи кого-там з більш поважних духів природи, сповіщають його про негаразди. Знаючі лісничі теж можуть почути пищення та шепотіння хух, хоч для простого чоловіка то нечутні звуки.

Хуки показуються людям тільки тоді, як самі того захочуть. Доки вони невидимі, доки й мови їхньої людина зрозуміти не може, то лише писк та шепотіння, а як стають видимими, то можна почути тонесенькі голосочки.

Ці маленькі дуки природи творять добро і ніколи не роблять зло. Коли рушать якесь дерево, де живуть хуки, вони шукають нове житло, але взимку за таких обставин багато хух гине. Як у лісі хто заблукає, хуки можуть з'явитися перед очі – не слід їх боятися, вони виведуть з лісу. Люблять хуки лоскотати дітей, і коли дитина сміється ніби без причини – то хуки її лоскотують. Як замерзає людина в кучугурах, а яка хуха натрапить, вмить покличе своїх подруг і врятують: огорнуть з усіх боків, відігріють.

Найчастіше хуки бувають зеленими, бо живуть у мосі і в траві, але ж коли бігають по соснових глянях на землі, то стають рудувато-червоними; на піску стають жовтими. З роду в рід хуки живуть в одних і тих же місцях, переселяються лише як хтось зруйнує житло.

ЧЕРАНДАК

Так називали водяного біса новгородці. За переказами, кожної зими, перш ніж крига покрий ріку Шексну, Ковжу та Білоозеро, черандак обходить береги. Його обхід супроводжується гучним гулом, залишає він після себе широкі ополонки в кризі. Тільки після обходу черандака рибалки вірили, що крига вже міцна і виходили на зимовий промисел.

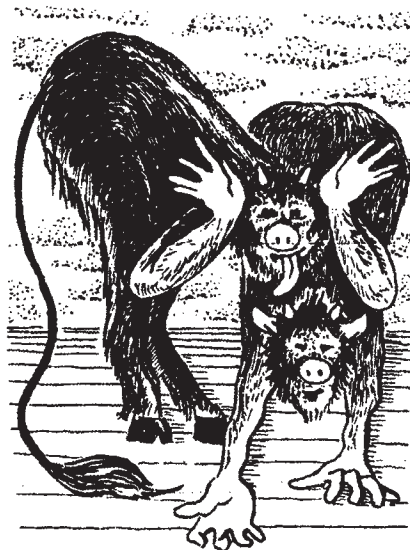

У даному випадку черандак виконує роль водяника, який у цей час за всіма повір'ями спить. Можливо у новгородців водяний дух – черандак – ще виконував останню особливу місію на своїй царині, оглядав свої володіння перед довгою суворою зимою, вмощував кригу, залишав прогалини, ополонки, щоб риба могла дихати взимку, і, вже упевнившись у тому, що все гаразд, провалювався під кригу для зимового спочинку.

Етимологію наймення цього духа пояснюють таким чином: діалектне “чарандать”, “черендять” (плавати, повільно текти, дзюркотіти), “чурандило” (злива) та загальнослов'янське “чорт”.

ЧОРТ

*“Не ходи попри болото, бо чорт вуха обмолотить”.
“Пусти чорта до хором – не виштовхнеш і чолом”.*

У народних віруваннях часів християнства уособлення всієї нечистої сили. Звичайно він невидимий, коли ж показується, то чорний, волохатий, з хвостом і з рогами. Роги – то ознака його сили. Має чорт бридку морду і цапину бороду, червоні очі. Любить штукарити, а задля цього перекидається собакою, цапом, птицею, бараном, інколи чоловіком. Може прибирати вигляду куща чи каменя.

Водяться чорти в безлюдних місцях, які називають у народі нечистими: по ярах, бур'янах, прірвах, на руїнах, в очеретах, болотах. Підстерігає неуважних у млинах, пустках, на роздоріжжі. Часто сидить у комині, в димарі.

Називають чорта в народі різними іменами, в залежності від його діянь. **Ворог** (враг) – тому, що сіє ворожнечу; **чорний** – сидить у каглі, переки-

дається сажотрусом, та й робить зле (чорні справи); **лихий** – нашіптує злі думки, штовхає на лихе діло; **нечистий** – сидить у непевних місцях; **куций** – має куцого хвоста; **пекельник** – ходить до пекла, живе там. А ще **біс, крутій, кат, лукавий, панич, дідько, люципер, диявол, сатана, той, ірод, щезби, скаменюшник, осинавець, злий, коминар, явидник, нечисть, нежить, кромішний, недруг, навіжений, не наш, недобрик, нелегкий, неладний, спокусник, хохлик, шиликун, отяпа, несвітик, немитик, рогатий, клятий, супротивник, нехорошик** тощо. Так багато прізвиськ у чорта ще й тому, що називати чорта “чортом” уникали, щоб не накликати, бо коли згадувати його надто часто без потреби, то можна накликати до хати і потім не позбутися.

Чорти люблять ходити в гості, пити горілку, грати в карти. У народі кажуть, що вино й тютюн чорт придумав. Та й у забавах нечистого першою жертвою є п'янички. Чорт не має п'ят, а лише ратиці, то й зовуть його ще **безп'ятим**.

Є багато казок про те, звідки взялися чорти. Ось одна з них: *“Коли Бог і сатана творили світ, то Бог дозволив сатані створити собі помічника. Той тріпнув пальцем, змоченим у воді і побачив позаду себе такого як і сам. Тоді він натіпав багато чортів, ото звідки вони й взялися”*.

Звідси повір'я, що помивши руки, не можна стріпувати, бо так чортів можна натіпати.

Чорти спокушають людей на непевні справи, нашіптують на ліве вухо злі напущення, заводять людей у пустки та болота. Чорт ніколи не вмирає, тільки блискавка може його спалити. Ходить чорт з пером і ножем, яким втинає кров з пальця того, хто підписує з ним угоду, коли продає чортові душу. Любить лукавий забирати річ з-під рук. Шукаючи її, треба сказати: *“Візьми своє, віддай моє!”* Тоді річ відразу знайдеться.

Січень – удатний місяць для чортів. На Святки у “страшні вечори” між Новим роком і Хрещенням нечисті стають дуже активними. Вони перекидаються парубками і влаштовують вечорниці. Ставлять уявні палаци, заманюють дівчат і музик грошима. Цілу ніч танці, веселощі, гулянка. А як півні заспівають – все зникає. Піддурені люди опиняються серед степу чи в болоті, а замість грошей – черепки.

У народних оповідках чорти зображуються не лихими і страшними, вони веселі, жартівливі, реготуни, люблять танцювати й штукарити. Хоч і підводять чоловіка, але не шкодять серйозно. У казках чорт завжди виступає простачком, його дурять і молодіці, і баби.

“Де весілля або яке-небудь свято, там і нечистий як вродився; придуть і засядуть на печі,

а коли почнуть господарі подавати на стіл не благословенну страву, вони миттю підхоплять ту тацю до себе, все наготоване з'їдять, а замість їжі накладуть на тацю всілякої погані. Те ж саме і з питвом: чи вино, чи мед подадуть, не благословившись, – вони дочиста спорожнять посудину та й наллють туди такого, що гіршого й не придумаєш! Ось чому в наших селах завжди прикривали відра з водою і глечики з молоком. Якщо ж напихваті не було кришки, то зверху клали дві тріски хрест-навхрест, щоб чорт не вліз” (О. М. Афанасьєв).

Народ сприймає чортів природними, стихійними духами. Видатний український письменник Іван Нечуй-Левицький подає, що в народі вважали чортів уособленням чорних хмар. Як вітер в бурю шумить, то чорти свистять. Тим-то кажуть, що свистіти в хаті гріх, бо свистом можна накликати чортів.

ЧУГАЙСТЕР

Лісовий чоловік, демонічний фольклорний персонаж слов'ян, особливо часто згадуваний в казках та легендах західних українців.

Чугайстеру приписують неймовірну силу. Він незборимий господар гірських лісів; може закрутити вихор, вириваючи дерева з корінням. Кажуть: *“Чугайстер танцює”*; грає на сопілці – заслухаєшся, всі звірі приходять почути; а ще чугайстер переслідує лісових мавок, роздирає і пожирає їх. В одних оповідках він красень-легінь, чарівник, який зваблює дівчат і молодіць. В інших – волохатий велетень у білих строях, страшний та похмурий. Проте людей не чіпає.

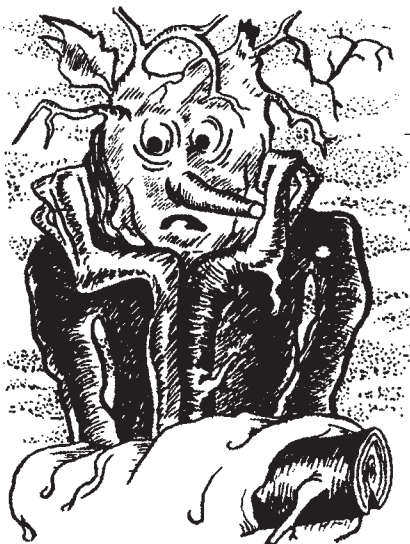

Чугайстер (**чугайстр**) не лісовик, а, за переказами гуцулів, зачарований чоловік. Образ чугайстра показує давні погляди людини на явища природи, їх олюднення; віру у чари та перевертнів.

У своїх дослідженнях Георгій Булашев подає, що про лісових людей є перекази і в центральних, і в північних регіонах. Уявляли їх звичайними на зріст, кошлатими, як барани, без одягу і без взуття, з великими сивими бородами. За повір'ями, вони завжди "зашмаркані". Взимку в них тече з носа і замерзає бурулька до землі. Так прикуті кригою лісові люди проводять зиму. Хто побачить лісову людину – матиме вдачу, а хто допоможе їй звільнитися від "шмарклів" – матиме в нагороду срібло (сам лісовий чоловік розсиплеться сріблом).

ЧУДИНКО

Злий дух, втілення злого начала; схожий з кікімо-рою, відомий у росіян. Вірили, що злі ворожбити підкладали маленьку дерев'яну ляльку під колоду хати під час будівництва. Та лялька і є чудинко (**пуганко**). У нічні часи він лякав стукотом і тріском. Позбутися цього духа можна тільки прибравши ляльку. Коли

вже він надокучував, господар колов вилами в нижні колоди хати і примовляв: "Ось тобі за твої витівки!" Особливо бісився цей дух у покинутих будівлях.

ШЕРСТНАТИЙ

Нічний дух. Уявляли його волохатим, усього в шерсті, лише руки гладенькі, як у людини, хоч з довгими нігтями. Він лисий і має хвіст. Шерстнатий – великий жартівник, шукач, безтурботно і безпричинно пустує. Часто сонних лоскоче, навалюється кошлатими грудьми на молодих, жартуючи. Сердити його

не слід – може задушити. Можна припуститися думки, що шерстнатим називають домовика.

ШИШ

Нечиста сила, що живе в господарських будівлях. Цей персонаж відомий у росіян. Коли на дорогах пилуга стовпом – шиші веселяться, весілля гуляють. До шиша відсилають у гніві надокучливих людей, хмільні шиші бувають у людей, які допиваються до білої гарячки (до чортків). Голова у шиша не більша від кулака, ніс довгий і верткий, сам він голий. Де не посій – там виродиться.

ШИШИГА

За переказами східних слов'ян, шишига – помічник водяника, демонічна істота, яка живе в мілких болотяних річечках, очеретяних заростях і лякає пізніх перехожих. Приходить в лазню і допомагає баннику лякати вдів та молодих дівиць. Тій, яка входить до бані без перестороги – молитви, закляття – шишига показується в образі знайомої жінки чи родички, кличе з собою до пару і може запарити до смерті. У болітих та очеретах шишига підстерігає підпилих: хоч не втопить, але налякає.

Є перекази про шишигин хвіст. *“...Закриє шишига тебе хвостом і ти пропадеш і, скільки не шукай, не знайдуть тебе, та й сам себе не знайдеш”* (Олексій Ремізов).

ШИШИМОРА

“Шишимори, шишиги, це неспокійні духи, які стараються пожартувати з чоловіка у той час, коли він поспішає і робить що-небудь без молитви” (Михайло Забилін).

Домашній дух, непосидючий, всюдисущий, який жартує над людьми, шукає, влаштовує їм різні підступні речі у той час, коли люди поспішають або роблять роботу без молитви. Близький до кікімори, шишиги; відомий у росіян.

ШОЛИШНІ

Біси, які з'являються тільки на Святки. Відомі у північно-східних слов'ян. Лякають тих, хто гадає на Святки, іноді зводять з розуму. Схожі за описом на шулікунів – на головах мають залізні гостроверхі шапки. Бігають по вулицях, влаштовують різні штукарства.

Виганяли з обійстя шוליшнів на Водохрещі. Робили щітку з соломи, брали посудину з свяченою водою і тією щіткою кропили житло, членів родини, господарські будівлі. Якщо не покропити якийсь кут – заведуться шוליшні.

ШУЛІКУНИ

У північних слов'ян сезонні демони, які пов'язані із стихією води. У назві цих духів є давньослов'янське “шуй” – лівий, нечистий. За російськими повір'ями, з'являються шулікуни (**шулюкуни**, **шлікуни**) на Різдво. Маленькі – з кулачок, замість ніг у них кінські копита, дишуть вогнем, підперезані поясами, в гостроверхих шапках. У різдвяні ночі бігають по вулицях, носячи гарячі вуглини в розпечених сковородах або залізні гаки, якими можуть зачепити людину; збираються гуртами на перехресті доріг, біля ополонок, на узліссі; дражнять п'яниць, водять їх, штовхають у болото, не дуже й шкодячи, а потішаючись. Але можуть заманити в ополонку і втопити.

Є перекази про те, що шулікуни їздять на конях верхи або на санях, запряжених трійкою коней; літають над землею в ступі або мчать на розпечених печах. Дітей інколи лякали: *“Не ходи до лісу – шулікуни нападуть!”* Щоб не допустити шулікунів у помешкання, господарині випікали хрести з хліба, бо якщо вже заберуться – вигнати важко.

Вважали, що шулікунами стають прокляті або загублені матерями немовлята. Живуть вони в покинутих пустих сараях, але, як і злидні, можуть залізти в дім і натворити лиха. На Водохрещу шулікуни зникають – йдуть під воду. На півночі Росії шулікунами називають перебраних під час різдвяних забав – “ряджених”. Усі, хто був рядженим на Святки і ті, хто був учасником гадань та ворожінь, повинні були омитися святою водою з ополонки на Водохрещу – очиститися.

ШУМСЬКА МАЙКА

У сербській міфології господиня лісу (у перекладі – “матір лісу”). У більшості народних переказів цей жіночий дух захищає новонароджених і

вагітних жінок, лікує безпліддя, дає праведним жінкам цілющі трави. Шумська майка є частим персонажем замовлянь при лікуванні хвороб. Вважали, що з'являється вона опівночі. Як і інші жіночі духи, має потяг до чоловіків, часто зваблює їх, заманюючи у хащу або до води. Уявляли шумську майку в подібі оголеної або у білих строях молодої жінки з великими грудьми, довгим розкуйовдженим чорним волоссям і довгими нігтями. Вона ніби має чарівний голос або чарівну сопілку; може перекидатися тваринами, різними предметами, копицею сіна тощо. У болгар відомий подібний міфологічний персонаж – **горська майка**.

ШУТ

Загальна назва усілякої нежиті. **Шутовкою** звали прокляту матір'ю дочку, яку забирали чорти. **Шутихами** – русалок, болотяниць, за їхні “шутки” (жарти), що інколи були злими й недобрими. Водяні шути – прокляті батьками сини. Виростають ці нечисті в болотах, женяться потім на шутовках та шутихах, живуть з ними під водою і примушують потопельників на себе працювати.

Відьми та чаклуни тримають у себе на побігеньках хлопчиків-**шутиків**. Інколи чаклун шикує шутиків в шеренгу, щоб показати цікавим: усі вони в синіх коротких штанцях, у червоних сорочечках і шапочках, зросту невеличкого. Завжди шутики виконують якесь доручення чаклуна, а як викличе він їх – летять чимдуж з вихором.

Шути заважають гадальникам, перекидаються рядженими, загадують загадки дівчатам на Святки, літають до вдовиць, морочать, спокушають, зваблюють людей.

Бачив я хворих козаків, у лихоманці, які замість уживати якихось ліків брали півзаряду гарматного пороху, змішували його навпіл з горілкою і все це випивали; а далі клалися спати, щоб вранці прокинутися здоровими. Неодноразово бачив, як козаки, поранені стрілами, перебуваючи далеко від хірургів, замазували свої рани землею, замоченою власною слиною; це виліковувало їхні рани ніби найкращий бальзам.

Гійом Левассер де Боплан

ПЕРСОНІФІКОВАНІ ХВОРОБИ

Віспа. Водянка. Волосінь. Гикавка. Гнойова. Гостець. Зурочення. Коров'яча смерть. Кумаха. Куряча сліпота. Лихоманка. Мор. Морова діва. Нічниця. Опівночниця. Переполох. Підтинниця. Пранці. Простуда. Прощення. Собача старість. Соняшниця. Сухоти. Утин. Ушиб. Холера. Цинга. Чахотка. Чума. Ячмінець.

Майже в усіх народів у давні часи під впливом спільного поетичного світогляду, який є характерним для первісної сходинки розвитку людини, склався певний погляд на хвороби, що їх спричиняє напад злого духа на людину або на те середовище, в якому людина перебуває.

Ворогами людини і тварин є духи пітьми, нечисті, які під різними іменами живуть у темних і брудних місцях: у багні, в лісі, в ярузі, під землею, в господарських будівлях. За певних обставин нечисть проникає в тіло людини чи тварини, знущується, терзає, і навіть доводить до погибелі.

З духами пітьми, вважали давні, слід боротися за допомогою вогню, сонця. А вогонь треба попросити, щоб він допоміг. Так народжувалися замовляння, звернені до сонця, світла, вогню, у яких є прохання загнати хворобу в ті місця, де немає ні людей, ні тварин. За християнства у замовляннях божество вогню й сонця було замінено на Господа і святих угодників, на яких перенесені властивості сонця і вогню.

Демонічне значення багатьох хвороб з часом у народі втрачено, залишилися лише у знахарських замовляннях. Але такі хвороби як лихоманка, холера, чума, цинга, гостець ще довго особливо у сільській місцевості персоніфікували, уявляли в подібні надзвичайних, ворожих людині істот.

***

“Серед забобонних профілактичних та й лікувальних засобів до цих пір не втратив свого значення вогонь, який був предметом поклоніння наших предків. Як підтвердження поклоніння вогню збереглося те, що деінде спалюють одяг хворого, а також кидають у вогонь зліплені з глини хворі частини тіла.

Інша стихія давніх – вода в найрізноманітніших її проявах. Вона використовувалась головним чином, як лікувальний засіб при багатьох вже розвинених захворюваннях.

Цілющою вважалася дощова вода. Такою ж цілющою, особливо при захворюваннях очей була в народі роса. Поважилася град і сніг, як небесні посланці”. (Г. Попов)

Магічними засобами профілактики при епідеміях чуми, холери, тифу були: оборювання села, розкладання вогню, палення кішки, закопування ладану на перехресті доріг, влаштування обідів для убогих, ношення оберегів тощо.

Цілющу силу мали трави зібрані у певні дні і години. Застосовувалися у народній медицині засоби тваринного походження: молоко і молочні продукти, жири, сеча, кров та певні органи, нутроші. Важливе місце у народній медицині давніх слов'яни займали магія води, вогню, землі, мінералів, а також деякі числа (три, сім, дев'ять), час виконання певних дій у лікуванні.

ВІСПА

Ще називали дух хвороби віспи – **Царівна Василівна, Воспа Іванівна, Оспиця, Гостя, Гостя Іванівна, Оспа Осповна**.

Дух цієї хвороби персоніфікували в жіночому роді. Ставлення до хвороби було шанобливим. Тільки починалася епідемія – пекли млинці, пироги, йшли в хату до хворого, кланялися йому низько і просили хворобу, щоб змилостивилась. Здорових дітей мили водою, яка лишалася від хворого. Уявляли, що віспа – дух, який знаходиться в тілі хворого, тому з нею розмовляли як з духом, звертаючись не до хворого, а до хвороби. Віспу закликали до себе в дім. Хворих на віспу парили в лазні, струпні заживляли горілкою, присипали попелом і пилом з вугілля.

На відміну від інших хвороб, які старалися прогнати, віспи догоджали: не мили підлогу в домі, не лили воду – віспа цього не любить. Смерть від віспи вважалася за благо; ніби на тому світі кожна віспинка стане перлиною. Старовіри вважали, що дитя, яке померло від віспи буде в перлинах, а щеплення від віспи називали “печаткою антихриста”.

У деяких місцевостях, коли починалася віспа, в сім'ях припинялися сварки, чоловік і жінка не лягали разом спати до одужання хворих, білизну не прали, в хату не заносили речей, які неприємні віспі, наприклад, дьоготь. Якщо віспа обминала якийсь дім, вважали, що вона образилася на ту сім'ю, просили у неї пробачення, запрошували в дім хворих дітей, або мати йшла із здоровою дитиною до хворої купувати віспу за гостинці. Здорова дитина мала цілуватися з хворою, їсти з нею з одного посуду, пити з одного кухля тощо. Лазня для хворих була завжди

так нагріта, що ті зачасти втрачали свідомість. У тяжких випадках лікували вівсяними млинцями, які прямо з жаровні клали на лідь прикрите тіло хворого. Вважали, що і в разі смерті, і в разі одужання Оспа Осповна переходить в іншу людину. Щоб цього не сталося особливим заклинанням випроваджували хворобу до лісу.

Ще називали віспу **повітріє**, вважали що вона приноситься злим вітром. Де він не повіє, де не змахне червоною хусткою, – скрізь все живе вмирає. Ніби їздить повітріє у летючому візку, до якого запрошують страшні привиди, мару, а то й саму смерть.

ВОДЯНКА

Ця хвороба може прив'язатися до тієї людини, яка вночі вип'є води, бо ніч – це час володарювання всілякої нечисті і нечиста сила може засісти у воді, щоб причепитися до необережного. У народі є повір'я, що від водянки треба випити води з розпареного цвіркуна.

ВОЛОСІНЬ

Дух хвороби, який називають у народі “**костоїд**”. Мучить жінок, які прядуть на свята і ще в святі п'ятниці. Об'їдає палець так, що з нього випадає нечиста кістка. Ще так називали всякого нечистого духа, волохатого, кошлатого.

ГИКАВКА

Якщо вірити забобонам, то це хвороба, яку напускають злі духи. Силою чародійного слова нечистий дух проклинає чиє-небудь ім'я; швидко летить нечисть на крилах вітру, і перший перехожий з таким іменем стає жертвою. Інколи намовляють гикавку на камінь чи на комах, і той, хто перечепиться через камінь, чи ковтне комаху, підхоплює напущену хворобу.

Дух хвороби гикавки викликає істеричні припадки. При цьому людина бурмоче незрозуміло що; інколи вважали те бурмотіння пророцтвом. Голос, яким промовляла хвора людина, вважали голосом духа хвороби.

Одним з різновидів хвороби гикавки була німуха, німота, що відбирала мову у хворого. Виліковували від німухи знахарі.

Вважали, що гикавку неможливо прогнати з тіла хворого. Зі смертю хворого гикавка не вмирала, а переходила в іншу людину, особливо у того, хто не в добрий час згадував нечисту силу.

Насилали цю хворобу чаклуни; замовляли якийсь предмет і клали його так, щоб людина спіткнулася і вилаялася. Зняти гикавку міг той же чарівник або сильніший. Прислухалися до бурмотіння хворого, щоб почути ім'я того, хто зурочив.

Гикавка супроводжувалася головокружінням, головним болем, слабкістю, втратою апетиту. Хворі на гикавку не здатні були виконувати найпростішу роботу.

ГНІЙОВА

Лихоманка, яка нападає на людину в ту пору, коли вивозять гній (**гнійна**) на поле. Боролися з нею такими ж способами, як і з іншими хворобами.

ГОСТЕЦЬ

Так у народі називають **суглобовий ревматизм**. У замовляннях він постає в подібі особливого злого духа, який живе в темних місцях. Буває чоловічої і жіночої статі, переходить у людину різними шляхами. Поселяється в очах, шиї, у плечах або між плечима, у м'язах, грудях, серці, жилах, мозку, животі, кістках, колінах, руках, ногах, у всьому тілі. Уявляли гостець темним, гнучким і невідступним, як тінь.

Ось що подає про цю хворобу Гійом Левассер де Боплан: *"...я говорив про хворобу, яку вони (козаки) називають гостець і якою часто хворіють. Хворі на цю недугу (яка зветься у Франції "колтуном") цілий рік лежать без руху, ніби паралізовані, відчуючи великий біль у нервах. Вони нестримно кричать від цього. Коли мине рік, якоїсь ночі їм так сильно пітніє голова, що вранці все їх волосся склеєне до купи і звисає одним широким пасмом, ніби хвіст тріски; від цієї хвилини хворий почувається набагато краще, а через кілька днів одужує, будучи в кращому здоров'ї, ніж перед недугою. Лише волосся виглядає жакхливо, не можна його розчесати, а коли хотів би зрізати, то рідина, що виділяється через пори на голові, за два дні спала б йому на очі і він неодмінно втратив би зір..."*

Про цю ж хворобу свідчить інший француз, дипломат Жан Бенуа Шерер (служив у Петербурзі в другій половині XVIII ст.) у своїй "Історії Малоросії": *"Козаків мучить своєрідна хвороба, яку лікарі називають "пліка", а місцевою мовою іменується вона "пошесть"... Далі Шерер повторює свідчення Боплана, але в нього є цікаві доповнення: "Ця хвороба, розповсюджена серед коней так же, як і серед людей, вважалася невиліковною, але дякуючи переміні повітря при переїзді в інші країни було кілька випадків одужання. Цей недуг йде, як вважається від жорсткості або якої іншої прихованої якості води. Цікаво, що вона передається через статеві зносини як венерична хвороба, і що іноді вражає новонароджених немовлят. Але коли діти дорослішають, вони виліковуються і навіть таким чином назавжди убезпечують себе від цієї хвороби"*.

ЗУРОЧЕННЯ

Заочне наслання **порчі, уроки, навроки, пристріт**. Ніби насилають уроки (зурочують, насилають порчу, злу силу, хворобу) на людей чаклуни і відьми. Роблять вони це з допомогою призору, наговору, напуску, відносу, обмови.

Наговор (заговор) і напуск. Наговорюють на хліб, сіль, воду, напускають по вітру і по сліду, підкидають наговорені речі і т. ін. Наприклад, вірили в народі, що при попутному вітрі чаклун бере в руки сніг або землю, кидає за вітром і каже: *"Кулла, кулла! Засліпи такому-то вороні (блакитні, карі, чорні, зелені очі)! Роздуй черево, щоб було товщим, аніж вугільна яма, висуши тіло, щоб було тоншим травиці лугової, зведи його зі світу, як укус змії-медяниці!"*

Вважали, що чаклун-лиходій виходить на вулицю, стає проти вітру, промовляє потрібні злі слова, вітер підхопить – хто перший вдихне того вітру, той і буде зурочений. Буває хвороба і від самого злого холодного вітру або вихору – **підвій**. А ще, за народними повір'ями, насилає цю вітрову хворобу нечиста сила, яка живе в холодному вітрі – **завійна /завійниця/**.

Через наговорену сильним чаклуном річ досить переступити, на зачароване місце досить сісти, щоб захворіти. Іншому ж чаклуну потрібен заклятий порошок, щоб кинути його за вітром на жертву; і якщо хоч одна порошок попала на людину чи на скотину – справа зроблена. Буває, що чаклун тільки злегка штовхне в плече – і людина зурочена.

Чаклуни беруть землю із свіжої могили, поліл із семи печей і підкладають в черевики визначеної людини. Дістають цвях з домовини, підкидають на конюшню, щоб коні хворіли.

Щоб занепастити молодих, зашивали їм у подушки волосся старої німечної баби, скіпки, кісточки з кладовища, вовчі ягоди. Знахар знімав порчу тим, що виймав те покладене, обпалював його на вогні свічки і пускав на хвилю.

Віднос. Псують відносом не навмисно і не зі злості, а ненароком: роблено було на іншого, а підвернувся сторонній, невинний чоловік, який підібрав наговорену, “порчену” річ. Лікують у таких випадках знахарі, але вони мають бути сильнішими від тих, хто наслав порчу. Спосіб лікування дуже простий: знахар йде на роздоріжжя і кидає там вузлик, куди зашитий попіл, вуглина і шматочок глини від печі. Таким відносом відводиться порча від того хворого, до якого кличуть знахаря.

Але віднос має свої небезпеки, так як той, хто першим підніме віднесений вузлик, неодмінно захворіє. А це, у свою чергу, матиме погані наслідки для першого хворого, вже вилікуваного від порчі за допомогою вузлика. Коли його душа у свій смертний час виїде з тіла, сатана скаже ангелу Божому, що, мовляв, ця душа моя, вона зналася зі мною, приносила мені на роздоріжжя хліб-сіль. Тому порча навіть знята шкідлива і для жертв, і для тих, хто її напустив.

Призор (озик, зглаз). Бувають очі у людей добрі і навпаки – злі, дурні. Дурне око, злий погляд – зурочує людей. При зустрічі з людиною, погляд якої вважається недобрим, треба подумки промовляти: *“Недобрий глаз не дивись на нас”* і в уяві накрити власника злого погляду якоюсь посудиною.

Щоб попередити зглаз, прикушують язик, тримають дулю в кишені, тричі плюють через ліве плече, тричі стукають по дереву, нашіптують на воду, якою умиваються або яку п’ють, одягають білизну навиворіт, називають дитину вигаданим іменем, підкурюють у хаті волоссям, умиваються з срібної ложки, читають замовляння. Наузи (чарівні вузли) на паску оберігають від призору.

Лікували призор так: брали воду незайману, з печі три вуглини, четвергову сіль. Все це клали у склянку, дмухали тричі над нею, потім тричі плювали вбік. Після цього раптово бризкали на хворого тричі, давали тричі сьорбнути, витирали груди проти серця.

Щоб запобігти призору, за повір’ями, дівчина мала погладити себе рукою нижче спини, потім провести тією рукою по обличчю, примовляючи: *“Як ти в мене не глазлива, так і я щоб не глазливою була!”* Призор знімали рососою, яку збирали на Прокла (25 липня).

Від призору особливо оберігали дітей. Голе немовля гола бабуса обносила навколо лазні, примовляючи: *“Зоря-зоряниця, візьми з раба Божого такого-то, призори денні і ночні”*.

Кума після хрещення брала з печі вуглину, йшла на перехрестя й кидала за спину. Потім поверталася не озираючись.

Якщо хто казав матері, що дитя гарне та миле, хвалив дуже, то мати повинна була облизати дитині

лице тричі і тричі сплюнути. Те ж вона мала зробити й під час купання.

Старалися, щоб не було зайвих очей, коли корову доять; коли насіння готують до сівби; коли приплід з’являється – боялися призору.

Обмова (оговор). Порча може бути від обмови, коли *“не в час мовиться”*. Обмову роблять навмисно чаклуни, а інколи випадково, безумисно. Буває так, що сусідка скаже сусідці, яка вийшла на вулицю після довгої хвороби: *“Сиділа б краще дома”*. Та злякається й захворіє ще тяжче.

Притка. Порча буває від притки, яка вважається сильнішою від призору; її важко розпізнати, бо вона відрізняється складними й заплутаними ознаками. Непросто розібратися: чи схопило зненацька, без всілякої причини; чи випадок спровокувало давнє внутрішнє пошкодження, що зненацька загострилося; чи хвороба причепилася в лазні, чи хто наврочив.

Вузли. Ніби, щоб зіпсувати кого-небудь, чаклун брав нитку з вовни і нав’язував на ній вузли. Цю нитку кидав у такому місці, де на неї міг би наступити той, кого хоче зіпсувати. В’язав вісім подвійних вузлів, і приказував: *“1. Вийду на вулицю. 2. Кину в чисте поле. 3. На відстань. 4. Між двори. 5. В луки. 6. В моря. 7. В ліси. 8. В зибучі болота”*. А потім: *“Хоч і тут залишу, куди піде, тут і буде”*. Робив це увечері без хреста. Якщо той, на кого порча намічена, наступить на заговорену нитку, спіткнеться і вилається – тільки скаже лайливе слово, як порча починає діяти.

Слід. Про слід людини є багато забобонів.

За переказами по сліду напускають порчу: злі люди виймають слід, землю де ступав чоловік, і кидають на дерево – хвороба не проходить, всихає дерево, а з ним і зурочена людина. Звільнити від порчі може лише досвідчений знахар. Але якщо землю кидають на воду, то й знахар безсилий.

Ще слід у торбинці чіпляють в печі, а в димарі замазують глиною волосся приреченого: земля й глина сохнуть – на людину теж нападає сухота.

Нашіптують чаклуни над слідом – пов’язують волю визначеної людини.

Вимірюють крок людини скіпкою і спляють її примовляючи злі слова – від цього у жертви віднімаються ноги.

Щоб позбутися порчі по сліду, кидали на вітер волосся хворого; спалювали на Благовіщення білизну зуроченого.

Вважалося, що наступити на чужий слід – на лихо, ноги будуть боліти.

У народі вірять, що порчі можна позбутися, якщо ходити задом наперед. Ще вважали, що чаклун, який наслав порчу, зняти її не має сили, треба шукати знахаря.

Проти зурочень допомагає хрещенська та богоявленська вода, але найкраще, за народним повір'ям, лікує вода, яку тричі виливають на камінь в лазні і підхоплюють в ківш, не даючи пролитися на підлогу. Цією водою поливають хворого, а ще п'ють її. При цьому примовляють: *"Як на кам'янці – на матінці підсихає і пригорає, так на рабу Божому такому-то підсихай і пригорай!"*

КОРОВ'ЯЧА СМЕРТЬ

У слов'ян дух смерті рогатої худоби. За повір'ями, з'являлася вона в подібні корови, собаки, чорної кішки 18 лютого за новим календарем (5 лютого за старим) на Агафію-коровницю. Пізніше символом її став коров'ячий череп. Коров'яча смерть або **чорна неміч** – тяжке лихо хліборобських племен. Її приносили жертви: добувши живий вогонь, спалювали у дворі півня, ще проганяли худобу через дим від живого вогню.

За свідченнями дослідників, одним із способів перестороги від коров'ячої смерті була ритуальна оранка навкруг поселення. Вночі нишком збиралися заміжні жінки в білих сорочках з розпущеними косами, брали в руки дубці, коси, серпи, одягали на вдову хомут, запрягали її в плуг і обходили село. При цьому зверталися до коров'ячої смерті з проханням піти геть, не чіпати худобу, погрожували косами та палицями.

На Агафію-коровницю освячували хліб з сіллю і чіпляли його коровам на роги, щоб вберегти від мору. У цей час якраз з'являється приплід у стайнях, і селяни, турбуючись про збереження ягнят і телят, забирали їх до оселі.

24 лютого на святого Власа творили різні обряди знову ж таки для збереження худоби: кропили корів свяченою водою, вночі ходили пастухи на роздоріжжя і рахували зорі аби овець було більше, аніж зірок на небі. У Давній Русі цей день був присвячений богу Велесу – покровителю домашньої худоби, якого в християнстві заступив святий Влас.

Якщо господині гарно за корівками доглядали і вберегли їх від хвороби, то вже із травня корови прибавляють молока.

КУМАХА

Кумахою називають особливу лихорадку, яка з'являється на початку березня. Живе вона в дрімучому лісі з іншими лихоманками.

Починаючи з Тарасія (10 березня) небезпечно спати вдень і увечері – кумаху (**кумоху**) можна наспати. До цього дня кумаха не нападає на людей – її стереже домовик, а далі втрачає над нею силу.

Хворі на кумаху виходять на ті місця, де хвороба до них причепилася, сиплять навкруг себе ячневу крупу, кланяються на всі боки й кажуть: *"Прости, Мати Сира Земля! Ось тобі крупи на кашу, ось тобі й кумаха!"* Знову кланяються на всі боки і йдуть додому, вважаючи, що позбулися хвороби.

КУРЯЧА СЛІПОТА

Названа ця хвороба курячою тому, що, за народними повір'ями, її напускають злі люди, скребучи ножем, яким ріжуть старих курей і пускаючи за вітром на того, кому хочуть відомстити чи нашкодити.

У народі відомо багато способів позбутися цієї хвороби. Треба сідати над діжкою з дьогтем, приказувати: *"Дьоготь! Дьоготь! Візьми від мене курячу сліпоту, а мені дай світлі очі!"* Вважають, що дьоготь у рідні з цієї хворобою і з жалості забирає до себе неприкаяну сліпоту. Після цього хворий повинен піти на перехрестя, сісти там і ніби щось шукати. Якщо хтось із перехожих запитає, що він робить, має відповісти: *"Що знайду, тобі віддам"*, – потім втерти очі рукою і замахати на перехожого. Якщо виконати цей обряд – куряча сліпота зникне.

Ще передають, що від цієї хвороби дивляться в шпирину дошки, звідки випав сучок.

Сидять також над парою вареної волячої печінки і їдять її. Дуже корисною від курячої сліпоти вважається вода, яку беруть з того місця, де річка бере свій початок, або з тих місць, де річка не замерзає взимку, або з трьох непочатих криниць.

ЛИХОМАНКА

Слов'яни персоніфікували духів хвороб. Особливо цікавими є вірування і перекази про лихоманку (**лихорадку, лиходійку**). За повір'ями, лихоманок –

дев'ять, а в більшості замовлянь – дванадцять крилатих сестер; живуть вони в глибоких темних підземеллях пекла і уявляються злими страшними бабами: худими, розкуйовдженими, завжди голодними, іноді сліпими безрукими, вислогубими. Зовуть їх ще **бісиці-трясовиці**. Одна з них – старша сестра – головує, скеровує дії інших, насилає їх на землю мучити людей.

У пізніших замовляннях зустрічається 7, 10, 12, 40, 77 хвороб. Називають їх "дщерями **Ирода (Ирода)-царя**".

У назві кожної з хвороб вгадуються ті муки, якими вони терзають рід людський:

Трясея (трясучка, трясовиця, трясуниця, потясуха, трясеця) від дієслова "трясти", тіпає людиною, викликає високу температуру. Уявляли її бабою з очима, що вискакують з лоба; зуби стукотять, руки трясуться. Трясея нападає на людей разом з льодеєю та огнеєю. Але не з обома відразу, а з кожною окремо, бо льодея і огня ворожі між собою. Трясея – страшна баба, волосся в неї збите в один клубок, лице в страшних глибоких зморшках; вчепиться в людину і трясє її, тіпає нею, витрясає душу.

Льодея – холодить як лід; кого вона мучить – той і на печі не може зігрітися, ще зовуть її **озноба, зябуха, студенка, зимниця, знобуха, лідниця**. Льодея – одна з хвороб, яка, за повір'ями, трохи поступається силою огнеї і трясеї. Льодея ніколи не зустрічається з огнеєю, але інколи приходить на зміну їй. Ця хвороба забирає в людини сили тихцем, нишком; при цьому хворий відчуває головокружіння і присмак крові в роті. Льодея приходить вночі з мороком. За уявленнями, пальці в неї сині, довгі, з маленькими голками замість нігтів. Вона запускає ті нігті-голки в тіло людини і холодить кров. Нападає часто весною, коли ще сонце не встигає прогріти повітря і землю. Здавна виганяли льодею міцними напоями.

Огня (вогня, огненка, вогневиця, гарячка) – насилає внутрішній жар. У південних слов'ян – "**грозиця**" – вказує на зв'язок з грозою, з полум'ям блискавки. Огня уявлялася в образі старої баби із зморщеним червоним лицем, палаючими очима і лисою головою. Одяг у неї червоного кольору, розвівається навіть в тиху погоду. Вона найстрашніша з усіх хвороб, найжорстокіша. У давні часи, щоб уберегтися від огнеї парились в лазні, мисливці натиралися жиром. Вважали, що відганяє огню амулет з тотемного звіра. Огня нападає на слабких. Вона намагається випалити внутрішні органи людини, при цьому викликає невтомну жагу, котру не загасити водою. Сама ж огня боїться спеки.

Якщо в селі з'являлася гарячка, то з хати, де були хворі, не випускали нікого і заходити з вулиці в хату нікому не дозволялося, щоб гарячка не перекинула-

ся доброю людиною, не вийшла на вулицю для пошуку нових жертв.

Гнітея (гнітниця, гнітуха, гнітучка, черевуха) – хвороба шлунку, нутроців; гнітить утробу, відбирає апетит, викликає рвоту.

Гринуша (грудниця, хрипуша, храпуша, гризачка) – стискає серце, груди, викликає хрипи, кашель. Гринуша лякає людей своїми криками, хрипами. За повір'ями, у кого біля оселі кричала сова, до того прийде гринуша. Нападає вона здебільшого на підлітків. Гострими зубами впивається в горло, а довгим язиком забиває людині рот і не дає розмовляти. Але не калічить, а лякає. У дорослих гринуша викликає хрипи, кашель, не дає дихати, зупиняє серце. Гринуша не визнає інших подруг-лихоманок і нападає на людей сама. Пересуватися їй тяжко. В дім проникає тільки з протягом.

Глохня (глухья, глуханя, глушня) – нападає на голову, закладає вуха, викликає глухоту, відбирає слух.

Костоломка (ломья, ломова, ломота) – помить кості, ребра, спину: *"...аки сильная буря древо ломит, такоже и она ломает кости и спину"*.

"Баби-знахарки встають на хрестці вдосвіта і впотемку, сидючи без запаски біля порогу, прядуть по два починки, крутячи веретено навпаки, тобто від себе (а не до себе, як прядуть звичайно) і кладуть їх навхрест; цією пряжею перев'язують руки й ноги від грижі (ломоти)" (Михайло Максимович).

Пухнея (пухля, пухлячка, дутиха) – насилає пухлини.

Коркуша (корчі, корчя) – жили зводить, насилає корчі.

Глазниця (глазья, очниця) – мучить людину хворобами так, що не дає очі ступити, разом з нею приходять до людини біси і кошмари, з розуму зводять.

Жовтуха (желтея, жовтяниця) – жовчна хвороба, шкіра людини від жовтухи гіпнозом або ще заганяли в шуку. Хворого примушували дивитися на рибу до тих пір, поки шука не засне і не пожовтіє, тобто, не забере хворобу. Щоб не захворіти жовтухою, носили на шії бурштин.

Навія (невья, огнеястра) – він нав, дух померлого, смерть; **нави** – покійники. У цій назві – зв'язок демонів-хвороб з духами померлих. Навія – найстарша з сестер-лихоманок, вона найсильніша, якщо візьметься за людину – смерті не уникнути.

У слов'ян збереглося багато повір'їв, переказів про хвороби та замовлянь проти них.

"Звертаюся до вас раб божий (такий-то), прошу, великі помічники, сказати мені: для чого виходять з моря океану жінки простоволосі, для чого вони по світу ходять, відбивають від сну, від їжі, смочуть кров, тягнуть жили, як черв'як, точать

чорну печінку, пилками пиляють жовті кості й суглоби? Тут вам не хата-житло, не прохолода; ідіть ви в болота, в глибокі озера, за бистрі ріки і темні бори: там найдки цукрові, напої медові, перини пухові – там буде вам хата-житло, прохолода по сю годину, по сей день, слово моє, раба божого (такого-то), кріпке-кріпке” (Заклинання від лихоманки).

За повір'ями, 2 січня мороз і зима виганяють із пекла сестер-лихоманок з нечистю і ті шукають собі притулку серед людей в теплих оселях.

15 січня на Сильвестра знахарі проганяли хвороби замовляннями та іншими магічними діями. Кажуть: “Сильвестр жене лихоманок за 77 верст”. Особливістю замовлянь проти хвороб був перелік їхніх імен.

18 січня збирали сніг (перед Водохрещею) і тим снігом лікували недуги – оніміння ніг, головні болі, корчі.

На Максима 11 травня хворих на лихоманку відпоювали березовим соком.

2 грудня перші заметілі проганяють різні хвороби в яруги, урвища, тріщини, печери.

10 грудня північний вітер, якщо дме в цей день, змитає хвороби з землі.

Від лихоманки, малярії в народі знали гіркий полин, спориш, чортополох, хрін, траву “живучку”, яку ще називали “лихоманочна трава”.

МОР

Дух епідемії, повальної хвороби. Причиною масових захворювань вважали нечисту силу, непевну істоту, злого духа, якого треба було вигнати або не пустити на обжиту територію.

Щоб випровадити хворобу або запобігти їй виконували спеціальні ритуали. Наприклад, щоб позбутися сибірської язви робили людське опудало і викидали у вікно, а потім несли і закопували біля кладовища як дух хвороби. Вважали, якщо поселення в лісі, то мору можна не боятися: лісовик хворобу відведе. Щоб хвороба на худобу не прийшла з сусідніх поселень, на дорозі ставили ворота з жердин на зразок тріумфальної арки, обкладали землею і чіпляли на верхній перекладині ікону Георгія Побідоносця чи Іллі Пророка. Ще оборювали село. Скотину-падаль закопували там, де здохла, вважаючи, що так закопають дух хвороби. Коли зустрічали кого в час ритуальної оранки: тварину – вбивали, людину – лупцювали добряче, вважаючи, що то дух хвороби.

МОРОВА ДІВА

Так у давнину уявляли всяку повальну хворобу. Показувалася вона в селі, обходила всі двори і хати, просовувала руку у вікно чи в двері, махала червоною хусткою, навіваючи на господарів смертельну заразу.

Як вона з'являлася, усі жителі зачинялися в своїх хатах, не відчиняли ні вікон, ні дверей, і тільки нестерпний голод чи спрага примушували виходити з житла.

Уявляли морову діву (**морову язву**) худющою жінкою високого зросту (інколи на ходулях), з розтріпаними косами, в білому одязі.

За деякими переказами, вона їздить по світу у візку або примушує сильного молодця носити себе на плечах.

НІЧНИЦЯ

Хвороба дитини, коли маля не спить і увесь час б'є (сучить) ніжками. Жінки вважали, що то нічні духи – нічниці – лоскочуть ступні дитини, від чого вони блищать. Щоб вилікувати дитину, жінки виносили її на зорі на вулицю і тричі зверталися до зорі: “Зоря-зоряниця, забери безсоння-невгамоння, а нам дай сон-угомон”.

Ще називають дитячу хворобу – лоскотун. Уявляли, що фантастична істота турбує малят уночі, лоскоче їх, не дає заснути. У замовляннях: “Матінко-Зоре вранішня, Матінко-Зоре вечірня, заберіть від немовляти лоскотуна, звільніть біле тіло, щоб воно до ранку відпочило”.

ОПІВНОЧНИЦЯ

Опівночницю ще називають лунатизмом, а людей, які хворіють на цю хворобу – лунатиками, ночеходами. Цю хворобу виганяють сімома лозинами або сорочкою дитини, яку міряють взад-вперед і навхрест ниткою, потім кладуть під поріг, щоб лунатик не міг через неї переступити.

ПЕРЕПОЛОХ

Дух дитячого страху, **переляку**. Від переполоху на дитину одягали сорочку задом наперед. Вважали, що переполох від собаки не такий небезпечний, собака сам той переполох вигавкає. Набагато небезпечніший переполох від злого і мовчазного гусака, що поженеться за дитям; та й укусу гусака заживає довго.

Якщо переляк не проходив, сорочку дитини міряли навхрест ниткою, яку потім клали під поріг, щоб всі її топтали. Коли й це не допомагало – йшли до знахаря.

ПІДТИННИЦЯ

Так називали хворобу, яка чіпляється до чоловіка, коли той напідпитку засинає під тином, на сирій землі чи мокрій траві.

ПРАНЦІ

Пранці – український народний просторічний аналог: пранці – від Франція (*"Щоб тебе пранці обсіли"*). Звідти була завезена на слов'янські землі страшна венерична хвороба **сифіліс** або **люес**.

У 1494 році французький король Карл VIII виступив проти Неаполітанської держави. У захопленому Неаполі французька армія грабувала, чинила наругу, солдати задовольняли свої плотські потреби. На той час неаполітанські жінки носили в собі смертельну хворобу, французькі солдати почали хворіти і помирати в страшних муках. У народі поширювалися чутки, що ця хвороба – наслідок канібалізму, а чи від статевих зносин вояків з хворими тваринами. Насправді ж хворобу "привезли" із Америки матроси **Христофора Колумба** і в Італію її "доставили" іспанські найманці Фердинанда Арагонського. Коли французька армія у 1496 році повернулася додому, Париж охопила страшна епідемія. Сифіліс називали **"неаполітанською хворобою"**, **"великою віспою"**. Церква наголошувала, що порятунком від епідемії у цнотливості і люди почали втікати у монастирі. Монастирі були переповнені, туди похопилися і безчесні, і благочестиві. Святі отці навіть ввели безцеремонну перевірку молодих дівчат на цноту; цнотливих проганяли геть, бо до монастиря мали йти грішниці, щоб спокутувати гріхи. З того часу хвороба поширилась по всіх країнах. Нині лікарі уміють розпізнавати та лікувати пранці (сифіліс).

Італійський лікар Джироламо Фракасторо записав таку легенду: *"Пастух на ім'я Сифіліс розізлив бога Сонця своєю розпусною поведінкою і той покарав його невеликою хворобою. Закохана в пастуха німфа Америка привела його в діброву, де росли цілющі дерева, а в ртутне озеро текло сірчане джерело. Там німфа вилікувала пастуха"*

ПРОСТУДА

Мабуть у світі немає людини, яка б не хворіла на простуду. У давнину ліків не знали, тому простуду, як і інші захворювання, лікували за допомогою засобів народної медицини: трав, настоянок, ягід тощо та силою слова – замовляннями.

Деякі народні цілителі та й лікарі вважають, що лікувати простуду медикаментами не слід. З їхньої точки зору правильне лікування – піст до 5 днів: можна їсти фрукти і робити хворому клізми. Біль, чхання, кашель, температура необхідні і корисні для здоров'я і поспішати їх позбутися за допомогою ліків не варто. Біль – важливий попереджувальний сигнал організму. Під час чхання дихальні шляхи і легені очищуються від шкідливих речовин і алергенів. А кашель звільнює організм від бактерій і вірусів. Якщо надміру глушити кашель ліками, це може призвести до запалення легень чи до іншого захворювання дихальних шляхів. Тільки коли кашель сухий – слід приймати ліки. Температура теж важлива зброя організму, яку ні в якому разі не можна "знешкоджувати" за допомогою ліків. Якщо вона не перевищує 39 градусів С, то сама по собі скорочує термін захворювання, нейтралізує віруси і бактерії.

Про все це знали давні слов'яни і уміло переморювали простуду. Якщо ж важко витримати піст і немає часу довірити своє здоров'я матінці-природі, слід звертатися до випробуваних віками засобів народної медицини, рецепти яких можна відшукати.

ПРОЩЕННЯ

У народі існує повір'я: якщо хто захворіє в лісі чи після купання, а сам знає за собою якийсь гріх проти цього водоймища (плював у воду), або лісу (рубав дрова, ламав гілки), – то не вилікуватися йому ніяк інакше, як піти до лісу чи до ріки і попросити прощення (прощення) тричі, кланяючись до землі і кладучи жертву – краще всього червоне яйце. Якщо після цього обряду за спиною покаяника почується шум гучний, тріск – значить, він прощений і буде здоровим.

СОБАЧА СТАРІСТЬ

Від дитячого недугу "собача старість" дитину "перепікають", тобто, садять на лопату і тричі швиденько засовують у затоплену піч.

СОНЯШНИЦЯ

Так називали черевні хвороби. Щоб їх вилікувати знахар брав миску, в яку можна було налити три пляшки води, прядиво і ківш. Миску ставив хворому на живіт, прядиво запалював. Гарячим обмотував хворого. Через обпалене місце ніби виходить хвороба, яка знаходиться в хворому. Пеньку потім знахар клав у ківш, а ківш ставив у миску. Під час цих дій він шепотів замовляння, без якого будь-яке лікування

не вважалося дійсним. Потім хворому давали випити цієї води – і він виліковувався. Але головна суть лікування в чудодійних словах замовляння.

СУХОТИ

“...дитяча хвороба, що проявляється в граничній худорбі дитини” (Б. Грінченко “Словарь української мови”).

Дітей, які хворіють цією хворобою, кладуть на деякий час в розщеплене дерево, потім тричі обходять з дитиною навколо дерева і розвішують на гілки дерева сорочку хворого. Повернувшись додому купують дитину у воді, взятій з дев'яти рік чи криниць і обсипають попелом з семи печей. Знахарки купали хворих дітей у відварі святої верби (свяченої Вербного тижня) при світлі повного місяця, примовляючи: “Місяцю-Адаме, ім'я тобі Аврааме. Дай тіла на сі кості; а як не даси, то прийми моці!” Чехи, щоб вилікувати дітей від сухот, купали їх у джерельній воді разом з собакою чи кішкою, щоб хвороба перейшла на тварину.

Один із способів знахарського лікування сухот подає Михайло Максимович: “До схід сонця мують хворого у тій воді, що віск б'ють і коли обмиють, то вливають воду під тин та приговорюють: “Тобі, сухий плоте, не розвиватися, а рожденному, молитвенному, хрещеному сили набираться”. І, не озираючись на те місце, іти в хату”.

УТИН

Якщо з'являлися сильні болі в крижах чи ломити в попереці, що не продихнути, це значить, що до людини причепився утин. У таких випадках клали хворого животом на поріг хати, брали тупий косарик в руку, легенько постукували по спині хворого і вступали з утином у переговори, питаючи його і слухаючи відповіді: “Що рубаю!” – “Утин відсікаю”. – “Рубай гарно, щоб вік не було!”

УШИБ

Щоб вилікувати ушиб, прикладають до нього ялинковий попіл у суміші з яєчним жовтком. Тих, хто сильно розбився, ніби треба виносити на те саме місце, де сталася біда і молитися до землі, просити в неї пробачення: “Пробач, сторона, Мати Сира Земля!” Щоб ушиб не розболівся, слід відразу примовляти: “Батьюшка, святе місце, не ти на мене найшло, а я на тебе, вже прости мене, Христа ради!”

ХОЛЕРА

Страшну хворобу холеру в народі ще називали **птиця-юстриця**. Ніби має вона вигляд чорної птиці з хвостом і зміїними головами. Вночі пролітає над селами-містами – де зачепить воду залізним крилом,

там буде повальний мор. Про цю хворобу, яка спустошувала землю, в народі ходила загадка:

На морі-океані,
На острові-Буяні
Сидить птиця-юстриця.
Вона хвалиться-вихваляється,
Що всього перебачила,
Всього перепробувала:
І царя в Москві,
І короля в Литві,
І дівку в намисті,
І немовля в колісці.

Від холери ховалися. Заходили в нетоплену лазню, лягали на полицю і прикидалися покійником. Або зачиняли в хаті двері, завішували вікна – щоб хвороба подумала, що нікого немає вдома і пішла собі геть.

Уявляли дух цієї хвороби в подібі старої баби із страшним, злим, перекошеним муками обличчям. Де вона зайде переночувати – не лишилась жодної живої душі. У деяких місцевостях вважали, що дух цієї хвороби приходить з-за моря в образі трьох сестер – страшних дівочь у білих саванах.

Захисником від холери, як і від інших хвороб вважали лісовика, інколи домовика. Померлих від холери виносили в закритих домовинах через вікна, щоб хвороба не запам'ятала поріг (вхід через двері). Вночі біля могили померлого закопували живу кішку – жертву хворобі, щоб вона змилювалась і не забирала членів сім'ї. Відомі випадки, що в жертву холері приносили й живих людей, старих чи дітей, закопували разом з півнем, собакою і чорною кішкою. Холеру ото-

тожнювали бувало з померлим від неї, влаштовуючи тоді пишні похорони самої хвороби.

ЦИНГА

За повір'ями, на північних островах і землях ходять страшна височенна баба, видима всім, розмовляє як і люди. З'являється під різними личинами: наприклад, приходить до втомленого мандрівника у подобі молодої жінки, нещасний милується красою, солодко засинає, але сон той переходить у смерть.

Коли вітер свище на безкраїх просторах, цинга з'являється у вихорі, танцює і співає страшну пісню: *"Тут усі голі, беззахисні! Тут немає ні співу церковно-го, ні дзвонів Великодніх! Тут усі голі й безпомічні!"*

Часто ніби бачать як стоїть вона на кормі дванадцятивесельного баркаса, а її сестри – лихоманки – сидять на місцях гребців, розкуйовджені, страшні й злі. Головне – їх не зачепити, не покликати, навіть ненароком не виказати себе, не показати свого страху – тоді вони поминуть.

Народ у уяві своїй поселив страшну хворобу цингу у далекі північні краї, а в товаришки приписав їй страшні лихоманки. Усе погане, недобре, неприємне, страшне – хвороби, недуги, напасті, голод – асоціювалися в народі з холодом, похмурою погодою, відсутністю вогню і сонця. Тому все погане жило далеко в холодних краях, де немає ні сонця, ні церков і звідти приходило на слов'янські землі, приносячи біди і негаразди.

ЧАХОТКА

Є повір'я, що, коли хто хворіє на чахотку, треба йому зарізати корову і лізти по її череву до горлянки – тоді хвороба мине.

ЧУМА

Страшна хвороба, епідемії якої спустошували цілі села і містечка. Давні слов'яни персоніфікували духи хвороб, особливо ті, які найбільше дошкуляли, проти яких люди були безсилі. Поляки вважали, що чума їздить у двоколісному візку. У переказах лужичан вона з гуркотом їздить по вулицях опівночі на невидимій колісниці. У домі, біля якого зупиняється чума, буде покійник.

Наближаючись до міста чи села, чума точить свої стріли, і кого першого зустріне – в того і вціляє, а потім вже заходить у місто чи село. Тому першими хворими бувають проїжджі або мандрівники. Як і відьми, чума може прибирати подобу кішки, коня, корови, птаці чи навіть мотка ниток; де вона показується – там виють собаки, туди прилітає ворона або сич, і, сідаючи на дах, криком своїм віщують біду.

За повір'ями південних слов'ян, коли чума ходить – півні хрипнуть і замовкають, а собаки втрачають здатність гавкати, виють лише та гарчать на непрошену гостю.

Українці в казках та переказах передають, що чума живе в тому краї, де немає ні собак, ні півнів, де не дзвонять дзвони церков – у краї хмар зимових, на холодній півночі. За те, що чума відбирає у собак голос, ті переслідують її. Чума боїться собак, втікає від них, про це є в переказах: *"...Селянин спав на копиці сіна. Пробудився від шуму і побачив величезну жінку в білих строях з розвихреним волоссям, яка втікала від зграї собак. Вона скочила на драбину, вилізла до середини копиці, та й почала дражнити собак. Ті гавкати не могли, тільки гарчали та вили. Селянин тихцем підкрався до чуми – він її відразу впізнав – і штовхнув з драбини ногою. Чума перескочила собак, посварилася кістлявим пальцем чоловікові, майнула швидко і щезла. Селянин дуже перелякався і хоч залишився живим, нога в нього з того часу сіпалася..."*

Півнячий крик і церковні дзвони визнані як цілющий засіб проти хвороб. Ще в народі вірять, що собака із своїм гострим зором і особливим тонким нюхом пізнає присутність нечистих духів, чує наближення чуми і смерті, кидається на них як вірний сторож. Коли пес виє – це знак того, що він бачить смерть.

У болгар є перекази, що в давні часи кішка була старшою сестрою чуми і часто біла її за лінощі та непослух. Тому чума не жаліє котів, вбиває їх, вони ховаються від неї за піч.

Коли була епідемія чуми, люди ховалися в помешканнях, не відчиняли вікон і дверей, тільки голод примушував їх виходити з осель. Чіпляли таблички, щоб обманути хворобу: *"Приходь вчора", "Немає нікого вдома"* і т. ін.

У Західній Україні, як ішла чума по селах, казали, що то – **страшний гомін** – поїзд чуми: сама **морова діва** в колісниці, а за нею всіляка нечисть у валці суне, хвороби та біси. Ніби з'являється страшний гомін у селах з гуркотом, шумом, виттям бурі.

Серби називали чуму **куга**. Уявляли її страшною кістлявою бабою.

За багатовікову історію Києва епідемія чуми неодноразово спустошувала місто. У літописах збереглися відомості про найбільші спалахи епідемій. Так, літописець писав у 1352 році: *"Был мор силен, зело в Смоленске, и в Киеве, и в Чернигове и во всей земле Русской смерть люта, и напрасна и скоро"*. У 1366 році морова язва знову спустошила Київ. Епідемії повторювалися в 1375, 1419, 1424, 1652 рр., а внаслідок спалаху з березня 1710-го по січень 1711 р. *"...пуст город Киев остался"*. Великий мор був під час російсько-турецької війни (1767-74 рр.). За період з 2 вересня 1770 по лютий 1771 р. померло від чуми в Києві близько 4000 чоловік. Хворі на чуму були в ті часи практично приречені: лікарі не знали як лікувати, протичумної вакцини ще не існувало. Епідемія чуми була в Києві ще у XIX столітті.

ЯЧМІНЕЦЬ

Досить неприємна річ – налив на оці, **чиряк**. Вважали, що це буває від злого погляду або коли лихий вітер підвіє, від протягу.

У народі збереглося багато рецептів і порад як лікувати ячмінець (**ячмінь**). Кажуть, що треба вколоти ячмінь на оці ячмінним зерном і віддати це зерно курці. Слід обвести або притиснути ячмінець шлюбною обручкою і прочитати молитву – почне спадати; повісити голку на нитці і дивитися на кінчик голки, доки ячмінь не спливе сльозою.

Найбільш відомий у народі спосіб: першо- або після- народжений брат (чи сестра) має показати дулю хворому оку, але щоб ніхто не був при цьому, і сказати: *"Ячмінь, ячмінь, ось тобі кукиш, що захо-чеш, те собі й купиш, купи собі топірець, січи себе попереки!"* Мовивши це тричі, слід провести по ячмінцю пальцем.

Вважали, що роса, зібрана до сходу сонця на Купала, цілюща при всіх захворюваннях очей, особливо ж вона допомагає, коли на оці ячмінець. Найкраще, коли хворий сам іде на луки і промиває очі тією цілющою росою.

А попередити ячмінець за народними повір'ями дуже просто. Тільки око засвербить, слід взяти срібну виделку і обережно провести тричі по віку туди-сюди – ячмінець помине, не з'явиться, піде до іншого. Те ж саме можуть робити чоловік і жінка один одному золотою обручкою.

ПРИСЛІВ'Я. ПРИКАЗКИ.

Бережи честь змолоду, а здоров'я все життя.

Біль без язика, а до серця кричить.

У здоровому тілі здоровий дух.

Здоров'я у сусіда не позичиш.

Здоров'я всьому голова.

Здоров'я не випросиш і не купиш.

Не проси у Бога хліба, проси здоров'я.

Хворий лежить, а здоровий біжить.

Хвороба коли не вморить, то скривить.

Хвороба лікаря шукає.

Хвороба нікого не красить.

Хворому все не миле.

Язичники, зріднивши душу із стихіями, не могли не усвідомлювати в душі тієї ж великої сили, яка такою страшною здавалася їм у вихорі, вогні, чи воді, утілена в поетичні образи богів чи істот надприродних.

Федір Буслаєв

НАДЗВИЧАЙНІ ПЕРСОНИ

Батьושка. Бідуни. Біснуваті. Відьма. Відьмак. Віщиця. Волхви. Гончарі. Закляті. Знахар. Золотарі. Каженик. Кликуші. Кобзарі. Козаки. Ковалі. Колодязьники. Лоцмани. Мельники. Пасічники. Пастухи. Пережинчик. Пічники. Повитуха. Скоморохи. Теслі. Характерник. Хмарогонителі. Чаклун. Чорнокнижники. Чумаки.

Посередниками у стосунках давніх слов'ян як з божествами, так і з духами природи, а пізніше – з нечистою силою, були непересічні особи, надзвичайні люди. Такі люди в первісних умовах уміли пояснювати явища природи, навколишній світ, пристосовувати для лікування трави, використовувати для життєвих потреб шкури тварин, дерева, каміння, обігрівати житло з допомогою вогню, виготовляти побутові речі тощо. Цим вони вирізнялися з поміж інших, були в привілейованому становищі, зверталися до богів та природних духів, передавали волю богів родичам. Так з'явилися жерці, волхви.

З часом визначальним фактором, ознакою надзвичайних людей стало володіння словом, уміння замовляти богів і духів. А ще уміння лікувати різні недуги, передбачати погоду, прорікати майбутнє.

Пізніше вирізнятися надзвичайні люди почали і за рахунок потрібних професій, високої професійної майстерності у важливих роботах. Ще можна позначити категорію надзвичайних людей, які мали специфічні, малопояснювані хвороби.

Незвичайність людини, її високе вміння, або притаманні тільки їй якості неосвічені родичі та сусіди пояснювали зв'язком з божествами та духами, а пізніше – з потойбічним світом, з нечистою силою.

“З одного боку, ремісник виступає творцем усіх необхідних для життєдіяльності людини предметів – творцем знарядь, якими люди підкорюють, оплюндюють природу, включаючи її у сферу культури, а також зброї, що служить для боротьби з ворогами. Знаряддя та предмети озброєння служать людям і як обереги проти злих демонічних істот та чаклунів. Тобто, ремісник уявляється добрим деміургом, творцем усього суцього, творцем і захисником людської культури. А з іншого боку, ремісник бачився людям могутнім чаклуном, зв'язаним з “нечистою силою”, який становив небезпеку для всіх, хто вступав з ним в контакт” (Василь Балушок “Майстер-ремісник та його вироби у народних уявленнях і ритуалі”, ж-л “Родовід”, №5'93).

“Майстри – це люди, обдаровані надприродною силою, які могли не лише конкурувати з демонами та спорити з ними, але навіть примушувати сповняти їх волю, коли сього вимагали обставини” (В. М. Гнатюк).

БАТЮШКА

Язичницькі обряди, вірування давніх слов'ян багато в чому були перейняті християнством, бо міцно трималися в народі. Так, господар дому, батько родини, був і залишився виконавцем усіх святкових ритуалів. **Батько** в обряді різдвяної куті виступає в ролі жерця. Те ж відбувається і коли господар розмовляє з морозом, вітром та іншими силами природи. Від цієї головної ролі батька-жерця перейшла назва на християнського священика – батюшка.

У Новому Завіті священство встановив Ісус Христос, який прикликав Апостолів і довірив їм виконання пасторських обов'язків. Апостоли передали владу своїм спадкоємцям: єпископам і пресвітерам через молитву і покладання рук. Так відбулося посвячення у всі три ступені священства: **єпископа, пресвітера і диякона**.

За християнською вірою, кожен священнослужитель є **вітцем (отцем, батюшкою)** людей, він молиться за них, хрестить, сповідає, творить святі таїнства і благословення; вчить про Бога; допомагає в тяжкі хвилини життя.

БІДУНИ

Деякі люди так і народжуються бідунями (**бідовиками, бездольниками**) – біда їх ніколи не покидає. Що б вони не робили, все буде невдача, стільки б вони не старалися. Допомогати їм марно: існує повір'я, що бідовики приносять нещастя і своїм сім'ям і гурту, до якого пристануть. Усі їх гонять, усяк хоче їх позбутися.

БІСНУВАТИ

Люди, в яких увійшов диявол. Біснуватих відрізняють від божевільних: божевільня останніх постійне, біснуваті ж стають такими в присутності священних предметів – хреста, ікони та інших. Вони вигукують богохульні слова, стараються плюнути на святині.

Біснуватими частіше стають жінки, аніж чоловіки. Під час припадку жінку не можуть втримати п'ять-шість сильних чоловіків: таку силу додає їй тілу диявол.

За повір'ями, диявол входить у людину при таких обставинах: від прикрих дум і смутку, від злостивості і грубої лайки, з наклепу чи наговору злих людей, під час їжі – коли їсти на ходу або переступаючи поріг.

Диявол оволодіває проклятими людьми. Наприклад, мати скаже в серцях синові чи доні: *“Щоб тебе параліч розбив, окаянна сило!”* – і віддасть тим самим дитину нечисті. Такі діти – біснуваті – живуть недовго, а після смерті їхні душі забирає диявол.

ВІДЬМА

Один з найпоширеніших персонажів слов'янської міфології. Назва цього персонажу походить від “відати” – знати.

Бувають відьми вроджені, що походять з відьомського роду і свої знання мають від мами чи бабусі; бувають навчені, які переймають відьомство від чужих відьом або від чорта, продавши йому душу. Відьми будь-що намагаються передати комусь перед смертю свої знання і тим відкупитися від чорта. Вроджені відьми, як вважають в народі, мають невеликого хвостика, навчені – ні.

“Взагалі, відьму в Росії розпізнати було набагато легше, ніж, скажімо, в Англії чи в Німеччині... Річ у тому, що в російських відьом є природжена ознака,

яка дозволяє безпомилково визначати їхню сутність. Це – хвіст... Правда, спочатку він буває досить маленький – не більший за вказівний палець. Але з часом він досягає чималих розмірів. Що енергійніше займається відьма своїм чаклунським ремеслом, то довший у неї хвіст” (В. О. Островський).

Коли люди не могли пояснити природні явища, вони вважали, що керують природою духи, чи боги, чи надзвичайні люди. За всіма оповідками та переказами, відьми і є такі люди. Вони відьмують – викрадають дощ і росу, через те бувають на землі посухи. Викрадають місяць і тоді стоять темні ночі – це коли хмари закривають місяць.

Ще відьми шкодять людям. Так давні наші предки пояснювали біди, негаразди та неприємності. Втратила корова молоко, значить відьма нишком доїть ту корову. Кажуть, що відьми роблять “закрутки” на збіжжі (на житі, пшениці), – закляття на господаря, який їм чимось не догодив. Коли споживати зерно з-під закрутки, то ноги й руки покрутить.

Чорні коти служать відьмам та чаклунам. Звідси й повір'я, що зле людині, коли дорогу перебіжить чорний кіт.

Дівчата часом стають відьмами, щоб приворожити до себе гарного хлопця. Старі жінки теж легко стають відьмами. Все це вони роблять, заклавши угоду з чортом, який наділяє їх чародійною силою.

Найбільш активними відьми стають на Юрія, Введення, Благовіщення, Купала. Тоді вони збираються на гулянки на Лисих Горах. Відома в народі Лиса Гора на правому боці Дніпра в Києві, куди злітаються відьми з усіх усюд. А київські відьми, як господині цього збіговиська, вважаються найвправнішими.

На гулянку – *шабаш* – відьма вилітає з хати через комин на коцюбі, вінику чи помелі, намастившись перед цим настоем з трав чи особливою речовиною. Тоді, яка б вона не була, стає гарною і молодою, на-

буває властивості літати. Перед світанком таким же шляхом відьма повертається.

“Шабаш – це збирище відьом, яке проходить найчастіше на вершині гори. Явка на шабаш для всіх відьом обов'язкова. Якщо котрась сонлива відьма забариться, до неї з'являється диявол і підганяє її, прислужливо подаючи їй помело. Перш ніж рушати в дорогу, відьма натирається чарівною маззю.

На шабаш відьма найчастіше летить у повітрі, зручно всівшись верхи на помело або кочергу. Із своєї домівки вона звичайно вилітає через димар...

Вилетівши з димаря, відьма швидко набирає висоту і бере курс на Лису гору... Єдина небезпека, яка підстерігає її в дорозі, – це бемкання дзвонів. Якщо відьма пролітає над церквою саме в ту мить, коли вдарили у дзвони, помело одразу ж робить вимушене приземлення. А втім, за свідченням деяких знавців, швидкість її польоту перевищує швидкість звуку, отож, цієї небезпеки, як правило, можна уникнути.

Шабашом керує сатана. Він велично сидить на троні, а відьми і чаклуни присягають йому на вірність. Все тут робиться навиворіт, все не так, як у людей. Наприклад, вклоняючись, відьма повертається до сатани не обличчям, а спиною. На знак відданості вона цілує йому не праву, а ліву руку й на додачу ще ліву ногу. Та цього замало: відповідно до встановленого етикету, всі цілують диявола під хвіст. Скінчивши з цілуванням, засипають брудними лайками бога, а сатану прославляють і величають, вимовляють слова святих молитов задом наперед: “Отче наш” звучить як “шан ечто”, а це – страшна крамола...

Відьми й чаклуни витанцювують дикий танець, повернувшись одне до одного спинами. Притомившись, сідають за столи.

Частування тут розраховані “на любителя”: зміїне рагу, фрикадельки з летючих мишей, смажені яцирки, гуляш із пацючих хвостів. Хліба й солі не подають.

Після бенкету диявол роздає відьмам чаклунський порошок, абсолютно необхідний у їхній повсякденній роботі. Рецепт виготовлення його не складний: треба взяти кістки, дрібно потовкти їх і замісити на жаб'ячій слині. Діє порошок безвідмовно: відьма непомітно кидає пучку на зовсім здорову людину і та падає мертвою.

Нерідко диявол постачає відьом маленькими паличками, які теж дуже потрібні в чаклунському господарстві. Побовтавши такою паличкою в брудній калюжі, відьма викликає бурі й урагани...” (В. О. Островський).

Відьми часто перекидаються домашніми звірами чи птахами, щоб проникнути в дім невідомими. Туди, де є домовик, відьма не ходить, бо він не дозволяє їй шкодити.

У календарі у відьом є свої особливі дні.

У ніч на Василя, 14 січня, відьми ніби крадуть місяць.

На пророка Малахію, 16 січня, відьми можуть задоїти корову до смерті, бо голодні. Цього дня господині задобрюють дворовика, щоб пильнував худобу.

31 січня, на Афанасія-ломоноса, характерники проганяють відьом. У морозну ніч відьми літають на гулянку і там втрачають пам'ять від надмірних веселощів, тому їх можна відучити відьмувати. Але можуть це зробити тільки знахарі.

7 липня – особливий день для відьом. Вони в цей день особливо шкодять, щоб потім на Лисій Горі розповісти про свої діяння. Тож, 6 липня, на Аграфену Купальницю, щоб уберегтися від відьом клали на вікна кропиву, а до хліва – молоде осикове дерево. Двір посипали маком – поки відьма його збере вже й півні заспівують.

12 серпня (на Силу) відьми обмирають, перепившись молоком. Цей день також удатний для знахарів, щоб відучити відьму відьмувати.

ВІДЬМАК

Відьмак, за повір'ями, наглядає за відьмами. Він добрий, нічого лихого не творить, навіть буває корисним: заважає відьмам робити зло, забороняє виходити з темних могил мерцям, розганяє темні хмари і т. ін.

Навіть після смерті відьмак не втрачає своєї сили. Нібито він б'ється на могилах з лихими упирями і завжди перемагає.

ВІЩИЦЯ

Так називають деяких відьом. Віщиця кладе своє тіло під ступу, а сама сорокою вилітає через димар. Тому й саму сороку називають віщицею (як ворона – віщим). Віщиця ніби викрадає дитину з утроби сплячої матері, а замість дитини кладе віник-голик, головешку чи шмат хліба. Вагітні жінки, щоб віщиця не підмінила дитину, у відсутності чоловіка сплять, одягнувши на себе щось з чоловічого одягу або підперізуються чоловічим паском.

Віщицями інколи називають ще демонів долі, духів, які наврочують біди і нещастя.

ВОЛХВИ

Жерці, кудесники – у слов'ян служителі язичницького культу. За давніми слов'янськими легендами, вони народжувалися від блискавки – шлюбу неба і землі.

Жерці в язичницьких обрядах були головними дійовими особами, бо вважалися виконавцями волі богів, наближеними до них, охоронцями священних капищ. Давньоруські літописи називають їх волхвами, кудесниками, яким були підвладні чарівні сили; жерці знали таємниці природи, вважалися посередниками між небом і людьми.

Найдавніша згадка про волхвів у літописі від 912 року, де йдеться про віщування одного служителя язичницького культу князю Олегу, що той матиме смерть від свого коня. Навіть князь був не в змозі протистояти надприродним силам волхвів.

У Густинському літописі записано про те, що волхви на київському капищі мусили підтримувати перед ідолом Перуна непогасний вогонь, а той, з вини якого вогонь згасав, карався на смерть, як ворог бога свого.

Функції найголовнішого жерця згодом перебрав на себе князь. У літописах є свідчення про князів Святослава і Володимира, які брали участь в обрядах жертвоприношення.

Зображення жерців зустрічається на археологічних знахідках. Вусаті чоловіки, волосся в них довге, спадає на плечі; буває, що бородаті, у білому вбранні з довгими рукавами, підперезані широкими чересами; сорочки з вишиваною вставкою на грудях, вузькі штани заправлені в чоботи.

У кожен рух волхви вкладали магичний зміст. Люди вірили, що волхви мають надлюдські знання, що вони віщі, відуни, що добре знають, чим і як уласкавити богів. Яку жертву призначали волхви та і мала бути. Вони лікували хворих, пророкували майбутнє і народ до них прихилився.

Слов'янське слово "волхв" – від "волохатий", "волохатий", що є синонімом слова "ведмідь", на яке в давні часи було табу. У свята весняного пробудження ведмедя (і всієї природи) 20-25 березня (масниці; в Білорусі – "комоедица", грецьке "комедія" від "комос" – ведмідь) одягали шкуру ведмедя (длаку) та інших звірів. Такі ж перевдягання, "рядження" відбувалися і в зимові свята (зимовий сонцеворот) з 25 грудня (Корочун, Коляда, Дажбожий день) по 6 січня (Велесів день).

Більша частина назв божеств, явищ і предметів, які дав народ, базувалася на досить сміливих метафорах. Але ті вихідні ниточки, до яких вони кріпилися на першопочатку, часто рвалися, метафори втрачали свою

Сергій Васильківський. Чумацький Ромоданівський шлях. Близько 1900 р.

поетичну суть, приймалися за прості, сталі вислови і в такому вигляді переходили від одного покоління до іншого, переживаючи віки, кочуючи з племенами і народами, осідаючи в різних місцевостях. Одні звуки замінювалися іншими, словам надавалося нове значення. Зміст давніх речей ставав все таємнішим і загадковішим. Починався невідворотний процес міфічних обманів, коли мова метафори втрачала доступність для загалу, ясність. Тоді виникла потреба в допомозі віщих, знаючих мову і культуру людей, жерцях–тлумачах. У слов'ян це були волхви – своєрідні вчені, мудреці давнини. Вони славилися як пророки і віщуни.

Кудесник те ж, що волхв. **Кудеси** – чари, волхвування. Хоч може це помічник волхва, його підручний. Ворожбитство жерців було частиною язичницької віри, вони гадали по сонцю, по зорях і місяцю, по птахам і звірах, по ході коня, по нутрощах жертвовної тварини.

Після прийняття християнства жерці змушені були піти в потаємні місця, бо їх переслідували і вони не мали змоги вільно виконувати свої обряди. Волхви ставали знахарями – лікували, передавали знання і досвід попередніх поколінь. Але не втрачали впливу на населення, вели боротьбу з новою релігією, за що переслідувалися християнством.

Відгомін язичницьких традицій – роль господаря дому в Різдвяний вечір, коли він виконує функції жерця, запрошуючи мороз кутю їсти і т.ін.

ГОНЧАРІ

Гончарство здавна відоме у слов'янських землях. Прислів'я *“Не святі горщики ліплять”* не тільки має на увазі, що *“Діло вмілого боїться”*, а, ймовірно, має ще й пряму дію. Гончарів (**горщечників**) вважали такими, що закладають з нечистими, бо ж вони з вогнем справу мають, горщики та глечики з-під вогню з'являються: *“Горщечник вогнем править, як чорт у пеклі”*.

В усному фольклорі, у літературних текстах XVII ст. діяльність майстрів (гончарів, ковалів, золотарів) порівнювали з діяльністю Бога, коли він створював світ і людей. Гончар кожного разу створює у своїх виробках якусь частину всесвіту. *“...різні види посуду мали антропо- і зооморфні назви: близнята, жидок, баранці, баришня і*

*т.п. Їх окремі частини називались шийки, вухо, носик, плечі, горло. Глечики для молочної продукції, особливо для збору сметани, робили з пупом – невеликим виступом на дні всередині посудини. Виробництво посуду з “пупом” тут, очевидно, зв'язане з ідеєю народження одних предметів і речовин іншими, характерною для міфологічних традицій багатьох народів. У даному випадку мається на увазі “народження” глечиком певного молочного продукту (сметани)... Символічного характеру технологічному процесу в гончарському ремеслі надавали і ритуальні правила обертання гончарного круга. Його крутили обов'язково зліва направо, тобто по ходу сонця – **посолонь**, моделюючи рух денного світила по небу”* (В. Балушок).

Виконували роботу гончарі у певний час. Найбільш сприятливим був ранок, коли місяць–молодик або підповня. Воду для глини брали вранішню (“непочату”).

Вироби гончарів завжди беруть участь в обрядових діях. Горщик – обов'язковий атрибут обряду хрестин, різдвяних та інших дівочих гадань, вечорниць, ритуалів викликання дощу.

Горщики та глечики у народній уяві обов'язкова належність відьомських витівок. У народі вірили, що спеціальний посуд для відьом та чаклунів гончарі виготовляли роблячи усе навиворіт (задом наперед): руки вивертали, гончарний круг крутили у протилежний бік. Вважали також, що горщик гончара-п'яка при кипінні хитатиметься і розхлюпуватиме воду; а у похмурого та сердитого посуд викривиться; якому майстру не доплатили – забере у посуду здатність збирати сметану.

Справжні майстри-гончарі, які ставили на виробках своє клеймо, не дозволяли ставати чи сидати до гончарного круга дітям, жінкам, стороннім. Коли посуд не вдавався, казали що нечистий заважає.

У народі гончарам (як і іншим ремісникам) приписували схильність до пияцтва. В Україні відома легенда, що ніби гончарі поцупили у апостола Павла золоті ризи і пропили їх.

ЗАКЛЯТІ

Люди (а ще тварини, предмети, рослини), на яких лежить печать злого духа – закляття, чари, чаклунство, порча. Вони небезпечні для оточуючого світу.

Вважали, що прокльон батька не приносив такого зла, як прокляття матері. Мати скаже не в добрий час: *“Побий тебе лиха година!”* або *“Хай тебе біс забере!”* – і пропало дитя.

Особливо боялися прокляття перехожих мандрівників. Багато переказів є про закляті скарби розбійників.

Заклятими могли бути камені, рослини, що мали дивну форму або загадкове походження; про них оповідали легенди, до них боялися доторкнутися, боячись зла, яке вони могли принести. Закляті люди і предмети завжди шукали собі нову жертву.

ЗНАХАР

Ворожбит, відун, зелейник, шептун – лікар-самоучка, який уміє лікувати недуги людей, а інколи й домашньої худоби. У народі здавна вкоренилася віра, що цілющі трави та інші речі можуть мати дійсну силу тільки якщо вони заговорені і що головна сила в словах замовляння, а зілля лише допоміжний заспокійливий засіб. Тому ще зовуть знахарів “шептунами”, бо вони бурмотять, шепочуть таємничі слова над хворим.

Замовляння передавалися з вуст в уста або записувалися в книги, які називалися “Цвітниками”, “Травниками”, “Лічєбниками”.

І. Мольбюк.
У знахаря
(фрагмент).

Вимовляли замовляння пошепки, щоб не чули непосвячені, бо інакше вони не матимуть чудодійної сили і щоб вони лишилися невід'ємною прерогативою лише знахарів. Замовляння супроводжуються певними рухами рук, щоб втримати силу слів, “запечатати замок”.

Головне чим різняться знахар і чаклун: чаклун ховається від людей і старається, щоб ремесло його було втаємничене; знахарі ж своє діло роблять відкрито, без хреста і молитви не беруться – навіть у замовляннях є молитовні слова, звернення до Бога і до святих угодників. Знахарі тихо шепчуть, але відкрито діють. У знахаря не “чорне слово”, розраховане на зло і біду, а “...хрест – хреститель, хрест – краса церковна, хрест вселенський – дияволу на острастку, людям на спасіння”. Хрест опускають навіть у воду перед тим як замовляють її, вводючи в неї цілющу силу.

У знахаря на дверях замка немає, двері відчиняються вільно; у теплій і чистій хатинці пахне висушеними травами, які висять на стінах і на свілоку; все на виду, і лише перед тим, як почати лікувати, знахар іде за загородку, щоб помолитись Богу і приготувати зілля. Знахар бере малу платню, харчами і трохи грошей – на свічки. Дуже часто знахар каже: “Діло Боже, що тут брати?” І платня знахарям у народі

не осуджується, бо платять за знання і мистецтво, до того ж, знахар багато трудиться і до нього не зверталися з дрібними болячками. Перш ніж іти до знахаря, використовували домашні засоби і лише коли нічого не допомагало – йшли до знавця. Йшли тому, що вважали: хвороба – від злого ока, від “уроків”, від порчі чи злого напуску, наговору й чар.

Знахарі ще з давніх часів упевнені, що всяка хвороба – це жива істота. З нею можна розмовляти, звертатися до неї з проханнями, наказувати їй піти, запитувати її, вимагати відповіді. Хвороби давні слов'яни персоніфікували. Знахарі вміють розпізнавати, яка з лихоманок напосіла на хворого. Різноманітність знахарських прийомів і способів лікування складають цілу науку народної медицини, але у більшості випадків – це лікування травами.

Знахарі в народі вважалися людьми, яких лише підозрюють у зносінах з нечистою силою, але ніяк не вважали, що вони продали чорту свою душу. Знахар побоювався мати вогонь у хаті довше ніж інші, щоб ніхто не подумав, що він готує зілля з допомогою нечисті. Але живучи в ранзі підозрюваних, знахарі користувалися великою повагою. Знахарями переважно ставали люди старі, самотні. Інколи знахарками ставали бабусі-вдови, які не йшли в монастир, бо вміли лікувати та ворожити, допомагати породіллі.

А те, що знахарі були підозрюваними, уособленими, грамотними, – у них не виходило близької дружби з сусідами, тим більше, відвертості. Знахарі знімають ті хвороби, які насилають на людей лихі чаклуни. Знахарі допомагають людині, а особливо лікують її, тому їхня сила невмируща в народі. Знахарі – народні цілителі широкого профілю. Лікували вони словом (замовляння), травами (зіллям), правили кості тощо. Знахарі були людьми шанованими, у більшості безкорисливими, чесними й порядними. Таємниці свої передавали дітям та учням, недобрим людям ніколи не довіряли. Вони дуже неохоче відкривали (і відкривають) свої секрети стороннім, боячись захворіти або втратити чарівну силу. Люди вірили, що знахарі знають усе минуле й майбутнє людини.

Знахарство – від волхвів, тобто, корениться в язичництві, в первісних стосунках людини з природою, коли людина розуміла природу і поклонялася їй, беручи від неї лише необхідне з пересторогами.

Християнство боролось проти ворожбитства, але боротьба була марна, бо знахарі є й зараз.

Давні слов'яни вірили, що знахарі, відуні впливають на сили природи, знають, як попередити біду, втихомирити вітер, розігнати дощові хмари, спинити пожежу, накликати дощ у засуху тощо. Вони вміють прихилити любов або віднайти небажаного прихильника. На відміну від відьом, знахарі не знаються з нечистою силою, протистоять їй.

ЗОЛОТАРІ

Сільські майстри-умільці, які в основному самостійно опановували секрети виготовлення прикрас із коштовних, напівкоштовних металів та каменів. Більшість виробів засвідчують талант і тонкий смак народних умільців. Вже пізніше дехто з них навчався секретам золотарства в містах у професійних **ювелірів**. Золотар був шанованою людиною на селі. Як і будь-якому іншому майстру, йому приписували зв'язок із надприродними істотами, тому засвідчували повагу і намагалися не мати з майстром суперечок.

Вироби із золота в народі називали небесними: благородним металам слов'яни традиційно приписували золоту небесну символіку. Тобто, золотарі у своїх виробках відтворюють небесні світила.

“У народі продовжували побутувати прадавні уявлення, відповідно до яких ритуально-символічні аспекти ремісничої технології були ніби своєрідним продовженням операцій по символічному створенню і відтворенню всесвіту. Згідно з цими уявленнями на ремісника дивилися як на деміурга, що створює речі, подібно до того, як колись Бог створив людину і всесвіт” (В. Балушок).

КАЖЕНИК

Людина, яку обвіяв (обійшов) вихором лісовик. У такої людини буває втрата пам'яті, стовбняк, маячня, втрата розуму.

КЛИКУШІ

За народними повір'ями, чаклуни і чародійниці напускають на людей і домашню худобу порчу, тобто, сушать, мучать, виснажують хворобливими випадками.

Кликуші – жінки які страждають падучою або іншими тяжкими хворобами, під час яких марять, корчаться, пускають піну з рота; вони дико кричать і запевняють, що злі чаклуни і відьми посадили в них бісів, які гризуть нутро.

Кликуші кричать зачасти під час літургії, але не прийнято протестувати, виводити їх з храму. Лише жінки стараються заспокоїти кликушу, щоб вона вистояла обідню до того часу, коли з виносом святих дарів зникає чи змовкає вся нечиста сила. Це тому, що вважали, що не сама кликуша порушує спокій у церкві, а злий дух, який у неї вселився. Злий дух кричить півнем, ірже конем, гавкає собакою, нявчить кішкою.

Коли кликуша заспокоюється, її обережно виводять з церкви, кладуть на землю і накривають білим покривалом – скатертиною, якою був накритий великодній стіл, або тією, в якій носили на Великдень до церкви для освячення яйця, куличі і паски. Поїли “порчену” богоявленською водою, читали над нею молитви, тримаючи за мізинець, промовляли особливі заговори.

Вдома до кликуш ставилися турботливо і лагідно, вважаючи їх тяжкохворими. Їм доручали тільки легку роботу, годували кращою їжею, старалися не сердити.

Загальноприйнятим способом заспокоєння кликуш, коли з ними припадок ставався вдома, був ритуал одягання на них хомута із спітнілого коня. Інколи до ніг прив'язували підкови. Вважали, що в хомуті кликуша швидше відповість, хто її зурочив. Цілющою для кликуш також вважали хрещенську воду – нею обливали зурочених.

Таке ставлення до кликуш пояснюється ще й тим, що вірили в їхній пророчий дар. Деякі жінки прикидалися під кликуш, спекулювали цим.

КОБЗАРИ

Українські козаки в годину війни були воїнами, у мирний час – поетами й музиками. Грали запорожці на усіляких інструментах – кобзах, лірах, скрипках, ваганах, басах, цимбалах, козах, сопілках. Найулюбленішим, а тому й найпоширенішим інструментом була у козаків кобза.

Кобзу, як вважали козаки, вигадав сам Бог, тому вони так її шанували. Для самотнього запорожця, який часто поневірявся по безлюдних степах і не мав можливості протягом багатьох днів нікому й слова промовити, кобза була щирим другом, дружиною вірною, який він звіряв свої думи, на якій він проганяв свою тугу.

*...Струни мої золотії,
Грайте ж мені стиха,
Нехай козак-нетяжище
Позабуде лихо.*

Козак Мамай з кобзою

Козаки майже всі уміли грати на кобзах. Та власне професійними музикантами були сліпці-кобзарі, які втратили зір у турецькій неволі, звідки намагалися втекти на Україну, але переслідувачі їх ловили і осліплювали. Кобзар був завжди бажаним гостем, охоронцем козацьких звичаїв і заповітів: він знав, як чинився суд у козаків по-стародавньому; як ділилися землі; як обиралася старшина; як і коли споряджалися походи проти ворога. У похід кобзарі вирушали з військом. Під час походу звеселяли козаків, проганяли журбу, славили кошових, але нерідко виконували також роль військових лікарів, бо знали силу й секрет цілющих трав, отож лікували заслаблених у дорозі і поранених у бою. Знали кобзарі й те, як виганяти з тіла недужого пропасницю, яке зілля прикладати до рани, які замовляння шептати, щоб спинити кровотечу. Кобзарі були і співцями, і знахарями, і характерниками – дуже поважними і шанованими людьми.

Ще у кінці XIX ст. в Україні налічувалося близько 10 тисяч сліпих кобзарів і лірників. Радянська влада протягом двох десятиліть майже знищила представників цього давнього бардівського цеху. У 1932 р. усіх до цього зареєстрованих спеціальною етнографічною комісією кобзарів (близько 340 осіб) зібрали у Харків на Всеукраїнський з'їзд кобзарів. Співців вивезли за місто і біля села Куряжанка в яру розстріляли. Із тих, що дивом не потрапили на "розстріляний" з'їзд, за наказом влади організували капели бандуристів, які прославляли досягнення радянської держави. З прийняттям незалежності індивідуальне кобзарське мистецтво в Україні почало відроджуватися.

КОЗАКИ

Козацтво – явище в історії, яке було притаманне слов'янським народам (українському та російському). Козаків відносимо до значимих персон, бо поминути цю категорію, це значне явище неможливо.

Уперше слово "козак" у значенні "сторож" подається у персько-татарському словнику наприкінці XIII ст. Наприкінці XV ст. українці названі козаками у переписці литовського князя Олександра з татарським ханом Менглі-Гіреєм. З XV ст. козацтво – визнане широке явище у степовій прикордонній зоні. У середині XVI ст. виникла **Запорозька Січ**, яка стала головною базою українського козацтва. Першу Січ зорганізував Дмитро Вишневецький на острові Хортиця (1553-57 рр.). Потім вона була перенесена на острові Токмаківка (до 1593 р.); з 1593-го до 1638 р. Січ була на горі Базавлук; з 1638-го по 1652-го – на Микитиному Розі; з 1652-го по 1709-ий – на горі Чортотлик; з 1709-го по 1711-ий – на Кам'янці; з 1734-го по 1775 р. – на Підпільній.

На території Січі посередині була площа з церквою і стовпом біля якого оголошували і виконували вирoki.

Навколо по периметру стояли курені, у яких жили козаки-запорожці. **Запорожці** – тому, що територія Січі знаходилася за Дніпровими порогами. На Січі у найкращі часи було 38 **куренів** – військових і територіальних одиниць традиційно за ознаками земляцтва: Переяславський курінь, Батуринський курінь тощо. Землі війська Запорозького були розбиті на **паланки** (області, території). До кінця XVIII ст. було вісім паланок.

На території Січі знаходилося кілька тисяч козаків у залежності від військової ситуації і пори року (взимку менше ніж улітку). Жінок на Січ не допускали. Козаки були православними християнами, твердо відстоювали віру, дотримувалися постів, не вживали спиртних напоїв під час походів та бойових дій. На Січі молоді козаки проходили бойовий вишкіл під керівництвом досвідчених воїнів. Військо поділялося на піших козаків, кінноту і артилерію. Від кочових народів козаки перейняли майстерність створення "швидкого" табору-укріплення з возів, які вони при необхідності миттю зчіплювали у прямокутник, залишаючись в середині. При довгій обороні колеса возів закопували у землю. Мистецтво козацького кінного шабельного бою (**герцю**), морські походи запорожців, уміння стріляти з пістолів і гармат – все це породило безліч легенд, пісень, дум. Визначні запорозькі отамани та полковники, як Сірко, Богун, Сагайдачний, Наливайко, Кривоніс та ін. у народі вважалися надзвичайними людьми, характерниками. Непересічними особистостями були і прості козаки-запорожці. У козацькому середовищі народилося таке значне явище як кобзарі, лірники, бандуристи.

Головні посади на Січі:

Кошовий отаман. Мав майже необмежені повноваження – вищу адміністративну та судову владу. Призначав на посади, розподіляв трофеї, виконував дипломатичні функції. Символ влади кошового – булава.

Військовий суддя. Контролював судочинство та заміняв кошового отамана у час його відсутності.

Писар. Забезпечував роботу канцелярії.

Осавул. Відповідав за організацію прикордонної служби, охорону зимівників, слідував за дисципліною, виконанням вироків тощо.

Курінний отаман. Дуже шанована посада – отаман куреня знаходився майже увесь час із простими козаками і мав над ними необмежену владу. Курінний отаман не міг бути обраний на посаду кошового отамана.

Довбуш. Відповідав за збір козаків на майдан. Підлеглі старшого довбуша били у литаври за його вказівкою.

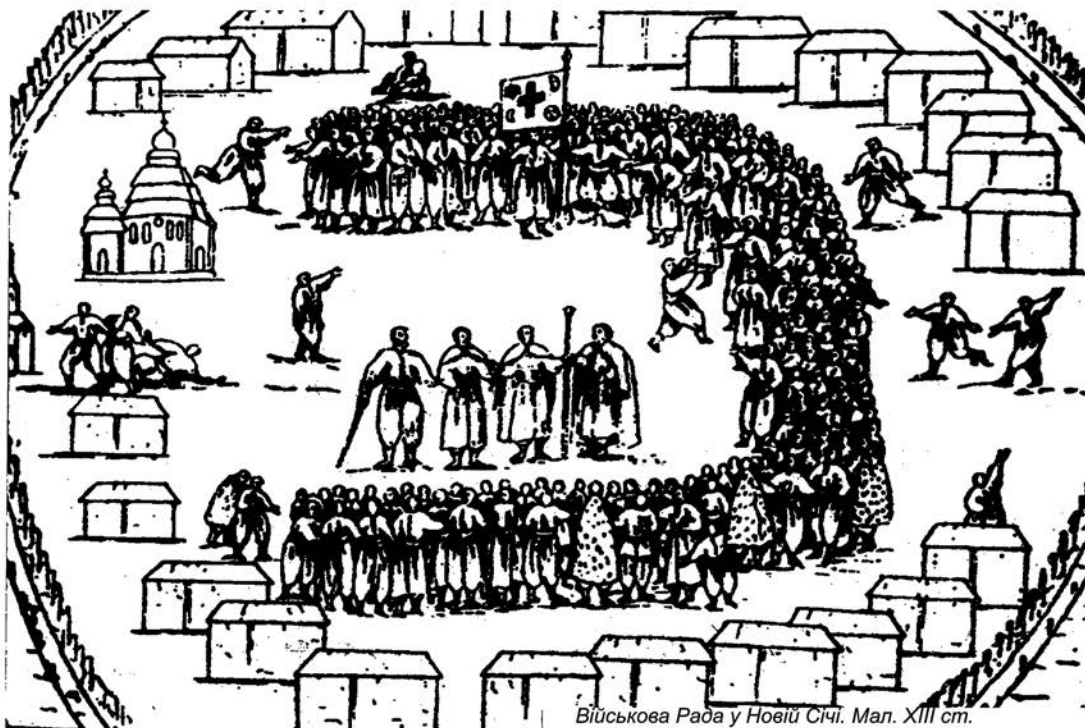
Кермував артилерією і навчанням канонірів **пушкар**; **драгоман** не тільки був перекладачем, він ще відповідав за організацію розвідки; **шафари** збирали податки.

Герб Війська Запорозького

Амвросій Ждаха.
Байда-Вишневецький – запорозький герой.

Військова Рада у Новій Січі. Мал. XIII ст.
(За Д. Яворницьким).

КОВАЛІ

"Коваль у міфології персонаж, наділений надприродною творчою силою, зв'язаною з вогнем; він має функції деміурга – верховного божества... Коваль може створювати не тільки які завгодно знаряддя з різних металів, але й чарівну зброю" (В. В. Іванов "Міфи народів світу").

Коваль (**ковач, кузнець**) серед майстрів-ремісників посідав особливе місце. За свою працю із залізом та вогнем він уподібнювався нащадку небесного коваля (божества). Найперший коваль – бог небесного вогню Сварог, за давніми міфами, викував першого плуга і шлюбні обручки. Святі ковалі Кузьма й Дем'ян у народі вважаються покровителями шлюбу, сімейного вогнища. Коваль, за народною уявою, може викувати все, навіть щастя-долю (коваль у билині кує долю богатиреві Святогору). Відома легенда, у якій коваль (божество) перековує людей: калік на здорових, старих на молодих. Звідси звичай називати хре-

щеного батька на хрестинах "ковалем". У фольклорі ковалі кують чудесну зброю (меч, булава, залізна палиця), якою богатирі (Ілля Муромець, Добриня Микитович) перемагають ворога. Ковалі й самі виступають проти злих сил і залізними знаряддями перемагають їх (Михайло Потик, Кирило Кожум'яка, Кузьма й Дем'ян). Починали роботу ковалі на світанку (ранок у міфологічній традиції – час створення світу). Вироби ковалів – залізні речі (голки, сокири, ножі, підкови, борони тощо) – вважалися оберегами від нечистої сили, їх використовували у обрядових діях. У замовляннях, казках, легендах, переказах від злих сил рятують залізні огорожі, ключі, замки тощо.

У той же час, вигляд майстра-коваля, "підсмаженого" вогнем і розпеченим металом, прокурена **кузня**, де складено усіляке залізяччя, горить вогонь (чи не пекельний?) і "ухкає" ковальський міх, породив у народі вірування, що ковальське ремесло – від нечистого. Відомі народні перекази, що коваль навчився ремеслу від чорта, який перекинувся вовком.

КОЛОДЯЗЬНИКИ

У народних віруваннях ці майстри наділені особливими властивостями, бо викопати колодязь чи криницю в потрібному місті – завдання складне. *"Від Федора Стратилата криниці копай! Буде вода в них чиста, п'янка, від всякого лихого ока на користь!",* – кажуть в народі.

Під Федорів день (у Федотів вечір на 8 /21/ липня) на тому місці, де вранці думають землю копати, лишають колодязьники "заговорені" жаровні чи сковорідки. Перед світанком йдуть і при перших променях сонця дивляться: якщо є роса в жаровні – треба копати "водяну жилу", буде вода і дітям, і внукам. Мало роси – мало й води. А коли суха жаровня – обман, не відкопаєш "водяну жилу", хоч як глибоко не копай. І не дай Боже, впаде дощ і намочить жаровню – до нового літа не буде колодязьнику вдачі. Вірили в ці прикмети колодязьники і свято їх дотримувалися. А ще вміли вони чаклувати: якщо господарі за викопану криницю забували подякувати – воду замикали і відмикали лише після добрих подарунків.

ЛОЦМАНИ

Люди, які уміли переправляти човни, плоти, судна через небезпечні місця на річках, особливо через пороги. Кошем Запорозької Січі у середині XVII ст. була створена із досвідчених козаків-мореплавців лоцманська служба на Дніпрі. Козаки-лоцмани розташувалися біля першого порогу – Кодацького, заснували там село **Кодак** (Старий Кодак, Старі Койдаки). Лоцмани першої статі – найвправніші – проводили судна та плоти; другої статі – плоти і човни; третьої – наймалися робітниками на судна і плоти. Вели суд-

Лоцмани на Дніпрі.

на лоцмани на невеликих човнах – **дубах, дубках**. Їх вважали характерниками, які знаються з непевними силами, уміють управляти стихіями. Козаки-лоцмани проводили судна так вправно, що були відсутні випадки руйнації. У 1787 році лоцмани провели через порог 80 суден царської флотилії Катерини II від Києва до Херсона, за що були нагороджені царицею.

Назви Дніпрових порогів давньоруські: **Не спи, Островний праг, Лоханський, Дзвін-праг, Ненаситець, Вольний праг, Виручий, Наперезуй** (розперезуй вітрила), **Вольний**; козацькі: **Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець (Ревучий), Вовнизький, Будило, Лишний, Вольний**.

МЕЛЬНИКИ

У давні часи муку із зерна добували примітивним способом – тертям за допомогою дерев'яних або кам'яних пристроїв. Пізніше почали використовувати явища природи – воду, вітер – споруджували водяні млини, вітряки.

“Вітряк – вітряний млин, дерев'яна споруда з крилами легкої конструкції для перемелювання зер-

на... Водяний млин – дерев'яна споруда на воді або на воді і суші, призначена для подрібнення зерна жорнами, що приводяться в рух водою” (Є. Шевченко “Народна деревообробка в Україні”).

Людей, які займалися мукомельною справою називали мельниками. Жили вони в більшості на млинах. А млини стояли у віддалених місцях – на пагорбах у степу, на річках. Вважали в народі, що мельники закладають з нечистими, знаються з непевними силами – лісовиками, водяниками, польовиками, чортами тощо, і можуть намовити тих духів пакостити іншим людям. Тому мельників поважали, ставилися до них з осторогою і, коли привозили зерно до млина, завжди старалися обдарувати мельника або членів його сім'ї.

За повір'ями, біля млинів оселяються водяники, господарі річок, на колесах водяних млинів гойдаються русалки і водяниці. Мельники задовбували водяного господаря, кидаючи у воду муку, хліб. Коли будували водяні млини, знали, що водяникові треба жертва – клали на березі тютюн або чарку з горілкою. Відомі випадки, що там, де водяник злий, зіштовхували у річку пізнього перехожого або крадену кобилу. Таким же чином мельники, які працювали на вітряках задовбували степовика та польовика.

ПАСІЧНИКИ

Бортник – більш давнє (**вулик – бортъ, колода** – дубова деревина з гніздом, природна, яка не потребувала особливого захисту, всепогідно могла бути просто неба).

Слов'яни здавна ласували медом. Отож, займалися бджолярством, бортництвом (село Бортничі в Київській області). Ця справа потребувала терпіння, спокою, бджоли не вживаються з людиною різкою та крикливою. А до того ж, бджолине господарство завжди було в закутку, подалі від поселень – на тихій галяві у лісі, пізніше – при садибі в садку. На Велик-

день "...пасічник іде до пасіки похристосуватися зі своїми ярами бджілками й несе їм безконечника – писанку, розмальовану скрізь однією безперервною лінією. Він кладе писанку під перший або покутній вулик, що його задніпрянці називають хазяїном і на якому повсякчас лежить ладан; головний же вулик, Зосим, стоїть завжди посеред пасіки" (М. Максимович). Святий Зосим – покровитель пасічників, його ікону тримали на пасіці.

Бджолу вважали Божою комахою, мед – Божою їжею; воск став необхідним компонентом для виготовлення свічок. Тому й чоловік, який був біля бджіл, шанувався у народі, як такий, що вміє з Божими комахами спільну мову знайти.

"Це була найповажніша фігура в селі, котра користувалась особливою шаную серед односельців. Зазвичай пасічник – це і народний лікар, і мудрий старійшина, і добрий та безкорисливий радник. До нього приходили по допомогу й підтримку в свята і будні, в нього запасалися медом чи воском для празникових або поминкових обрядів. Одне слово, кожна родина, якщо в неї не було власних бджіл, зверталася до сільського патріарха. Власне, це й сформувало той традиційно високий статус пасічника, який не одне століття був характерним для сільської громади" (В. Скуратівський "Русалі").

Деякі господарі бортником називали духа, який ніби поселявся на пасіці і охороняв бджолині рої.

ПАСТУХИ

За звичаєм у пастухи вибирали людину безземельну, нездатну з якихось причин до роботи в полі. Але при цьому брали до уваги, що така людина повинна володіти таємничою силою, за допомогою якої череда завжди доглянута, нагодована і збережена від усіляких

бід. Таких незвичайних пастухів багато було в лісистих місцевостях. Люди вірили, що вони оберігають скотину з допомогою особливих замовлянь від "...лютого звіра чорного, від широкопалого ведмедя, від перехожого вовка-капосника, хитрої вовчиці, від рисі і росомахи, від змії і всілякого звіра, і гада, і від злого та лихого чоловіка". Такі заговори пастухи в давні, та ще й в не такі давні часи знали, отож володіли чарівною силою, що й вирізняло їх поміж людей.

Ще, за переказами, пастухи знаються з польовими та лісовими духами. Нібито, щоб зберегти всю череду, досвідчені пастухи обіцяють лісовику або польовому господарю корівку, а то й дві, аби вони вовків та ведмедів не напускали. У деяких місцевостях самих лісовиків називають "пастухами", бо вони ніби звірині зграї переганяють. Отож, пастухам без лісовиків, які мають досвід у пастушій справі, не обійтися. Від лісовиків знають пастухи особливі замовляння – "спуски", за допомогою яких відшуковують заблукалих корів, лікують їх від різних хвороб.

Коли приходить пора виганяти худобу на пасовисько – пастух у кожної скотини з-поміж вух вистригає жмут шерсті і закатає його в чистий віск. Цю кульку він ховає потім під камінь у тому місці, де худоба воду п'є, а перед тим читає спеціальне замовляння, тримаючи в одній руці кульку, а в іншій замок. Перед першим вигоном череди виконують ще особливий обряд – "обхід", тобто, пастух обходить череду зі свічкою, з якою стояли світлу заутреню, – щоб худоба не розходилася і не блукала. Шматочок тієї свічки пастух вправляє в сопілку. За повір'ям, звук такої сопілки скликає худобу до гурту, а хижаків від її співу втікають.

ПЕРЕЖИНЧИК

Чарівники, які пережинають поля, мають від того чародійну силу і вдосталь жита на своєму полі у збиток пережатою. Мельники відразу бачать де зерно пережинчика – у чародія зернята на кінці відкушені чи відломлені. За повір'ям, пережин вчиняють напередодні 24 чи 26 серпня на озимині. З півночі до перших півнів пережинчик чи пережинця пережинають три поля сусідніх сіл. Для цього чародій ніби стає від краю одного села і йде навскоси через поля, підсікаючи жито, до краю іншого. У ці дні селяни сторожували свої поля від пережинчиків, але бачили не чаклуна, а звіра або страшного чоловіка з вогняними очима. (У серпні завжди грози – звідси образ чоловіка з палаючими очима).

Є перекази про те, як старалися знайти пережинчика до того, як він нашкодить. За тиждень-два до жнив ішли в поле і жали по невеликому снопу жита на кожній нивці. Снопи складали на краю села і підпалювали. Якщо в селі була кликуша, то побачивши відблиски вогнища, вона викрикувала наймення пе-

режинчика. Вважали, що в такому випадку вигорить нивка у пережинчика.

Ще було повір'я, що за кілька днів до жнив треба жати сніп полину і спалити його в лазні чи на току. Обгорілий сніп слід причепити на воротах, від чого у пережинчика чи у **пережниці** хліб на нивці стане полином.

ПІЧНИКИ

“Про теслярів та пічників поширені в народі численні розповіді, які свідчать про те, наскільки мстиві і недоброчисливі ці люди в таких випадках, коли їм недоплачують умовленої суми хазяї та підрядчики” (С. В. Максимов “Нечистая, неведомая и крестная сила”).

Пічники, за переказами, майстри на всілякі витівки. Особливо дістається від них скупим господарям, які за роботу не платять. Роблять так, що в димарі стогін стоїть або виття. Наприклад, наллють на гусине перо ртуті, замажуть його в димарі до половини – затоплять піч господарі, а вона й стогне. Або вмажуть в димар пусті пляшки – тоді свист стоїть, піч охає та зітхає. Ще буває, що покладуть одну цеглину неправильно – то піч увесь час димить. А коли розрахуються господарі з пічниками щедро, – ті все перероблять як треба. Тому старалися пічників завжди обдарувати, на весілля і на новосілля запросити.

ПОВИТУХА

Повитуха, **пупорізка**, **баба-бранка** – особа, яка у повсякденному житті займала особливе місце. Вона була головною особою в обряді народин. Для сім'ї, де баба приймала пологи, вона ставала родичкою; дітей, яких прийняла, називала онуками.

У християнські часи повитуха стала посередницею між сім'єю і церквою, несла в церкву підношення (жертву), домовлялася про ім'я дитини, про хрестини тощо.

*Ой під вишнею, під черешнею
там Палажка сина вродила
Сина вродила, дочки бажала
К собі дружиноньку призивала:
Чоловіче мій, дружино моя
Іди ж, іди по бабусеньку
По старенькую, по умненькую
А бабусенька догадалася
Швидесенько та й убралася
В однім чоботі і без пояса
В правій руці да простір несе
Да Бога просить
О прости, Боже, ці дві душечки
Одну душечку охрещеную,
Другу душечку народженню
третьою душечку й бабусеньку.*

(Народна пісня. Записана А. В. Марковичем 1854 р. в Сичівка Радомишльського повіту Київської губернії).

Досвідчена повитуха мала неабиякі лікувально-знахарські знання, народну мудрість, зачасти вона віщувала долю народженої дитини.

У народі відомі віщування:

Як дитя виходить лицем догори – буде добрим і щасливим; як лицем донизу – погана прикмета; народилося в неділю – буде нещасливим, в суботу – буде скупим. Удатною буде дитина, яка народилася у надвечір'я; коли ж з'явилася на світ вранці чи вдень – життя буде важким. Як син схожий на маму, а дочка на батька, то будуть щасливими.

У деяких місцевостях України баба-повитуха приносила на хрестини круто зварену кашу в горщику, накриту хлібом чи коржем, і дозволяла розбити горщик тому з гостей, хто дасть більший викуп. Усі запрошені дарували гроші, але за традицією хрещений батько перекривав найбільшими грішми і розбивав горщика скалкою чи об стіл. Каша мала бути так круто зварена, щоб не розвалилася – тоді буде достаток в родині і щасливою дитина. Кашу швидко їли всі гості аби дитина швидше на ноги спиналася, дякувала батьків та бабу-повитуху.

Повитуха пекла до часу народин спеціальні обрядові хлібці. Перший хлібець клала породіллі за пазуху, щоб пологи були легшими. Пізніше вже, в день народження, іменинник віддачував бабі – приносив хліб у хустині.

Баба-повитуха часто була знахаркою, вміла лікувати зіллям і заговорами. У Болгарії перед народженням дитини в “бабин день” повитуха дає вагітній жінці моток червоної вовни, яка повинна сприяти швидким і безболісним пологам.

Щоб полегшити пологи, баба-бранка відчиняла все, що було зачиненим і замкненим у хаті (у теплу пору двері й вікна), розв'язувала всі вузли.

Хлопчику відтинала пуповину на сокирі, щоб він був удачним господарем, а дівчинці на гребені, щоб гарною господинею була.

Зав'язуючи пуповину, повитуха бурмотіла: *"Пуп зав'язую, ум розв'язую"*. Після цього дитину клали на кожух – символ добробуту і багатства.

Як хоронили бабу-повитуху, до труни їй клали пучок різок, щоб відганяла тих дітей, яких вона не врятувала коли бабувала.

СКОМОРОХИ

Історичні джерела підтверджують, що саме в епоху Київської Русі з'явилися скоморохи, які під час свят, народних ігор та різних обрядів були їхніми головними учасниками, виконавцями пісень і танців. *"Повість минулих літ"* згадує про них у 1068 році, хоча, певна річ, це явище виникло набагато раніше. З билин ми знаємо про славетні бенкети Володимира Святославовича у Києві, на яких обов'язково були присутні й скоморохи.

Безумовно, скоморошество народилося в надрах язичництва. Християнство боролось з цим явищем: слухати скоморохів, дивитися їхні вистави, схвалювати – вважалося тяжким гріхом.

Ігрища ж були неодмінною складовою частиною богослужіння слов'ян-язичників. Їх починали, як правило, після жертвоприношень. І головну роль відігравали скоморохи.

Скоморохи та ще **каліки перехожі** добували хліб насущний своїм мистецтвом, були професійними бродячими співцями, артистами, музикантами. Зображення скоморохів є в мініатюрах Радзивілівського літопису XIV ст. У скоморохів був свій репертуар з яскраво вираженим сатиричним характером. За сатиру вони й переслідувалися. Окрім того, скоморохи

і **каліки перехожі** виконували народні билини. А сатиричні пісні – **"скоморошини"** – були свого роду пародіями на билини. У пародіях скоморохи використовували стиль героїчних билин, оспівуючи героїв буденних у буденних ситуаціях, що й надавало цим пісням комічний характер.

Багато скоморошин є в збірниках легендарного співця Кириши Данилова.

ТЕСЛІ

У ритуалах, які супроводжували спорудження житла, що було однією з основних робіт теслів, хата уподібнювалася людському тілу; корабель – коневі; решето – дощовій хмарі.

"Вироби з дерева, а також дерев'яні інструменти, предмети хатнього інтер'єру, їх деталі та ін. мали антропо- і особливо зооморфні назви: баба (колода з ручкою для утримання землі, а також куля з глини у гончарів); кобила (лава, верстак у кушнірському ремеслі); кобилиця (деталь вітряного млина); кобилка (ручка весла, частина лука для ваяння і деталь ткацького верстату, і підставка для струн бандури); козел (підставка для черіня в гончарній печі, підставка взагалі); коник (частина гончарного круга і деталь витушки; частина ткацького верстату). Ці назви є результатом перенесення назв частин і органів тіла людини або тварини на відповідні вироби" (В. Балушок). Тобто, майстри-теслі теж уподібнювалися небесному Творцеві, бо творили деталі всесвіту.

Про цих майстрів-умільців у народі з давніх-давен усілякі казки та байки переповідають. Що, коли

їх не поважають, не шанують, не платять їм щедро, то вони таке влаштовують, навіть господарів з нової хати виживають.

Те, що вміли вони майстерно дім поставити – “...сокира одягає, сокира обуває, та ще й кормить”, а інколи над скупими пожартувати, а то й познущатися, спричинило віру в народі у зв'язок теслів з нечистою силою.

Недобросовісним замовникам і лихим людям лишали теслі в пазах між вінцями тріски або камінці, які не давали колодам тісно осісти – отож дім продувався вітром і промерзав. Візьмуть, наприклад, теслі сволок і, піднімаючи його, почнуть кректати – біда буде господареві та його родині – хата скрипітиме. На даху прилаштовували довгий ящик без стінки, набитий корою – тоді у вітряну погоду в хаті чулися плач, виття, зітхання та ойкання, господарі ж думали, що то нечиста сила завелася.

Ще, ніби, могли теслі мишей накликати, черви в колоди, щоб дерево поточили. А найгірше, коли теслі кікімору посаджать. Кікімора кидає речі, все перевертає, виє та крекче. І вже дуже лихим теслі так робили, щоб в домі злидні прижилися або чорти занаділися. Для цього вони в спеціальних місцях при особливих замовленнях підкладали свинячу щетину.

ХАРАКТЕРНИК

Характерник – козак-запорожець, який знався на ворожбі, умів чаклувати. За переказами, характерники в густих плавнях закладали з нечистим, але свої знання і вміння використовували на добро. Такий козак умів викрасти товаришів з неволі так, що й сторожа не прокинеться; заплутати сліди в полі, що й найдосвідченіший слідопит не знайде.

Про козаків-характерників ходили легенди, що вони можуть намалювати вуглиною на стіні човна і попливти на тому човні; намалювати коня і оживити його; розстелити на воді бурку і переправитися через річку; шаблюку ворожу заворожити, що вона зміюкою обернеться; лікувати і людей, і звірину від усякої напасти та ще багато чого.

Про багатьох славних запорожців переказували, що вони були характерниками: про Максима Кривоноса, Івана Богуна, Івана Сірка, Данила Нечая та ін. Але найбільше оповідок збереглося в народі про козака Мамая.

Характерники, зрозуміло, явище на українському терені більш пізнє, часів козацтва. Надприродні здібності характерників – перегук з праслов'янськими волхвами.

Характерниками можна вважати більшість козаків-запорожців. А найперший серед них – **козак Мамай** – збірний образ удатного козака, воїна, музики, характерника.

ХМАРОГОНТЕЛІ

Мольфари, облакопрогонники, градівники – у давнину так називали чаклунів, які мали особливу чародійну силу і вміли впливати на погоду, змінювати напрямок вітрів, втихомирювати вихор. Зростом ці чаклуни сягали небес, що їм нічого не варто було торкнутися хмар, розігнати їх і випустити на волю сонце. Та, знову ж таки, при потребі мольфари гнали зграї дощових і снігових хмар на поля; з їхньої волі

ріки виходили з берегів, бурі викручували віковічні дуби... Під час воєн хмарогонителі допомагали, насилаючи на супротивника урагани, заметілі, проливні дощі, темряву й морок.

ЧАКЛУН

Забобонний страх перед чаклунами базується на народній вірі в те, що вони мають близькі стосунки з нечистою силою, і що чорти виконують усі забаганки чаклунів.

Чаклуни (**чарівники, чародії, химородники, пропасники, перетинники**) бувають природні і за бажанням (добровільні), різниці між ними майже немає, хіба що останніх важче розпізнати і не так легко від них уберегтися. За народними віруваннями, природні чаклуни мають свою генеалогію: жінка народжує дівчину, та також народжує дитину жіночого роду, а вже народжений хлопчик від третьої ніби з віком стає чаклуном, коли ж знову дівчинка – може стати відьмою. Але ще буває, що чаклунами стають ненароком, невідомо. Всякий чаклун перед смертю має передати своє чаклунство, бо його тіло не прийме Мати Сира Земля. Тому знаючі люди ніколи не беруть у помираючого чаклуна з рук речі, взагалі не торкаються його рук.

Для невідомого чаклуна можливе покаяння і спасіння: їх відмолюють священики, монахи в монастирях, а природні чаклуни чаклунства позбутися не можуть ніяк.

Посвячення в чаклуни має свої сталі обряди, суть яких зводиться до того, що треба відректися від Бога і царства небесного, а потім продати душу чорту. Для цього треба зняти хрестик і сховати його під праву

п'ятку, або покласти ікону на землю вниз ликом, стати на неї ногами і проказувати богохульні клятви, заклинання, вислуховувати керівні настанови диявола. Вважалося, що це треба робити опівночі на перехресті доріг, де збирається нечиста сила. Місцем такої богопротивної дії може бути й лазня. Рідко коли чорти задовольняються клятвою відступника; у більшості випадків вони примушують грамотних писати розписки кров'ю, а неграмотних перекидатися кільканадцять разів через певну кількість увіткнутих в землю ножів. Після завершення всіх обрядів до чаклуна для послуг приставляються малі пустотливі чортики – **курдуші**.

Чаклунів у більшості уявляли старими, з довгими сивими пасмами і нечесаними бородами, з довгими нігтями. Це люди самотні, живуть у маленьких хатинках з підсліпуватим віконцем, які стоять край села; двері в них завжди замкнені. Вдень чаклуни сплять, а вночі з довгими гачкуватими палицями виходять на перехрестя. Влітку і взимку на плечах у чаклунів овчинний козушок. Чаклуни насуплені, суворі, відлюдкуваті, дивляться спідлоба – “вовчим поглядом”. Користуватися допомогою чаклуна вважалося за гріх, бо на тому світі таких користувачів, як і самих чаклунів, чекає кара пекла.

Смерть чаклунів є особливою. Перш за все вони за три дні знають про свою смерть; їх так судомить, що вмирають чародії біля порогу на підлозі, бо на лавці влягати не можуть. Якщо над чаклуном читати Псалтир, то він опівночі скочить і зачне ловити читця. Помирають чаклуни довго і страшно, дехто з них відходить лиш після того як здогадаються підважити дах.

Чаклуни перед смертю наказують рідним: якщо помре в полі – до хати не заносити; якщо помре в хаті – виносити не за православним звичаєм ногами вперед, а головою; біля першої води зупинитися, перевернути в домовині навзніж і підрізати п'яти чи жили під колінами. У могилу чаклуна слід забити осикову палю, щоб покійник не виходив на білий світ і не заважав живим.

За народною уявою, усі сільські негаразди мають зв'язок з діями чаклунів. Химородники шкодять людям, худобі, рослинам. Але деякі рослини і деяких тварин використовують чародії для своїх темних справ: пугача, сову, чорну кішку, жабу, гадюку, розрив-траву та ін.

Той чаклун, який наслав порчу, зняти її не має сили – треба шукати іншого. Але коли вже один чаклун встиг застерегти від усіляких чар, то інший не занапасть. Протистояння чаклунів відбувалося найчастіше на весіллях, про що дійшло найбільше переказів та оповідок.

Щоб на молодих не було наслано порчі, чаклунів кличуть на весілля як почесних гостей, на

порозі підносять їм першу чарку – сам господар зустрічає чаклуна низьким поклоном. Потім чаклун творить своє чудодійство: розкидає шматочки круто посоленого хліба, плює в кутки хати, дме на чотири боки, сипле по хаті траву, жито й попіл – проти порчі й на здоров'я. Потім чаклун оглядає піч, хату, двір, коней, що призначені для весільного поїзда. Разом з молодими чаклун їде до церкви, шепоче заклинання на кожному перехресті, під кожними воротами. З-під вінця велить їхати іншою дорогою. На весіллі напивається і його з подарунками везуть додому.

У народі збереглися оповідки про те, як ображені чаклуни зачаровували цілі весільні поїзди і ті оберталися вовчими зграями.

Викривали чаклунів різними способами. Найбільш відомі: з допомогою вербної свічі, осикових дров та прута з горобини. Якщо запалити вміючи заготовлену свічку – чаклуни покажуться догори ногами. Коли ж у Чистий четвер на Великодньому тижні протопити піч осиковими дровами – чаклун прийде просити попелу. Прут з горобини допомагає розпізнати химородників під час світлої заутрені – вони стоять спиною до іконостасу.

Чаклунів у народі боялися, їм лестили і підносили, але коли викривали, ловили на ворожих чаклунських діях – били нещадно. Тоді вже чаклун втрачав свою силу і владу.

Ще в давні часи чаклуна називали **кобник**. **Коб** – чародійство, чаклунство, зле, чорне діло.

ЧОРНОКНИЖНИКИ

Чаклуни і відьми, які мають у себе чорну книгу. **Чорна книга** – стародавній рукопис, книга із замовляннями і чарами, цілющими словами і молитвами, а також чарівна, магічна книга для викликання бісів.

Магічні книги, які містять у собі диявольські спокуси, написані чарівними – **кабалістичними знаками**, у більшості взагалі нулями-кружальцями, – також називаються чорними книгами. Такі книги завжди в чорному окладі і навчають чорному, нечистому ремеслу, яке перейшло на Русь з далеких північних країв, де ворожо ставилися до православ'я. Книги такі знаходяться у чаклунів, з допомогою них чаклуни викликають диявола, свого наставника. А якщо чорна книга ненароком дістанеться людині сторонній, якщо візьме чоловік таку книгу, не знаючи, з рук помираючого чаклуна і розкриє її, його враз обступлять чорти і почнуть просити роботу. Якщо він не зможе давати їм увесь час роботу, бо чорти миттю все виконують, то нечисті заберуть того чоловіка до пекла. Дійсні чорнокнижники знають яких робіт чорти не можуть виконати, такі їм і задають: наприклад, вірьовки з піску сукати, або одяг з сонячних променів шити, або кита з моря витягнути і т. ін. Чорти, якщо не викона-

ють робіт, бувають покарані, тому до чорнокнижників з проханням про роботу не пристають.

“За давнім народним переказом, “чорна книга” – це чортова біблія. Сторінки її чорні, як вугілля, а на них біліють, наче привиди, чаклунські заклинання: їх написано білими літерами. В існування “чорної книги” вірили з незапам'ятних часів. У народі ходило чимало розповідей про людей, котрі, погортавши таку книгу, мимохіть діставали владу над послужливими чортами” (В. О. Островський).

У народі існує повір'я, що той, хто має надію на чорнокнижника або ж **фармазона** і його диявольську допомогу, виходить у поле на роздоріжжя, розтинає мізинний палець правої руки і кров'ю з рани підписує папір, за яким душа його після смерті стає власністю диявола. Після цього викупити душу дуже важко.

Нерозмінний карбованець називали “фармазонським”. Білий капелюх здавна є символом фармазонства.

“По селах їздить якийсь чоловік у білому капелюсі, навертає легковірних людей в свою віру, пропонуючи їм великі гроші. Він змальовує з кожного, хто приймає цю віру, портрет і забирає картини з собою. Якщо ж опісля послідовник фармазонщини зраджує вірі, то білий капелюх б'є відступника в потилицю і той помирає. Якщо портрет фармазона, який зберігається в братстві, чорніє, – значить, той, хто на портреті зрадив секті. Один з фармазонів стріляє в портрет – оригінал миттєво вмирає, незважаючи на відстань. Хто підслухає таємні фармазонів, той стає глухим” – такі казки ходили в народі про таємні товариства, діяльність яких не розголошувалася.

ЧУМАКИ

В Україні сіль у давнину цінувалася на вагу золота. Центрами солеваріння були містечка Коломия, Дрогобич у Прикарпатті. Возили сіль ще в період Київської Русі. Літописні свідчення подають, що у XII ст. під час великої повені на Дністрі водою змило сто мажар із сіллю і *"...була від того смута по всій землі Руській"*. Коли територія Прикарпаття відійшла до Польщі, сіль стали возити з Криму. Протягом чотирьох століть (з XVI по XIX) за нею приїздили на волах крамарі-чумаки із центральних районів України. Сіль вони розвозили по ярмарках і селах. Крім солі, чумаки привозили з південних земель рибу, олію: на виручені від продажу гроші купували зерно, шкіру, віск, дерево, дьоготь, з якими знову вирушали по сіль. Дорога в далекі землі була небезпечною через напади татар, тому виїздили чумаки валками – не один десяток возів. Проте кримський хан сам був зацікавлений у соляному промислі, бо мав від того великі прибутки. Тому під час сезону заготівлі солі ханські урядовці запрошували чумаків. Зберігся лист високого татарського посадовця Баба-імана до кошового отамана Запорозької Січі від 25 червня 1764 р.: *"Благодарення Богу, його святым проізволениєм, сего году, уже вистояніє своє зделав, соль проізошла ізобільно противу прошедшаго году: как обичай, сіла хорошо. Да притому ж води і трави очень спокойні нині для чумаков, а для скотини кормов достане... Причому прошу в незамедленії чумаков присилать за соллю"*.

Починаючий чумака – **"паровишник"** (до воза було запряжено пару волів) ніколи не рушав у дорогу один, а завжди приставав до чумацької громади, де на чолі стояв досвідчений отаман. У дорогу вирушали чумаки під вечір. Першу стоянку робили недалеко від села, щоб перевірити вози й поклажу. Їхали не поспішаючи на **мажах** чи **мажарах** – великих чумацьких возах.

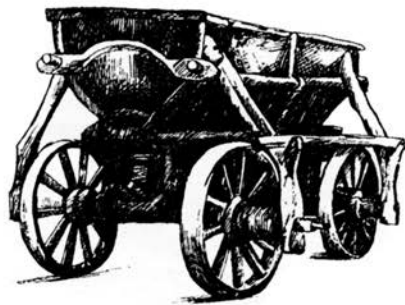
Існували правила: якщо мажа в дорозі виходила з ладу, то для ремонту можна було зрубати дерево;

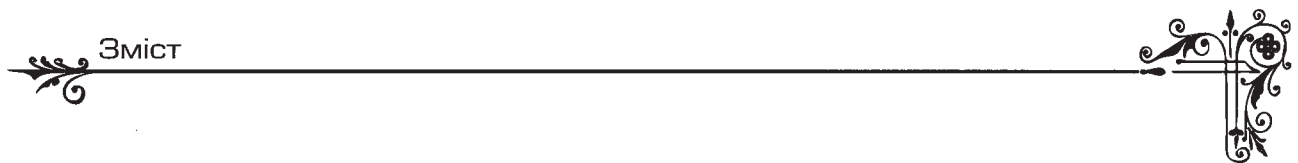
якщо в дорозі треба було нагодувати коней, можна було взяти оберемок чужого сіна.

Як тяглову силу чумаки використовували волів. Протягом століть воли тягнули через степи чумацькі вози. Цікавими є народні назви цих невибагливих тяглових тварин. **"Безприпорний"** – віл, який не мав підвищення в кінці шиї, на яке спиралося ярмо; **"блиндарь"** – віл, який кривив ногами; **"буян"** – примхливий; **"шуляк"** – віл з опущеними рогами; **"гулий"** – безрогий; **"гостяк"** – худий, **"гузок"** – миршавий, з малими рогами; **"караман"** – чорний віл; **"кислиця"** – впертий; **"коваль"** – поганий в ходу; **"бовкун"** – віл, запряжений одинцем. У мажу впрягали пару волів – **"паровицю"**.

Серед чумаків дуже багато було характерників і знахарів, їх залюбки запрошували, щоб вони вилікували хворобу або зняли злі чари.

Чумацький віз (мажара).

ЗМІСТ

ПОЧАТОК. МІФОПОЕТИЧНИЙ СВІТ. ВІД ПРАДІДА ДО ПРАВНУКА	4
МІФОСВІТ	
А/ ЯЗИЧНИЦЬКА ПЕРВИНА	12
Б/ УНІВЕРСАЛЬНІ ОБРАЗИ ВСЕСВІТУ	19
В/ РАННІ ФОРМИ РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ	23
Г/ ПЕРСОНІФІКОВАНІ ЯВИЩА ПРИРОДИ	27
Д/ НЕБЕСНІ СВІТИЛА І ЗОРІ	36
БОЖЕСТВА	
А/ ВИЩІ БОГИ та БОГИНІ	48
Б/ БОЖЕСТВА І ПЕРСОНИ КАЛЕНДАРНИХ та СЕЗОННИХ ОБРЯДІВ	90
НИЖЧІ МІФОЛОГІЧНІ ПЕРСОНИ І ДУХИ.....	102
ПЕРСОНІФІКОВАНІ ХВОРОБИ.....	157
НАДЗВИЧАЙНІ ПЕРСОНИ	170

Науково-популярне видання

КОНОНЕНКО Олексій Анатолійович

УКРАЇНСЬКА МІФОЛОГІЯ БОЖЕСТВА І ДУХИ

Головний редактор *О. В. Красовицький*

Відповідальна за випуск *А. М. Гопаченко*

Художній редактор *О. А. Гугалова*

Технічний редактор *Г. С. Таран*

Підписано до друку 24.04.17. Формат 84×108 ¹/₁₆.

Умов. друк. арк. 20,16. Облік.-вид. арк. 24,25.

Тираж 5015 прим.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: market@folio.com.ua
Інтернет-магазин:
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016